

<https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.176>

УДК 929(477)Павло Ладан

Олександр РУБЛЬОВ*

**«Наша людина у Берліні»:
Павло Ладан (1892–1933) – манівцями
націонал-комунізму й кремлівської розвідки**

Мета – на підставі опублікованої літератури, архівних джерел й новітньої просопографічної інформації провести реконструкцію біографії Павла Степановича Ладана – відомого діяча північноамериканського й європейського комуністичного руху, одного з керівників Компартії Західної України (КПЗУ), нелегального співробітника ІНО ОГПУ СРСР, помічника резидента ОГПУ СРСР у Берліні «по українській лінії».

Методологія і методи. У статті використані антропологічний та просопографічний підходи під час відтворення основних етапів біографії П.Ладана. Були задіяні також біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний, порівняльного аналізу, лінійно-хронологічний методи, методи психологічної та історичної реконструкції.

* *Рубльов Олександр Сергійович* – доктор історичних наук, професор, вчений секретар Інституту історії України НАН України, завідувач відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; e-mail: rublow@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>.

Висновки. П. Ладан, уродженець західноукраїнських теренів Австро-Угорської імперії, у молодому віці емігрував до Північної Америки. Він активно долучився до розбудови мережі українських соціалістичних/комуністичних організацій у США. Загроза арешту американською владою змусила його виїхати до Європи, звідти – України. Знайомство з національним й партійним будівництвом у республіці дедалі більше зміцнило його націонал-комуністичні погляди.

Робота П. Ладана у дипломатичних представництвах УССР у Варшаві та Берліні (1921–1923) синхронізувалася з напівлегальною й нелегальною діяльністю у КПЗУ. Здобутий тут досвід він активно використав під час своєї діяльності в іпостасі функціонера Комінтерну й члена ЦК КПЗУ.

Із кінця грудня 1928 р. він був помічником резидента по «українській лінії» нелегальної резидентури ІНО ОГПУ СРСР у Берліні. Брав активну участь у розкладанні/корумпуванні українського еміграційного політикуму, спробах схилити його симпатії на бік «Советів».

Після низки невдач берлінської резидентури ОГПУ разом із керівником агентурної мережі І. Камінським П. Ладан був відкликаний до Москви. П. Ладана звинуватили у «шумськізмі» та співробітництві із польською розвідкою. 27 квітня 1933 р. П. Ладан був розстріляний у Москві.

Ключові слова: ІНО ОГПУ, Павло Степанович Ладан (1892–1933), Микола Порш, Микола Чеботарів, генерал Олександр Удовиченко, Іван Камінський («Монд»), Комуністична партія Західної України, репресії.

* * *

Прізвище П. Ладана, здавалося, було забуте на довгі роки. Єдиними згадками про нього залишалися фрагменти «свідчень» його колег по КПЗУ, які нібито були пов'язані з ним по «контрреволюційній роботі» у Північній Америці, Центрально-Східній Європі або в УССР. Містилися ці згадки в утаємниченій документації чекістсько-енкаведистського відомства.

Лише з хрущовським «відновленням справедливості» щодо Компартії Західної України й посмертною реабілітацією самого П. Ладана 1959 р. його прізвище почало повертатися до історіографічного обігу. Пришвидшила це повернення, зокрема, підготовка сімнадцятитомної «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ) й нагальна потреба уведення до неї численних прізвищ репресованих діячів підсоветської вітчизняної історії – бажано з точними датами життя й смерті (страсти/убивства) за доби сталінського терору.

19 квітня 1961 р. з відповідним запитом щодо П. Ладана звернувся до Головної військової прокуратури ССРСР (ГВП) завідувач редакції історії партії та філософії УРЕ В. Костенко:

«В одном из ближайших томов Украинской Советской Энциклопедии намечено дать биографическую статью о видном деятеле Компартии Западной Украины, кандидате в члены Исполкома Коминтерна тов. Ладане (“Недобитый”) Павле Степановиче, 1892 г. рождения, уроженце с. Улашковцы, Чертковского уезда Восточной Галиции.

П. С. Ладан был репрессирован органами НКВД ССРСР в 1934 г. и проходил по процессу Косара (Заячковского М.) и Барабы (Григория Иваненко) и вместе с ним был осужден. Постановлением Военной коллегии Верховного суда ССРСР от 11 июля 1959 г. П. С. Ладан был реабилитирован. Просим уточнить дату его смерти»¹.

20 травня 1961 р. начальник одного з відділів КГБ ССРСР Прокopenко відповів заявнику, що П. Ладан був репресований не 1934 р., як зазначалося в інформації УРЕ, а 1932 р. (насправді 1931 р.). Уточнювалося, що, перебуваючи у місцях позбавлення волі, він «помер 27-го квітня 1933 р.»².

Одним з перших почав писати про П. Ладана історик партії й міжнародного революційного руху, старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ А. Д. Ярошенко. Саме йому належить ювілейна замітка 1962 р. в «Українському історичному журналі» у рубриці «Наш календар» з нагоди 70-ліття П. Ладана³, відповідна біограма в «Українській Радянській Енциклопедії»⁴ (зادля цього й робився вищезгаданий запит до ГВП ССРСР), а також велика стаття про КПЗУ у сьомому томі тієї самої «УРЕ», де П. Ладан згадувався серед «визначних діячів і героїв революційного руху», вихованих КПЗУ⁵, а також знакова

¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 373.

² Там само, арк. 377.

³ Див.: Ярошенко А. Д. *Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П. С. Ладана* / А. Д. Ярошенко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 147.

⁴ [Ярошенко А. Д.] *Ладан Павло Степанович* // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1962. – Т. 7: Коліївщина–Ланчин. – С. 548.

⁵ [Ярошенко А. Д.] *Комуністична партія Західної України* // УРЕ. – К., 1962. – Т. 7. – С. 84–86.

«анонімна» редакційна стаття (у співавторстві з Б. К. Дудикевичем) у московському журналі «Коммунист» (передрук українською у часописі «Комуніст України») – «За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины», де серед «керівних діячів партії» згадувався й П. Ладан⁶.

14 лютого 1967 р. український літератор Микола Тарновський⁷ завершив написання мемуарного нарису «Павло Ладан – комуніст, революціонер». Поет познайомився з П. Ладаном ще наприкінці 1915 р. – «на звітних зборах 1-го відділу Української федерації СПА [Соціалістичної партії Америки] в західній стороні міста Детройта»⁸ – й підтримував контакти з ним до кінця 1920-х рр., коли будь-який зв'язок поміж ними увірвався. 30 квітня 1967 р. мемуарна замальовка М. Тарновського про П. Ладана була опублікована у «Літературній Україні» у рубриці «Жовтень і долі людські»⁹.

⁶ Див.: *За правильное освещение истории Коммунистической партии Западной Украины* // *Коммунист.* – 1963. – № 10. – Июль. – С. 44; *За правильное висвітлення історії Комуністичної партії Західної України* // *Комуніст України.* – 1963. – № 8. – Серпень. – С. 46.

⁷ *Тарновський Микола Миколайович* (01.01.1895–20.06.1984) – український поет, прозаїк, гуморист, перекладач. Народився у с. Коцюбинцях Гусятинського повіту на Тернопільщині (нині Чортківського р-ну Тернопільської обл.) у селянській родині. 1910 р. виїхав до США, працював на заводах і фабриках у Нью-Йорку й Детройті, брав участь у соціалістичному русі, займався самоосвітою. Друкувався від 1915 р., невдовзі оформився як комуністичний поет. Був редактором й співредактором журналу «Молот», газет «Українські щоденні вісті», «Українські вісті» та ін. Був головою ЦК Ліги американських українців (1955–1959). 1959 р. переїхав до УРСР, був заступником голови Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. Помер у Києві. Автор поетичних збірок агітаційного комуністичного спрямування: «Патріоти» (1918), «Шляхом життя» (1921), «Велике місто» (1926), «В коридорах вічності» (1926), «До світлої мети» (1951), «Братам на Україну» (1957), «Вітаю тебе, Україно» (1960), «Мости над океанами» (1967) та ін., а також поеми «Гаррі Сіммс» (1932), книжок публіцистики, збірки новел «В заокеанській гущі» (1964), перекладів та ін.

⁸ Тарновський М. *Павло Ладан – комуніст, революціонер: Спомин* // ЦДАМЛМ України, ф. 364, оп. 1, спр. 135, арк. 8.

⁹ Тарновський М. *Я знав його особисто: [П. Ладана]* // *Літературна Україна.* – 1967. – 30 квітня. – № 34.

Український Історичний Журнал

№ 1

ОКРЕМИЙ ВІДБИТОК

*Вельмишановному
Миколі Миколайовичу Тарновському
взяв автора статті про М. Ладана
і на знак подяки за допомогу
15. III. 62 р. Андрій Ярошенко.
м. Київ, 1962*

ВИЗНАЧНИЙ ДІЯЧ КПЗУ

(ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П. С. ЛАДАНА)

Історія революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель має багато славних імен. Серед них почесне місце належить активному діячеві Комуністичної партії Західної України і міжнародного комуністичного руху Павлу Степановичу Ладану.

П. С. Ладан (партійне прізвище — Недобитий) народився 29 лютого 1892 р. в с. Улашківцях, Чортківського повіту, Східної Галичини, в сім'ї селянина-середняка. Після закінчення початкової сільської школи він вступає до гімназії. В 1912 р., закінчивши 4 класи гімназії, П. С. Ладан, шукаючи роботи, виїжджає до Канади, де працює чорноробом на будівництві залізниці. В червні 1913 р. вступає до лав Української федерації (секції) Соціалістичної партії Канади.

В 1915 р. Ладан переїжджає у Сполучені Штати Америки, де влаштовується працювати робітником на автомобільному заводі в Детройті, а потім — Клівленді, бере активну участь у діяльності Української федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА), стає секретарем і редактором її органу — газети «Робітник». В серпні 1918 р. через поліційні репресії видання «Робітника» в Клівленді було припинене і перенесене до Нью-Йорка, куди переїхав і П. С. Ладан.

Велика Жовтнева соціалістична революція мала виняткове значення для розвитку світового робітничого революційного руху. Під впливом Великого Жовтня відбулися важливі зміни і в робітничому русі США, зокрема серед українського пролетаріату. Одним з перших, хто гаряче вітав Великий Жовтень і став пропагандистом його ідей, хто рішуче виступав проти правого, опортуністичного керівництва Соціалістичної партії Америки, за утворення Комуністичної партії, був П. С. Ладан. Він був делегатом і активним учасником I з'їзду Компартії Америки в 1919 р.

Після утворення Комуністичної партії і перетворення УФСПА на Українську федерацію Комуністичної партії Америки (УФКПА) П. С. Ладан продовжує працювати секретарем УФКПА і редактором її органу «Робітник». Американська реакція вирішила розправитися з ненависною їй революційною газетою українських робітників, на сторінках якої часто під псевдонімом «П. Сіромаха» виступав з бойовими пропагандистськими статтями комуніст П. С. Ладан. На початку січня 1920 р. американські поліцаї вдерлися в приміщення редакції «Робітника», розігнали її співробітників, зруйнували друкарню. Разом з іншими керівними діячами УФКПА П. Ладан організував випуск нелегального партійного органу «Комуністичний світ», з сторінок якого продовжував вести революційну пропаганду.

За активну революційну діяльність американська реакція засудила П. С. Ладана до 5 років тюремного ув'язнення. Щоб уникнути його, П. С. Ладан переїхав з США до Європи. На початку 1921 р. він прибув до Берліна, а потім побував і на Радянській Україні. В період 1921—1923 рр. П. С. Ладан працював у Закордонному комітеті допомоги Комуністичної партії Східної Галичини у Відні і Празі, а у квітні 1923 р. його було введено до складу редакційної колегії центрального органу Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) журналу «Наша правда», який виходив у Берліні. В квітні 1924 р. на V конференції КПЗУ П. С. Ладана було обрано членом ЦК КПЗУ, а в червні-липні того ж року — делегатом V конгресу Комінтерну, на якому його було обрано кандидатом у члени Виконкому Комінтерну. В березні 1925 р. Ладан брав участь у роботі III з'їзду Комуністичної партії Польщі, а в жовтні того ж року — II з'їзду КПЗУ.

Літом 1926 р. П. С. Ладан в інтересах революційної справи знову виїхав до Америки і протягом ряду років працював на керівній роботі (в складі бюро) в УФКПА, часто виступав із статтями в революційній пресі, рішуче боровся проти українських буржуазних націоналістів. «Павло Ладан, — розповідає відомий український радянський письменник М. М. Тарновський, — був плідним автором, багато писав і багато зробив корисного для революційної праці серед українського пролетаріату в США».

В липні 1930 р. за рішенням Політбюро ЦК КПЗУ П. С. Ладана було відкликано в розпорядження ЦК КПЗУ і кооптовано до складу ЦК КПЗУ. Йому було доручено відповідальну роботу в редакції центрального органу партії — журналі «Наша правда» в Берліні. Потім, у 1931—1933 рр., він — на відповідальній роботі в апараті Секретаріату і Політбюро ЦК КПЗУ. 27 квітня 1933 р. передчасна смерть обірвала життя П. С. Ладана.

Такий короткий, але славний шлях пройшов вірний син нашого народу, активний боєць Комуністичної партії, невтомний борець за свободу і щастя трудящих західноукраїнських земель Павло Степанович Ладан.

Стаття А. Ярошенка про П. Ладана в
«Українському історичному журналі».

А. Д. ЯРОШЕНКО

Особовий фонд поета у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України) засвідчує, що саме М. Тарновський був консультантом і рецензентом вищезгаданих публікацій А. Ярошенка. У фонді поета зберігається, зокрема, первісна версія його біографічної статті про П. Ладана для «УРЕ» з автографом Андрія Демидовича, датована 27 березня 1961 р., й ще хибною датою смерті – 1935 р.¹⁰, а також окремий відбиток з «Українського історичного журналу» (1962, № 1) зі статтею А. Ярошенка «Визначний діяч КПЗУ (До 70-річчя з дня народження П. С. Ладана)» й дарчим написом:

«Вельмишановному Миколі Миколайовичу Тарновському від автора статті про П. Ладана і на знак подяки за допомогу, Андрій Ярошенко. 15.III.62 р. м. Київ»¹¹.

Прізвище П. Ладана присутнє й у нечисленних ґрунтовних працях закордонних і вітчизняних фахових дослідників з історії КПЗУ 1960–1980-х рр. Серед них варто насамперед згадати монографію 1976 р. одного з найвизначніших польських істориків України Януша Радзейовського (1925–2002)¹² – «Комуністична партія Західної України 1919–1929: Вузлові ідеологічні проблеми»¹³; упорядкований львівським ученим, проф. Ю. Сливкою біографічний довідник «Борці за возз'єднання» 1989 р.¹⁴ та деякі ін.

За часів відновленої державної незалежності України шпигунській сторінці біографії П. Ладана й обставинам його загибелі присвятив газетну публікацію Д. Веденєєв¹⁵. Тоді ж з'явилися

¹⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 364, оп. 1, спр. 762, арк. 6.

¹¹ Там само, спр. 673, арк. 4, 9.

¹² Див.: Портнов А. *Ad memoriam: Януш Радзейовський: портрет історика на тлі епохи* / А. Портнов // Україна модерна. – К. – Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 367–376.

¹³ Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne* / Janusz Radziejowski. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1976. – S. 24, 49–50, 55, 62, 70, 74, 100, 129, 213.

¹⁴ *Борці за возз'єднання: Біографічний довідник* / Редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін.; упоряд. Ю. Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 359 с.: іл.

¹⁵ Веденєєв Д. *Доля розвідника у контексті національної драми: [П. С. Ладана]* / Д. В. Веденєєв // Вечірній Київ. – 1996. – 19 листоп.

енциклопедичні статті про українсько-американське комуністичне видавництво «Космос» (1922–1924), де згадувалася участь у ньому П. Ладана¹⁶. Біографічну статтю про П. Ладана для 6-го тому «Енциклопедії історії України» підготував автор цих рядків¹⁷. Його прізвище згадувалося й у нашій розвідці 2007 р., присвяченій історії вітчизняного советофільства початку 1920-х рр. й, зокрема, у контексті цієї історії – часопису «Нова Громада»¹⁸. Розгорнутішу біографію П. Ладана ми подали у збірнику 2010 р. на пошану акад. НАН України В. Смолія¹⁹.

За десятиліття, що сплигло з часу останньої публікації, виявлені нові архівні джерела, з'явилася низка вартісних наукових публікацій, що дозволяють ґрунтовніше презентувати біографію Павла Ладана у ширшому контексті вітчизняної та світової історії 1910–1930-х років, рельєфніше реконструювати «шпигунські сторінки» життя цієї неординарної постаті.

* * *

¹⁶ Рибалко О.Л. «Космос» – українсько-американське видавниче т-во / О. Л. Рибалко // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / НАН України. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: І. О. Дзеверін (відп. ред.) та ін. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 3: К–Н. – С. 14; Рубльов О.С. «Космос», видавництво – українсько-американське видавниче т-во комуністичного спрямування / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – С. 215; та ін.

¹⁷ Рубльов О.С. *Ладан Павло Степанович* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 20–21.

¹⁸ Рубльов О.С. *До історії вітчизняного советофільства початку 1920-х рр.: співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» (1923–1924)* / О. С. Рубльов, П. Е. Синицький // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: О. П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2007. – Вип. ХІІІ. – С. 197–219.

¹⁹ Див.: Рубльов О. «КПУ є моєю партією і її політика є моєю політикою...»: сторінки біографії Павла Ладана (1892–1933) // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. акад. НАН України О. Онищенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 774–786.

Активний учасник революційного руху на західноукраїнських землях й міжнародного комуністичного руху, видавець і газетяр Павло Степанович Ладан (псевдоніми – *Недобитий*, *П. Нетяга*, *П. Сіромаха* та ін.) народився 29 лютого 1892 р. у с. Улашківцях (тепер Чортківського району Тернопільської обл.) у заможній селянській родині. Закінчив Бучацьку гімназію. Аби уникнути військової служби й «побачити світ», у березні 1910 р. емігрував до Канади, де працював чорноробом на будівництві залізниці. У серпні 1910 р. в Едмонтоні вступив до лав Української федерації (секції) Соціал-демократичної партії Канади, співробітничав у революційній емігрантській газеті «Робочий народ». 1915 р. переїхав у США, працював робітником на автомобільному заводі у Детройті, згодом – у Клівленді, брав активну участь у діяльності Української федерації Соціалістичної партії Америки (УФСПА),

Павло Ладан.
Нью-Йорк, 4 жовтня 1920 р.
ЦДАМЛМ України.

був секретарем бюро УФСПА й редактором її газети «Робітник». У серпні 1918 р. внаслідок поліційних репресій видання «Робітника» у Клівленді було припинене й перенесене до Нью-Йорка, куди переїхав й П. Ладан. Був делегатом I з'їзду Комуністичної партії Америки (вересень 1919 р.). Після з'їзду – секретар Української Федерації Комуністичної партії Америки (УФКПА) й редактор її центрального органу газети «Комуністичний світ» (1919–1920). Після поліційної заборони цього видання й засудження його редактора до п'яти років ув'язнення, рятуючись втечею спершу до Канади, П. Ладан

виїхав до Європи й транзитом через Берлін прибув до Харкова.

У тогочасній адміністративній столиці підсоветської України він відвідав ЦК КП(б)У й мав низку розмов з його функціоне-

рами, проінформувавши їх про стан справ у УФКПА. Серед компартійної номенклатури, з представниками якої розмовляв новоприбулий із США, був і Олександр Шумський, який тоді щойно повернувся із Риги, де брав участь у мирних переговорах з Польщею²⁰. Завдяки йому П. Ладан отримав можливість «зробити доповідь у Політбюро ЦК КП(б)У про стан справ в Америці й про українську еміграцію»²¹.

13 лютого 1921 р. його прізвище зафіксоване у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У (від Політбюро були присутніми В. Молотов, Д. Мануїльський та Х. Раковський, від ЦК КП(б)У – М. Фрунзе та О. Шумський). Першим пунктом порядку денного зазначалося: «Про ро-

Павло Ладан.
Прага, 28 грудня 1921 р.
ЦДАМЛМ України.

²⁰ Шумський Олександр Якович (02.12.1890–18.09.1946) – український державний і політичний діяч, один з лідерів націонал-комуністичного руху, уродженець Житомирщини. З 1908 р. – член Української соціал-демократичної спілки; згодом – УПСР; член УЦР. З травня 1918 р. – один з лідерів боротьбистів. Після розпуску партії став членом КП(б)У й членом ЦК КП(б)У. Обстоював самостійність КП(б)У та її зв'язок з РКП(б) лише через Комінтерн. Посади в УССР: нарком освіти (1919); нарком внутрішніх справ (1920); повноважний представник УССР у II Речіпосполитій (1921–1923); заввідділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У (1923–1924); нарком освіти (1924–1927). Активно провадив політику українізації. Звинувачений у «націоналістичному ухилі» («шумськізмі»), усунутий з посади й переведений (засланий) до Москви на другорядну профспілкову роботу. 13 травня 1933 р. заарештований у Москві у «справі» «Московського центру УВО», «засуджений» до десяти років таборів. Утримувався на Соловках (1933–1935), згодом на засланні у Красноярську. Убитий за особистим розпорядженням Й. Сталіна, М. Хрущова й Л. Кагановича по дорозі із Саратова до Києва.

Докладніше див.: *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали* / упоряд. Ю. Шаповал. – К. – Львів: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. – 742 с.

²¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 7 зв.

боту серед українців за кордоном: питання тов. ЛАДАНА, представника Комуністичної Федерації Америки». У розгорнутому рішенні з цього питання йшлося:

«а) Визнати за необхідне утворити при Виконкомі Комінтерну Українське бюро, яке повинно підтримувати зв'язок з українськими комуністичними групами за кордоном. Представника у Комінтерні провести через затвердження ЦК РКП; б) За першої можливості послати представника до Америки, який зміг би об'єднати й керувати роботою серед українців-комуністів; в) Доручити тов. [В.] МОЛОТОВУ [першому секретареві ЦК КП(б)У] разом з тов. ЛАДАНОМ розробити план сприяння у роботі т[оваришів]-українців за кордоном; г) Просити тов. ЛАДАНА подати докладний письмовий звіт щодо роботи українських комуністів за кордоном й стану українських робітників. Звіт використати для преси; д) Доручити тов. МОЛОТОВУ разом з тов. ЛАДАНОМ розробити план перекидання українців-комуністів з Америки для роботи в Україні й Америці; е) Визнати за доцільне, щоби тов. ЛАДАН залишався деякий час в Україні, й надати йому можливість ознайомитися з советським будівництвом»²².

Американська (США і Канада) лінія закордонної комуністичної роботи УССР й надалі турбувала керівництво КП(б)У. Так, у протоколі засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 8 вересня 1922 р. лаконічно зафіксована інформація заступника наркома юстиції й Генерального прокурора УССР М. Рейхеля²³ про американсь-

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 21.

²³ *Рейхель Михайло Йосипович* (02.11.1880–1954) – правник, компартійний функціонер УССР, уродженець смт Терни Лебединського повіту Харківської губ. Закінчив юридичний фак-т Харківського ун-ту (1904), працював адвокатом у Києві й Харкові. Член РСДРП (меншовиків), згодом – більшовик. В уряді УССР: нарком праці УССР (1920), голова Малого РНК (1921–1926) й одночасно з 1922 р. – заст. наркома юстиції й Генерального прокурора УССР. Від 1926 р. у Москві: заступник голови Головоконцескому ССР, співробітник Малого Раднаркому. Одночасно викладав правничі науки у Тимірязівській сільгоспакадемії. 1929–1930 рр. – Генконсул ССР у Франції. Згодом – начальник валютного відділу Наркомфіну ССР; голова Цивільної колегії Верховного Суду ССР (1934–1938). Усунутий з посади після арешту сина, виключений з ВКП(б) (відновлений посмертно 1956 р.). Викладав державне і цивільне право у Московському юридичному інституті.

ких комуністів, діяльність яких гальмувалася, мовляв, постійними арештами. Доповідач зауважував, що Українська Федерація КПА тримається сепаратно й «навіть не виконує директив Комінтерну», утворює окремі економічні організації. Зібрання запропонувало М. Рейхелю скласти проект листа щодо посилення в Америці комуністичними й прокомуністичними організаціями збирання коштів для допомоги голодуючим в Україні²⁴.

Під час засідання Політбюро ЦК КП(б)У 3 жовтня 1922 р. було заслухано повідомлення П. Ладана про злиття Української Федерації Компартії Америки з Американською компартією. Ухвалили:

«Доручити Секретаріату [ЦК КП(б)У] надіслати привітання з нагоди об'єднання»²⁵.

18 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання щодо дипломатичного представництва УССР у Канаді. З огляду на значну кількість українців – робітників і селян – у цій північно-американській державі, компартійне керівництво республіки вирішило звернутися до ЦК РКП(б) з проханням включити до місії РФССР, що відправлялася до Канади, представника УССР, яким намічався Олександр Шумський, тодішній Повноважний представник УССР у Варшаві. Секретаріатові ЦК КП(б)У (Дмитру Лебедю) доручалося провести перемовини з секретаріатом ЦК РКП(б) щодо призначення О. Шумського головою об'єднаної місії. Харківську пропозицію мали також узгодити з Наркоматом закордонних справ советської Росії й, нарешті, запитати згоди самого О. Шумського²⁶.

О. Шумський не пристав на цю пропозицію, ідею об'єднаної місії на чолі з українцем відхилила й Москва. Відтак 27 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову розглянуло питання «Про представника УССР для відправлення до Канади», ухваливши:

«Затвердити кандидатуру тов. ЛАДАНА як представника УССР у Канаді, надавши йому категоричну директиву не втручатися у Канаді до партійних справ»²⁷.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 30, арк. 65.

²⁵ Там само, арк. 74 зв.

²⁶ Там само, арк. 81 зв.

²⁷ Там само, арк. 87.

Одначе й це призначення не відбулося. Згодом особистий секретар акад. М. Грушевського Федір Савченко зауважував з приводу цієї звичної практики компартійної номенклатури:

«Тут буває, що рішають, перерішають і знов рішають»²⁸.

Зрештою, республіканська адміністрація таки надіслала до Канади свого представника. Ним став Іван Кулик, який упродовж 1924–1926 рр. був Консулом ССРСР у Канаді²⁹ (до речі, П. Ладан був особисто з ним знайомий).

Упродовж 1921–1923 рр. П. Ладан офіційно був співробітником (завідувачем інформаційним відділом) Повноважного представництва УСРСР у Польщі, очолюваного О. Шумським³⁰; завідувачем консульського відділу й прес-бюро Представництва УСРСР у Німеччині й одночасно (неофіційно) працював у Закордонному бюро допомоги Комуністичній партії Східної Га-

²⁸ Рубльов О. «Заборона українства 1931 року»: Федір Савченко (1892–1938): спроба біографії ученого // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2019. – № 2 (52). – С. 151.

²⁹ Кулик Ізраїль Юделевич (називав себе також Іваном Юліановичем; 14/26/.01.1897–10.10.1937) – український письменник, поет, перекладач, компартійний функціонер. Народився у м. Шпола (нині – Черкаської обл., Україна). 1914 р. разом з родиною виїхав до США. Працював на фабриках й копальнях Пенсильванії, друкував вірші російською мовою у соціал-демократичній газеті «Новый мир». 1914 р. вступив до РСДРП(б). Навесні 1917 р. через Далекий Схід і Сибір повернувся в Україну. У грудні 1917 р. обраний членом ЦВК й першого советського уряду УСРСР (очолив Народний секретаріат закордонних справ). Був секретарем повіткому КП(б)У у м. Кам'янці-Подільському (1921–1922); консулом ССРСР у Канаді (1924–1926); заступником Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УСРСР (1927–1929); секретарем РК КП(б)У у Кам'янці-Подільському (1930–1932); з 1934 р. очолював Спілку советських письменників України. Арештований 27 липня 1937 р., убитий 10 жовтня того ж року. Реабілітований Військовою колегією Верховного Суду ССРСР 12 жовтня 1956 р. Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. *Іван Кулик (1897–1937): український поет, компартійний урядовець, «літературний генерал»: портрет особи у тоталітарному інтер'єрі* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 45–62.

³⁰ Гісем О.В. *Дипломатичні відносини між Польщею та УСРСР у 1921–1923 рр.* / О. В. Гісем. – Кам'янець-Подільський: ФОП О. В. Сисин, 2012. – С. 43.

личини (з 1923 р. – Комуністична партія Західної України /КПЗУ/) у Празі, Відні й Берліні.

Так, згідно з затвердженням 16 жовтня 1922 р. штатом, Повноважне представництво УССР у Німеччині складалося з: повпреда В. Ауссема, першого секретаря Н. Калюжного, завідувача консульського відділу М. Руденка, секретаря Л. Леонідова, секретаря консульського відділу Д. Блюменфельда, співробітника для особливих доручень В. Мороза³¹, старшого діловода А. Лисинецького, завідувача прес-бюро П. Ладана, а також бухгалтера, редактора, архіваріуса, шифрувальника та двох друкарів³².

Павло Ладан. Варшава, Краківське передмістя, 1921–1922 рр.
ЦДАМЛМ України.

³¹ *Мороз Василь Богданович* (20.11.1889–1942) – Народився у с. Хрещатик Кіцманського повіту на Буковині у селянській родині. Навчався у Чернівецькому (1913–1914) та Віденському (1915) університетах; закінчив філологічний фак-т Берлінського ун-ту (1923). Працював перекладачем у таборі для російських військовополонених (м. Раштадт, Німеччина). З 1918 р. мешкав у Берліні. 1920 р. вступив до Компартії Німеччини. З жовтня 1921 р. – консультант у Бюро репатріації російських військовополонених; секретар Повпредства УССР у Німеччині (1921–1923). Із квітня 1924 р. в УССР, викладав німецьку мову у Харкові – ІНО, політехнічному інституті та Харківському держ. ун-ті. Звільнений з ХДУ у лютому 1934 р. унаслідок «чистки». Арештований у Харкові 28 березня 1936 р. як «учасник контрреволюційного фашистського підпілля». Особливою нарадою при НКВД ССР 22 листопада 1936 р. «засуджений» до 5 років таборів. Звільнений навесні 1941 р., замешкав у Білій Церкві. Восени 1941 р. повернувся до родини у Києві. Страчений у Бабиному Яру восени 1942 р. По «справі» 1936 р. реабілітований ухвалою Президії Харківського обласного суду 25 березня 1960 р.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4, оп. 1, спр. 74, арк. 57 (далі – ЦДАВО України); Кривець Н. *Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр.* / Н. В. Кривець; [НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. С. В. Віднянський]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 257–258.

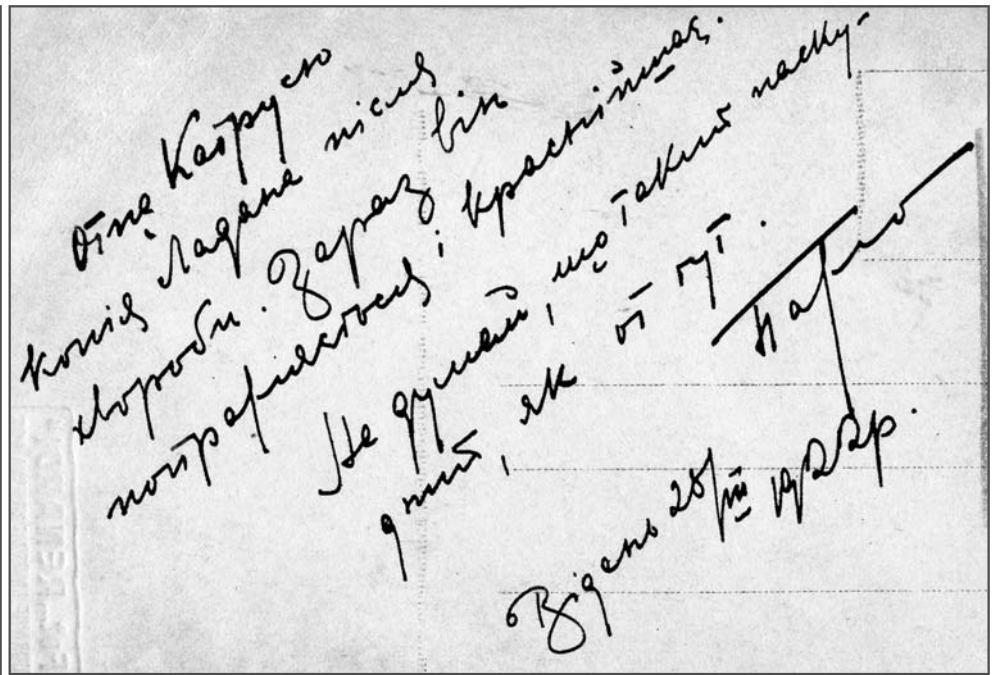
9 вересня 1922 р. Павло Ладан одружився з Ніною Людвигівною Песлер (1901 р. н.), технічною співробітницею Представництва УСРС у Берліні³³. Шлюб виявився нетривалим й невдовзі розпався, але про спільну дитину від нього П. Ладан турбувався до останку життя.

П. Ладан був фактичним керівником українсько-американського видавничого товариства комуністичного спрямування «Космос» (1922–1924), створеного 21 лютого 1922 р. у Варшаві представниками закордонних дипломатичних місій УСРС й діячами Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. – КПЗУ) С. Вікулом, Н. Калюжним³⁴, П. Ладаном, К. Максимовичем та О. Ниткою. На установчому засіданні до членів товариства було кооптовано П. Дятлова. Метою товариства проголошувалося:

«дати українським трудящим масам добру, бездоганно видану з технічного, стилістичного й наукового боку книжку в згоді з певним пляном, який охопив би цілий цікль літератури науково-соціалістичної, шкільно-педагогічної, технічно-природознавчої і красного письменства»,

³³ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 1079, арк. 19.

³⁴ *Калюжний Наум Михайлович* (справжнє прізвище – Шейтельман; 08.03.1886–17.11.1937) – політичний діяч, дипломат УСРС. Народився у містечку Устивиця (нині село Великобагачанського району Полтавської обл.) у багатодітній єврейській родині. Закінчив міську школу у м. Ромни (1902), склав іспит при Полтавській гімназії на звання народного учителя (1904). З 1905 р. активно працював на Полтавщині як український соціаліст-революціонер (есер), арештовувався поліцією. Учасник Першої світової війни. Був членом Української партії соціалістів-революціонерів, УПСР (боротьбистів), Української комуністичної партії (боротьбистів). З 1920 р. – член КП(б)У. З серпня 1921 р. – 1-й секретар Повноважного представництва УСРС у Німеччині; з вересня 1922 р. – 1-й секретар Повпредства УСРС в Австрії; з серпня 1923 р. до грудня 1924 р. – 1-й секретар Повпредства ССРС у Чехословаччині. У січні 1925 р. – квітні 1926 р. – завідувач соціально-культурною секцією Наркомату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) УСРС (м. Харків). З квітня 1926 р. до грудня 1929 р. – радник Повпредства ССРС у Чехословаччині. Згодом – в апараті НКО й НКЮ УСРС, звідки звільнився через хворобу. 23 березня 1937 р. здав партквиток й подав заяву щодо виходу з КП(б)У через хворобу. 18 вересня 1937 р. арештований у Харкові за обвинуваченням у приналежності до «УВО». Винним себе не визнав. Помер у Харківській в'язниці.

Павло Ладан. Жартівливий дарчий напис. Відень, 25 березня 1922 р.
ЦДАМЛМ України.

й поширення цих видань серед української трудової еміграції у Канаді, США та інших країнах. Правління «Космосу» перебувало у Берліні. Очолювали товариство П. Ладан – адміністратор (директор), Є. Касьяненко – редактор³⁵, П. Дятлів – видавець³⁶. Основний капітал товариства був визначений у сумі

³⁵ Касьяненко (Касьяненко) Євген Іванович (1889–30.12.1938) – український громадсько-політичний діяч, авіаконструктор, газетяр, перекладач, член Української Центральної Ради. Один з родоначальників українського літакобудування. Народився у с. Іванкові на Київщині. Член УСДРП, яку представляв в УЦР. Був членом комісії УЦР для розробки проекту статуту автономії України. 1918 р. перейшов до КП(б)У. Очолював закордонну комісію НКО УСРС (1922–1925). Редагував газету «Вісті ВУЦВК», журнал «Всесвіт» (1926–1931). З 1931 р. – інженер Харківського авіазаводу, старший конструктор Московського заводу ім. Осоавіахіму. Ув'язнений 11 липня 1937 р., убитий 30 грудня 1938 р. за «винок» Військової колегії Верховного Суду СРСР.

³⁶ Дятлів (Дятлов) Петро Юрійович (01/13/02.1883–03.11.1937) – український політик, видавець, перекладач. Народився у м. Стародубі на Чернігівщині (нині тимчасово у складі Брянської обл. РФ) у родині ремісника. Навчався у Московському університеті (1901–1902) та Петербурзькому політехнічному інституті (1903–1904), звідки виключався за революційну діяльність. Був тричі ув'язнений. 1908 р. емігрував. Заробляв приватними уроками, літературною роботою, перекладами, був чорноробом. Закінчив Празький політехнікум (1910–1914) і Віденський університет (1917–1921). 1901–1903 рр. – член РСДРП(б); 1903–1918 рр. – член РУП (з 1907 р. – УСДРП), член ЦК УСДРП (1907). Член

5 тис. дол. й розділений на 500 акцій по 10 дол. Першими акціонерами товариства, крім засновників, стали представники тогочасної компартійної номенклатури УССР й водночас лідери вітчизняного націонал-більшовизму В. Блакитний, Г. Гринько, Д. Кудря, М. Левицький, М. Полоз, Х. Раковський, І. Сіяк, О. Шумський та ін.³⁷

компартій – Австрії (1918–1921), Німеччини (1922–1924), Чехословаччини (1924–1925), згодом у КП(б)У. У 1919–1921 рр. видавав у Відні «Комуністичну бібліотеку» (видавництво Компартії Східної Галичини), в якій надруковані праці В. Леніна «Держава і революція», «Чергові завдання Совітської влади», М. Бухаріна та Є. Преображенського «Азбука комунізму», Г. Піддубного «Розбийте кайдани!», збірники «Програма Комуністичної партії більшовиків Росії і України», «Національне питання» та ін. Секретар Закордонного представництва НКО УССР у Берліні та Празі (1921–1925). З січня 1925 р. – в УССР: учений секретар НКО УССР (1925–1928), зав. мовною редакцією ДВУ, викладач харківських вузів, зав. контрольною редакцією УРЕ, зав. кафедрою політекономії Харківського ін-ту комунального господарства. Переклав укр. мовою окремі твори М. Горького, В. Короленка, п'єси В. Вишневського («Перша кінна», 1932), В. Киршона («Хліб», 1931); чеською – гуморески Остапа Вишні; російською – поему І. Франка «Мойсей» (Відень, 1917; Харків, 1926) та «Досвітні огні» Л. Українки (1913). Був перекладачем і редактором видання творів В. Леніна укр. мовою. Листувався з М. Горьким, О. Кобилянською, Н. Крупською, В. Леніним, І. Франком та ін. 21 березня 1933 р. арештований ГПУ УССР у «справі» «УВО». Винним себе не визнав. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 1 жовтня 1933 р. «засуджений» до п'яти років таборів. Утримувався на Соловках. Особливою трійкою УНКВД ССР по Ленінградській обл. 9 жовтня 1937 р. «засуджений» вдруге – до розстрілу. Вивезений із Соловків й убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох поблизу ст. Медвежа Гора у Карелії. Посмертно реабілітований 9 травня 1958 р. Президією Харківського обласного суду.

Докладніше про нього див.: Ярошенко А. Д. *Невтомний солдат революції: До 80-річчя з дня народження П. Ю. Дятлова* // Укр. іст. журн. – 1963. – № 1. – С. 94–96; Канцелярук Б. І. *Петро Дятлов – перекладач і редактор* // Наукові праці з питань політичної історії: Респ. міжвід. наук. збірник / КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1991. – Вип. 171; Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 137, 395, 454, 477; та ін.

³⁷ Див., напр.: Рибалко О. Л. «Космос» – українсько-американське видавництво / О. Л. Рибалко // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Редкол.: І. О. Дзевєрін

Книжки друкувалися переважно у Німеччині. Товариство надавало допомогу УССР у налагодженні видавничої справи, забезпечувало підручниками НКО УССР. Друкувало в українському перекладі твори К. Маркса – «Заробітна плата, ціна й зиск»; «Злидні філософії» (обидві 1923 р.), «До критики політичної економії», «Горожанська війна у Франції» (обидві 1924 р.); Ф. Енгельса – «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фаєрбах», «Революція і контрреволюція в Німеччині» (усі 1924 р.); соціально-економічну й суспільно-політичну літературу марксистського спрямування – О. Ауссем «Комунізм. Історія. Ч. 1» (1924); А. Богданов «Червона Зоря: Утопія» (1922); М. Бухарін «Теорія історичного матеріалізму» (1923); Б. Горєв «Матеріалізм – філософія пролетаріату» (1923); С. Пилипенко «Євангелля часу» (1924); А. Річицький «Тарас Шевченко в світлі епохи: Публіцистична розвідка» (1923); Ю. Стеклов «Карл Маркс, його життя і діяльність» (1922); Л. Троцький «Тероризм і комунізм» (1923) та ін. Випустило окремі твори Дж. Лондона (роман «Залізна п'ята», 1924), Е. Мюзам («Юда: Робітнича драма на 5 дій», 1923), А. Сінклера («Джимі Гігінс», «100%», «Мене зовуть теслею» – усі 1924); посібник О. Синявського «Порадник української мови» (1922) та ін. Частина накладів, а також матриці підготовлених книжок надси- лалися до України, де харківське представництво «Космоса» друкувало потрібну кількість примірників. «Космос» мав зв'язки з міжнародною асоціацією прогресивних письменників і діячів культури «Кларте», очолюваною А. Барбюсом. У підго- товці видань товариства брали участь М. Йогансен, Є. Касьяненко, О. Олесь, С. Пилипенко, В. Сімович, В. Шопінський та ін. У липні 1924 р. товариство злилося з харківським видавництвом «Червоний шлях»³⁸

(відп. ред.) та ін. – К: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 3: К–Н. – С. 14; Рубльов О.С. «Космос», видавництво – українсько-американське видавниче товариство комуністичного спрямування // Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – С. 215; та ін.

³⁸ Рубльов О.С. «Космос», видавництво – укр.-амер. видавниче т-во комуніст. спрямування. – Т. 5. – С. 215–216.

Взаємини закордонного комуністичного видавництва з харківським ЦК КП(б)У та й усередині Правління «Космосу» були доволі складними: позначалося недовірливе ставлення харківських більшовиків до закордонних комуністів, «закордонці» ж, у свою чергу, поділялися на «американців», яких уособлював П. Ладан, та «європейців» (П. Дятлів та ін.). Внаслідок цих конфліктів рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1922 р. П. Ладана було усунуто з Правління видавництва «Космос». Це, у свою чергу, викликало його обурений лист-протест, адресований до харківського ЦК 3 жовтня 1922 р.

Звернення цікаве низкою автобіографічних моментів, що містяться у ньому, а також важливе для з'ясування світоглядних засад його автора, тому заслуговує на ширше цитування:

«Дорогі Товариші! Ваша постанова в справі “Космоса” і його Правління в цілому, а про мене окремо, свідчить про це, що ЦК не мав повних інформацій про завдання, які собі “Космос” поставив. Але відповідати про “Космос” в цілому я не берусь, так як це не моє особисте діло, про це скаже щось сам “Космос” і товариші, які організували його або сприяли організації, даючи гроші на акції. Я попрохаю тільки в'яснення того пункту постанови ЦК, що торкається мене самого»³⁹.

Й далі заявник, намагаючись нейтралізувати недовірливе ставлення до його особи з боку керманців ЦК КП(б)У, з'ясовував власні заслуги й непересічну роль у комуністичному русі української еміграції у США:

«Товариші! У відношенні ЦК КПУ до мене замічав я весь час *недовірря*. Не знаю, через які причини не міг я ніколи добитись в ЦК санкції моїх проєктів. Я комуніст з 1913 р., на що в мене на руках є явка і посвідка Ком[уністичної] партії Америки. Далеко до Жовтневої Революції я вже стояв на позиції більшовиків і був одним з проповідників її серед нашого пролетаріату в Америці і Канаді. Шість разів був арештований як редактор парт[ійного] органу, член ЦК і секретар партії. Перший в Америці виступив в пресі проти Центр[альної] Ради (статті можу предкласти) і весь час виступав проти всіх пізніших “українських урядів”, які тільки творились на Україні, виключаючи Радянський. З першого дня появи КПУ став на позицію КПУ у всіх справах, що торкались

³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 25, арк. 139.

Революції на Україні. КПУ є моєю партією і її політика є моєю політикою.

Якщо ЦК потрібна ціла моя біографія і історія моєї роботи, я можу це подати і то завірене Компартією Америки.

Цих кілька слів пишу тому, бо хочу ЦК приневолити покінчити зі мною так або инакше. Якщо я підозрілий – осудити мене, якщо немає даних – покінчити з підозріннями. Товариші! Мене мучить Ваше недовірря до мене. *Я комуніст і ним останусь»*⁴⁰ (виділення по тексту П. Ладана. – Авт.).

Насамкінець лист подавав деякі подробиці роботи П. Ладана у комуністичному закордонному видавництві й містив низку прохань-вимог до ЦК КП(б)У у персональних справах заявника:

«В Правління “Космосу” я пішов був тому, бо через мене втягнені в “Космос” ком[уністичні] укр[аїнські] організації Америки. До цього часу для американських товаришів видавали тут книжки різні одиниці (Дятлов, Мороз, Бардах і інші), і діялось щось неімовірне. Спекуляція і безладдя. Ви не возражаєте проти тов. Дятлова, а я знову за ніякі гроші не віддам йому самому видавничих справ амер[иканських] товаришів. Я уповноважений їх на Європу.

Подаючи цих кілька слів про себе, прохаю ЦК мені відповісти:

1) Чи є в ЦК які-будь данні, що послужили причиною до такого недовірчого відношення до мене?

2) Чи повинен я подати до відома американських товаришів Вашу постанову і цим оправдати своє уступлення з “Космосу”?

3) Якщо є щось за мною, що не дозволяє ЦК мені довіряти, то чи погодиться ЦК передати мою справу в Ц[ентральну] Кон[трольну] Ком[ісію] КПУ і осудити мене, та тим самим покінчити недорозуміння зі мною?

4) Якщо ЦК вважає мене недостатньо трівким членом КПУ, то чи дозволить мені перейти в ті комуністичні організації, з яких я вийшов і в яких до мене абсолютне довірря?

5) Якщо ЦК не змінить свого недовірчого відношення до мене і не дозволить мені перейти в другу партію, то прохаю відкликати мене на Україну і взяти під надзор.

Хай ці слова Вас, товариші, не подивують. Я, який виріс в організації, все життя своє віддавав і віддаю для комруху, не можу жити в недовіррю і підозріннях. Дуже прохаю відповіді. З ком[уністичним] привітом П. Ладан»⁴¹.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 25, арк. 139–140.

⁴¹ Там само, арк. 140–141.

Скарга-протест вплинула на перегляд попереднього рішення щодо усунення П. Ладана з Правління «Космосу». 10 жовтня 1922 р. Оргбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «О тов. Ладане (письмо из Берлина)», ухвалило (мовою комуністичної адміністрації в Україні):

«Не возражать против введения в Правление “Космос” (во изм[енение] преж[него] пост[ановления] Пол[итбюро], [протокол] № 79, § 9 от 20/IX)»⁴².

В іпостасі директора «Космосу» П. Ладан був також причетний до забезпечення видання советофільського часопису «Нова Громада» (1923–1924), який за редакцією С. Вітика виходив у Відні⁴³.

Дієвим способом розкладу української політичної еміграції й поширення більшовицької пропаганди стало на початку 1920-х років створення альтернативних видавництв на противагу існуючим українським й поступове захоплення національних видавництв за кордоном шляхом інфільтрації своєї агентури до складу їхніх редколегій, підкупу окремих працівників, а то й перекупки цілих видань або видавництв. Зрозуміло, що відтак такі видання змінювали ідеологічну орієнтацію з національно-державницької української на проросійську більшовицьку. Так, наприклад, 11 січня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про закордонну роботу», ухвалило, зокрема, *«організувати Українське видавництво у Відні, де випускати також журнал (на противагу Винниченківській “Новій Добі”. (На чолі видавництва поставити тов. Левицького)»*⁴⁴.

Тоді ж спрямували до ЦК РКП(б) таємний лист, де зазначалося, що внаслідок «деяких дипломатичних ускладнень» М. В. Левицький не може виїхати до Берліна, тому ухвалено відрядити

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 17, арк. 117.

⁴³ Докладніше див.: Рубльов О.С. *До історії вітчизняного советофільства початку 1920-х років: Співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада»* / О. С. Рубльов, П. Е. Синицький // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: О. П. Рент (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. ХІІІ. – С. 197–219.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 7.

його до Відня й поставити на чолі «Українського видавництва, яке, окрім забезпечення літературою України, буде вести ідейну боротьбу з Винниченком, котрий намагається здобути вплив серед багаточисельних українців, котрі потрапили до Австрії»⁴⁵.

Відтак планувалося, що новозасноване советофільське видання відіграватиме роль антитези винниченківській «Новій Добі» – політико-економічному й науковому тижневику Закордонної групи Української комуністичної партії (ЗГ УКП), що виходив у Відні 1920–1921 рр. за редагуванням В. Винниченка й В. Левинського. Мінлива політична кон'юнктура спричинила раптову зміну об'єкта протидії закордонного дипломатичного й агентурно-ідеологічного апарату УСРСР: у жовтні 1921 р. В. Винниченко розпустив ЗГ УКП й припинив видання її друкованого органу, налагодивши натомість щільну співпрацю з середовищем Микити Шаповала (1882–1932), тобто з тим крилом українських соціалістів-революціонерів на еміграції, яке, залишаючись прибічниками «трудової демократії» й радянської влади, водночас провадило активну ідейно-політичну боротьбу з більшовицьким режимом⁴⁶. Відтоді Володимир Кирилович став діяльним і постійним автором заснованої й редагованої М. Шаповалом «Нової України» – місячника письменства, науки й громадського життя, що видавався у Празі у 1922–1928 рр. У 1923–1924 рр. В. Винниченко був і співредактором цього часопису.

У першому (здвоєному) числі «Нової України» 1923 р. вміщено програмну статтю В. Винниченка «Єдиний революційно-демократичний національний фронт»⁴⁷. У ній піддано нищівній критиці централізаторську політику «московського більшовизму». У щойно створеному СРСР автор вбачав лише прикриття

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 428, арк. 1.

⁴⁶ *Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. /* НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень; редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2003. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / Керівник тому В. П. Трощинський. – С. 223–224.

⁴⁷ Винниченко В. *Єдиний революційно-демократичний національний фронт* / В. Винниченко // *Нова Україна*. – 1923. – Ч. 1/2. – Січень–лютий. – С. 56–71.

для новітніх «собірателей землі русской» та їхніх завуальованих намірів зафіксувати «відносини метрополії до своїх колоній». Централізаторській політиці «московського большевизму» В. Винниченко пропонував протиставити «єдиний фронт української трудової демократії», метою якого було б

«визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави».

Будь-яка виокремлена вітчизняна соціалістична течія, доводив він, неспроможна стати такою силою. Нею повинен бути тільки «єдиний фронт української трудової демократії»⁴⁸.

Таким чином, новозаснований советофільський журнал «Нова Громада» мав за стратегічну мету власної діяльності поборювання й розмивання ідеології еміграційної «Нової України» та кола його провідних співробітників, поширення серед вітчизняної еміграції настроїв зміновіхвства й поворотництва, сприйняття більшовицької влади в Україні як (ледь не) Богом даної реальності, а відтак й легітимізації цієї влади як «влади робітників і селян», «трудящого люду України». Самореклама, тобто «соборницька» програма видання була винесена й на його палітурку:

«“Нова Громада” друкує статті і праці з політичного і економічного життя на всіх землях України, а також з обсягу белетристики, поезії й культурного життя українського народу. “Нова Громада” виступає в обороні трудових мас усеї України. Кожний, хто відчуває значіння й потребу у видаванні такого журналу, – кому лежить на серці добро українських трудових мас та справа піднесення української культури, повинен підписати “Нову Громаду”...»

У програмній вступній статті «Україна і світові події» редактор видання С. Вітик проголошував наріжні тези майбутнього спрямування часопису:

«Виходячи з кращих традицій поступової і революційної української думки провідників визвольного руху, які зв'язували визволення українського народу з ідеєю визволення робітничої

⁴⁸ Винниченко В. *Єдиний революційно-демократичний національний фронт.* – С. 63, 67.

кляси по цілім світі і творення української державности уявляли в союзі з усіми вільними трудовими народами цілого світу, – вбачаємо здійснення цих ідеалів і вікових стремлінь українського народу в створенні Радянської України, яка виникла в результаті перемоги трудового народу України, як вислід ходу побідної революції в союзі з іншими народами бувшої Росії під організуючим проводом робітничої кляси. Лише в скріпленні, зміцненні й в дальшій існуванні цеї єдиної фактично існуючої української держави є запорука і основа для здійснення змагань цілого українського народу на всіх його землях, для якого Радянська Україна є єдиною провідною надією й фізичною опорою»⁴⁹.

«Не закриваючи очей на негативні явища в житті Радянської України [...], – наголошував головний редактор часопису об'єктивістську позицію видання, – будемо освітлювати всі прояви життя на Україні, піддавати їх оцінці й критиці, щоб у цей спосіб допомогти будувати й закріпити робітничо-селянську владу України, яка єдина – в силі допомогти стражденним масам загарбаних земель України визволитися з тяжкого ярма національного й соціального поневолення і вийти на ясний шлях незалежної волі всіх трудових мас цілої України»⁵⁰.

Одначе вже наступна теза С. Вітика лунала очевидним запереченням вищепроголошеної об'єктивістської позиції, оскільки закликала до «органічної праці» над зміцненням УССР, попри усі (будь-які?!) «негативні явища в житті Радянської України» й усі заклики до повалення більшовицького режиму у Наддніпрянщині, що лунали з боку його закордонних опонентів, в тому числі й «Нової України» В. Винниченка – М. Шаповала, а саме:

«Всі здорові сили України, що незаінтересовані клясовим пануванням буржуазії, закликаємо до щирої, активної співпраці над господарчим і культурним відновленням зруйнованої України, над будівництвом нового трудового життя, *а не задля валення існуючої влади України зсередини, як до того провокаційно закликають деякі особисто ображені і спантелічені “політики” з табору Петлюри, Гетьмана й “Нової України”*⁵¹ (виділення наше. – Авт.).

⁴⁹ Вітик С. *Україна і світові події* / С. Вітик // Нова Громада. – 1923. – 1 лип. – Ч. 1. – С. 15.

⁵⁰ Там само. – С. 15–16.

⁵¹ Там само. – С. 16.

І далі вже цілком сервілістично й неприховано «на замовлення»:

«Виходимо з тої засади, що принципи існуючої на Україні влади в основі погоджуються з стремліннями трудового українського люду, а добра воля керовників цеї влади (sic!) й робітничої класи направлена до всебічного розвитку господарського й культурного життя України, і тому обов'язком щирих синів України є всіма засобами допомагати керуючій владі у здійсненні її засадничих завдань.

Повалення радянської влади на Україні означає упадок розвитку незалежної української культури і змісту самої держави, означає залежність від капіталістичного розбишацтва і знівечення не тільки соціяльних, але й національних здобутків української революції».

І вже насамкінець С. Вітик підводив, щоправда, не надто переконливо, «історіософську» базу під майбутню програму й назву очолюваного ним друкованого видання:

«Перебудова громадського життя стала в усю величину перед цілим світом. Україна пригнічена, століттями поневолена і визискувана, стала одною з перших країн, де *Нова Громада* робітників і селян творить нові форми організації трудової держави і мирного співжиття народів. Скріплюванню цеї Нової Громади буде служити наш журнал»⁵² (виділення у тексті – С. Вітика).

Часопис «Нова Громада» видавався на більшовицькі гроші й контролювався квазіурядовим Харковом. В архівних матеріалах ЦК КП(б)У тих років наявні безпосередні вказівки щодо маніпулювання компартійною верхівкою УССР цим виданням. Так, наприклад, у протоколі засідання Оргбюро ЦК КП(б)У від 29 серпня 1923 р. десятим пунктом порядку денного стояло питання «Про підтримку журналу “Нова Громада”». Доповідав з цього приводу секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь (1893–1937), русифікований українець, автор сумнозвісної теорії «боротьби двох культур»⁵³. Присутніх він інформував про суть справи

⁵² Вітик С. *Україна і світові події*. – С. 16..

⁵³ Див., напр.: Комаренко Т. *«Теорія боротьби двох культур» і шляхи розв'язання національного питання в Україні* / Т. О. Комаренко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 84–90.

на підставі листа 1-го секретаря Повпредства УСРС у Відні Н. М. Калюжного від 19 серпня 1923 р. Тоді Оргбюро ЦК запропонувало Центральному управлінню друку й агітпропу ЦК «встановити порядок контролю журналу “Нова Громада»”, відповідно газеті “Накануне”, й поставити на затвердження Політбюро»⁵⁴.

Власне, Наум Калюжний відігравав поважну роль у залаштунковому згуртуванні авторського колективу «Нової Громади» чи принаймні зондуванні ґрунту для формування кола його авторів. Пропозиції щодо співробітництва із цим советофільським часописом або ж харково-київськими виданнями адресувалися багатьом відомим вітчизняним громадським та культурним діячам, які опинилися за межами України. Питання участі/неучасті у журналах УСРС або їхньому закордонному советофільському аналогові жваво обговорювалося в емігрантських колах⁵⁵.

В. Винниченко гостро критично відгукнувся на вихід першого числа «Нової Громади», датованого несподівано точно для часопису – 1 липня 1923 р. У його листі до М. Шаповала від 10 липня 1923 р. зазначалося:

«Чи бачили Ви новий сменовеховський журнал, що видається в Відні Вітиком, або, як його тут називають, “Віхтиком”? Ну й публіка до них переходить: Порш, Степаненко, Харченко, Моркотун і Вітик. Уголовники, жуліки, проститутки, всякий “отброс” [...]»⁵⁶.

П. Ладан відповідав за технічний бік видання «Нової Громади». Його роль, як і роль Н. Калюжного, була добре відома зацікавленим колам вітчизняної політичної еміграції – принаймні тим її лідерам, яких прагнули залучити до кола новогромадівських авторів дипломати УСРС.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 28, арк. 119 зв.

⁵⁵ Рубльов О.С. *До історії вітчизняного советофільства початку 1920-х років: Співробітництво Н. Суровцової у часописі «Нова Громада» / О. С. Рубльов, П. Е. Синицький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIII. – С. 202–203.*

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 151, арк. 70.

Тому й не дивно, що його прізвище фігурує у вкрай різкій рецензії на перше число «Нової Громади», яка з'явилася у жовтні 1923 р. на шпальтах «Нової України». Стаття розпочиналася промовисто:

«В липні [1923 р.], в Відні, десь на Lichtensteinstraße, виприсував “суспільно-політичний” місячник “Нова Громада”, писаний “українською” мовою, виприсував й розлізся по еміграції.

Звичайно солідна преса такі літературні “прищі” обминає мовчанкою, але є причини, що спонукають нас оглянути його, бодай, з боку його “суспільно-політичної” вартости. Причини ці полягають у тому, що цей “прищ” – сменовехівський [...]»⁵⁷.

Завершувалася рецензія анонімного автора побажанням усім вітчизняним зміновіхівцям:

«Отже, радимо всім, хто захворів на курячу сліпоту сменовеховства, прочитати цей журнал – як язиком злиже!»

Насамкінець відтворювалася уявна шаржована сценка, яка, мовляв, одного разу «відбулася в берлінському непочекістському посольстві на Kronprinzen-Ufer», а саме:

«В кімнату до співробітників посольства ввійшов шеф їхній – п. Аусем і, подаючи зі зневажливим виразом перше число “Нової Громади” співробітникові Ладанові, сказав: – Я от вас ожидав большего. – Співробітник Ладан, організатор усієї цієї “Нової Кумпанії”, з винуватим виглядом почервонів.

Дійсно, навіть непочекісти можуть сміливо червоніти за такий свій “орган”»⁵⁸.

З квітня 1923 р. П. Ладан був членом редколегії журналу КПЗУ «Наша правда». У квітні 1924 р. на V конференції КПЗУ у Харкові обраний членом ЦК КПЗУ⁵⁹. Його поштова картка з Берліна, датована 16 травня 1924 р. й адресована до Нью-Йорка М. Тарновському, відображає стан піднесеної революційної романтики, що у ньому перебував відправник:

«Любий Коля! Я був пару днів на Україні (від 1-го до 30-го квітня). Договорився там до того, що виїздимо на Україну, щоб

⁵⁷ З журналів: Преса, що навпаки перекоує: [Нова Громада. – 1923. – Ч. 1] // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 173.

⁵⁸ Там само. – С. 177.

⁵⁹ Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne*. – Kraków, 1976. – S. 55.

більше, мабуть, за кордон не вертатись. Перед від'їздом пересилаю щирий – дружеський привіт. Коля! Рости і готовся до чогось серйозного. Ти – даровитий чоловік, і наш нещасний галицький пролетаріят приготує Тобі належне прийняття. За два роки побачимось на з'їзді Рад у Львові. Це не шутка [...]. Ну, прощай, Колечка. Вітай дружину і дітей. Твій Павло!»⁶⁰.

Вражає неадекватне сприйняття П. Ладаном тогочасної геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі, не кажучи вже про те, що гадана ним майже блискавична («за два роки») советизація Львова й усієї Західної України відбулася у брутальний спосіб лише п'ятнадцять років потому. Так само хибним виявився й прогноз щодо його власного ймовірного подальшого «невиїзного» перебування/«інтернування» в УССР.

Тим не менше, саме М. Тарновському завдячуємо збереженням колекції фотографій П. Ладана першої половини 1920-х років. Вони надсилалися початкуючому поету його старшим колегою з різних місць США та Європи з датами й іноді жартівливими написами: Нью-Йорк (4 жовтня 1920 р.); Прага (28 грудня 1921 р.); Відень (25 березня 1922 р.); Варшава (без дати); редакція «Українських щоденних вістей» (Нью-Йорк, 1926–1928 рр.; на груповому фото П. Ладан і М. Тарновський) та ін. Кореспонденція з П. Ладаном і його фото спершу зберігалися у нью-йоркському помешканні М. Тарновського, а з переїздом господаря з родиною до УССР 1959 р. «оселилися» у його київській домівці, а нині зберігаються у його особовому фонді у ЦДАМЛМ України.

У червні–липні 1924 р. П. Ладан – делегат V конгресу Комінтерну, на якому його було обрано кандидатом у члени Виконкому Комінтерну, представником КПЗУ у польській секції Комінтерну, у грудні 1924 р. – членом Української комісії ВККІ. У березні 1925 р. був делегатом III з'їзду Компартії Польщі, у жовтні того ж року – II з'їзду КПЗУ (відбувся у Підмосков'ї 11–28 жовтня 1925 р.)⁶¹.

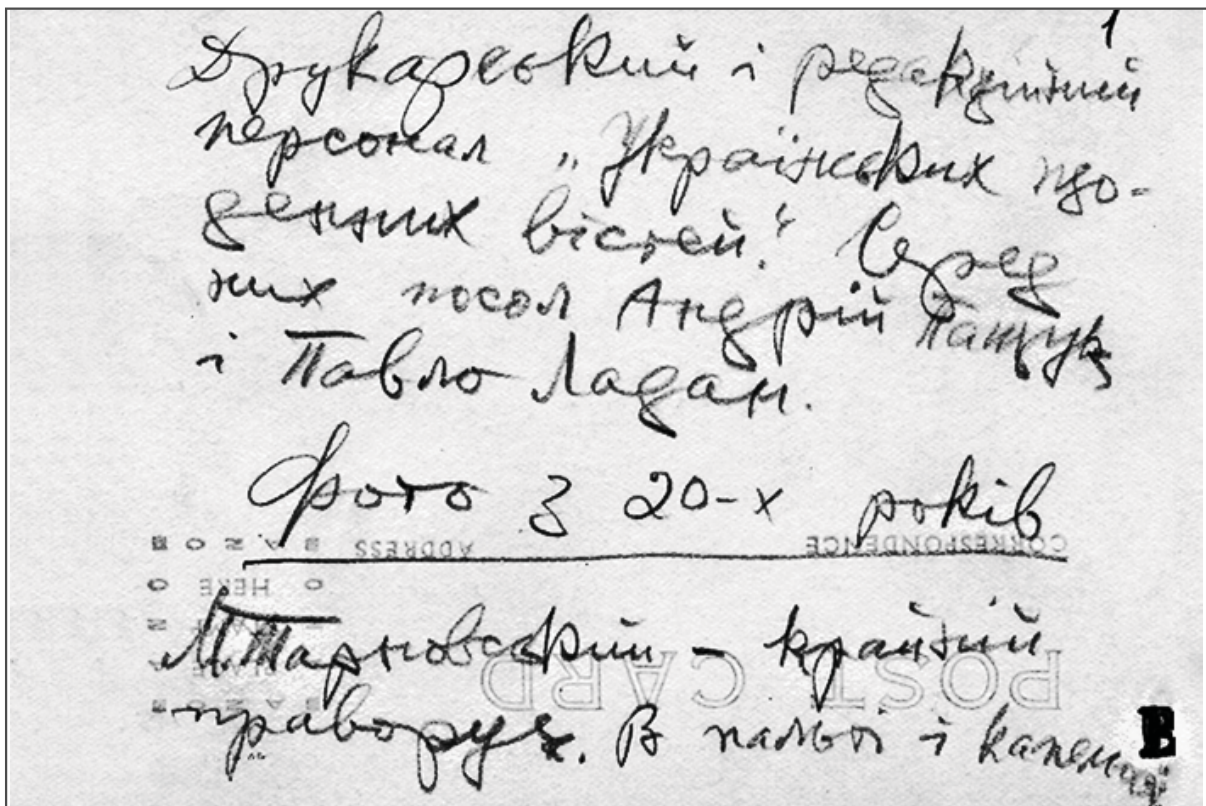
⁶⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 364, оп. 1, спр. 508, арк. 7; Тарновський М. *Я знав його особисто: [П. Ладана]* // Літературна Україна. – 1967. – 30 квітня. – № 34.

⁶¹ Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy...* – S. 76–88.

«Українські Щоденні Вісті», Нью-Йорк, 1926–1928 рр.

У центрі у капелюсі – посол до Союму Андрій Пащук, крайній праворуч у плащі й капелюсі – М. Тарновський, П. Ладан виглядає з дверей редакції.
ЦДАМЛМ України.

Автограф М. Тарновського на звороті фото, 1960-ті роки.

Влітку 1926 р. ЦК КПЗУ був спрямований до США й упродовж 1926–1928 рр. був членом Бюро УФКПА. Так, принаймні частково, збувся травневий прогноз П. Ладана 1924 р. щодо зустрічі з М. Тарновським через два роки. Вони таки знову зустрілися 1926 р. Щоправда, місцем цієї зустрічі був не «советський» Львів, а все той самий «буржуазно-капіталістичний» Нью-Йорк.

Берлін...

Наприкінці 1928 р. за рішенням Політбюро ЦК КПЗУ П. Ладан був відкликаний у розпорядження ЦК КПЗУ й кооптований до складу ЦК КПЗУ. Працював у Берліні у редакції центрального органу партії – журналу «Наша правда», згодом в апараті секретаріату ЦК КПЗУ⁶².

Суспільно-політична ситуація у Берліні перших повоєнних років була складною. Кризу Веймарської республіки поглиблювали важке економічне становище й принизливі умови Версальського договору. 13% території Німеччини з 10% населення відторгнули на користь сусідніх держав. Утім, вже 1924 р. німецький уряд, застосувавши більш ефективну економічну політику, зумів істотно покращити ситуацію у країні. Економічне зростання, найпомітніше у Берліні, ознаменувало так звані *золоті двадцяті* в історії міста. Закон від 1 жовтня 1920 р. «Про створення нової міської громади» започаткував «Великий Берлін», увібравши до колишньої території міста сім навколишніх міст: Шарлоттенбург, Кьопенік, Ліхтенберг, Нойкьольн, Шенеберг, Шпандау і Вільмерсдорф, а також 59 сільських громад й 27 поміщицьких маєтків. Відтак населення «Великого Берліна» сягнуло майже 4 мільйонів осіб. Берлін став одним з найбільш стрімко зростаючих промислових центрів Європи, що утверджував власну першість в індустріалізації та новітніх технологіях. 1924 р. у ньому було відкрито модерний аеропорт Темпельхоф. До 1930 р. електрифіковані міські, приміські та окружні залізниці об'єднали в інтегровану систему міського сполучен-

⁶² Ярошенко А. Д. *Визначний діяч КПЗУ: До 70-річчя з дня народження П. С. Ладана // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 147.*

ня, яка забезпечувала комунікацію та мобільність понад 4 мільйонів берлінців⁶³.

Нестабільні життєві умови, революційні заворушення не зупинили інтелектуального й мистецького життя Берліна. Сузір'я відомих вчених, письменників та митців творили самотню інтелектуальну та мистецьку атмосферу, стверджуючи претензії Берліна на статус культурного центру Західної Європи. Авангардні театральні вистави, спектаклі вар'єте, резонансні кінопрем'єри й бурхливе нічне життя найбільшого німецького мегаполісу здобули йому статус культового центру «золотих двадцятих»⁶⁴.

Після опанування теренів колишньої імперії Романових більшовиками Берлін став кінцевою станцією для багатьох біженців. Упродовж 1919–1922 рр. до Німеччини потрапило майже півмільйона утікачів від більшовицького режиму. Нова еміграція сформувала специфічну соціальну топографію німецької столиці.

Щойно після завершення Першої світової війни розпочалося масове поселення українців у Німеччині. Основу повоєнної еміграції сформували декілька середовищ: співробітники колишнього «Союзу визволення України» (СВУ), які працювали по таборах військовополонених⁶⁵; полонені, які не бажали повертатися до непевної України; співробітники різних ліквідаційних українських урядових й громадських інституцій; утікачі з України, які прибули до Німеччини разом з кайзерівським військом; колишні військові Української Галицької Армії, котрі не хотіли повертатися до окупованої поляками Галичини. Окрему групу складала колишні вояки Армії УНР з таборів інтер-

⁶³ Павлишин О. *Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис* / Олег Павлишин; [Ін-т історичних досліджень Львівського націон. ун-ту імені Івана Франка; Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика]. – Львів: «Манускрипт-Львів», 2013. – С. 303–305.

⁶⁴ Там само. – С. 306.

⁶⁵ Докладніше див.: Патер І. *Союз визволення України: проблема державності і соборності* / І. Г. Патер. – Львів: Ін-т українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.

нованих у Чехо-Словаччині. 1921 р. у німецьких високих школах з'явилися українські студенти⁶⁶.

Українці, пов'язані з діяльністю посольств та численних місій УНР, первісно сформували українську колонію у Берліні, який у міжвоєнному двадцятилітті став одним з важливих центрів української політичної еміграції, поступаючись лише Празі й Відню. За доби Української революції 1917–1921 рр. вітчизняні національні уряди відкривали дипломатичні представництва, офіційно визнані німецькою владою⁶⁷. 1918 р. послом від Української Центральної Ради був призначений Олександр Севрюк; його наступником від Української Держави П. Скоропадського став барон Федір Штейнгель. Його змінив представник Директорії УНР Микола Порш⁶⁸. Дипломатичні відносини

⁶⁶ Див., напр.: *Союз українських студентських організацій в Німеччині та вільному місті Данцигу у середині 1920-х років*: зб. док. / уклад. Дмитро Бурім. – К.: Укр. письм., 2014. – 328 с.; Бурім Д. *Українські студентські об'єднання в Німеччині у 20-х роках ХХ ст.: інтеграція в суспільство країни проживання та бажання збереження національної ідентичності* / Дмитро Бурім // *Ucraina magna* / НАН України. Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 2016. – Т. 1: Українська політична еміграція у ХХ ст.: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі: До 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського / за заг. ред. В. Піскун; упоряд. Д. Гордієнко та І. Каневська. – С. 249–265.

⁶⁷ Див. докладніше: *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)*: док. і мат. / упоряд.: Василь Даниленко, Наталія Кривець; [НАН України: Ін-т історії України; Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; редкол.: С. Віднянський (відп. ред.) та ін.]. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.

⁶⁸ *Порш Микола Володимирович* (псевдонім – *Гордієнко*; 19.10.1879–16.04.1944) – політичний і громадський діяч, економіст, публіцист, теоретик українського соціал-демократичного руху. Народився у м. Лубни. Закінчив Ун-т св. Володимира у Києві. Учасник українського національного руху, прибічник марксистських поглядів. Провідний діяч РУП (фактичний лідер з 1903 р.) та УСДРП (з 1905 р.). 1917 р. входив до складу УЦР та Малої Ради. З листопада 1917 р. – генеральний секретар праці УНР; з 18 грудня 1917 р. – генеральний секретар військових справ. Посол Директорії УНР у Німеччині (1919–1920). Після відставки замешкав у Берліні, відійшов від активної участі у політичному житті; був автором праць з економіки і статистики; цікавився процесами «українізації» в УСРСР. Помер у м. Еберсвальде, перепохований у Берліні на православному цвинтарі.

з Німеччиною налагодила й Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР). Державний секретар закордонних справ ЗУНР В. Панейко призначив послом у Берліні Миколу Василька, а його заступником Романа Смаль-Стоцького. Після Акту Злуки об'єднане українське посольство у Німеччині очолив М. Порш, а Р. Смаль-Стоцький став його радником. На зламі 1920/1921 рр. М. Порш був відкликаний⁶⁹, а повіреним у справах УНР у Берліні залишився Р. Смаль-Стоцький, який виконував ці обов'язки аж до ліквідації Посольства 1923 р.

У німецькій столиці замешкали колишні працівники українського посольства, політики з Наддніпрянщини, Галичини й Буковини. Найвпливовішим серед них був колишній гетьман П. Скоропадський, який оселився у власній віллі у Ваннзее під Берліном. У місті також осіли офіцери Армії УНР та УГА: генерал Михайло Омелянович-Павленко, генерал-четар Антін Кравс, підполковник Тиміш Омельченко, полковники Костянтин Новохацький, Роман Сушко, Г. Зеленівський, Євген Коновалець; сотники Василь Кучабський, Омелян Сенік, Іван Рудницький та Ріко Ярій. У Берліні також опинилася низка українських учених та педагогів: Володимир Залозецький, Зенон Кузеля, Іван Мірчук, Домет Олянчин, Микола Сушко та ін.

1926 р. за ініціативою П. Скоропадського й за підтримки німецького генерала В. Гренера засновано наукову установу – Український науковий інститут у Берліні. Метою діяльності УНІ було інформування німецького суспільства про Україну, дослід-

⁶⁹ М. Порш уперше звернувся з проханням про демісію до Міністра закордонних справ УНР А. В. Ніковського 26 серпня 1920 р. Вдруге аналогічна заява була спрямована очільнику МЗС 11 грудня. На копії цього звернення Головний Отаман С. Петлюра наклав резолюцію: «М. Порша слід було і далі притягти до праці в залежності од переговорів з ним. Багато моментів в листі є результат непорозуміння і невірної оцінки історичних етапів нашої боротьби. 21.XII.1920 р. *Петлюра*». І лише 16 березня 1921 р. очільник МЗС А. В. Ніковський листом до Ради Народних Міністрів УНР підтримав звільнення М. Порша «з посади Надзвичайного Посла і Уповноваженого Міністра-Резидента Уряду УНР при Правительстві Республіки Німеччини згідно з проханням його» (див.: *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)*: док. і мат. / упоряд.: В. Даниленко, Н. Кривець. – С. 351–352, 354, 386).

ження історії її відносин з європейськими державами, надання допомоги українським студентам та науковцям у навчанні та дослідницькій праці. Першим очільником УНІ (1926–1930) був історик Дмитро Дорошенко. Науковими співробітниками інституту у різний час були: Зенон Кузеля (етнографія і краєзнавство), історики В'ячеслав Липинський, Борис Крупницький, Михайло Антонович, економіст Роман Димінський та ін.⁷⁰

1923 р. кількість українських емігрантів у Німеччині сягала тисячі осіб. Наступного року їхня кількість подвоїлася. З них близько 300 мешкали у самому Берліні та його передмістях. Серед української еміграції у Німеччині домінували сезонні робітники-заробітчани з Галичини. Натомість у Берліні переважали вихідці з Наддніпрянщини. Ї загальна кількість українців у столиці Німеччини постійно зростала, сягнувши 1926 р. понад тисячу осіб.

У Берліні тривалий час перебували керівники «Української військової організації» (УВО), зокрема, провадячи розвідувальні курси, на яких викладали й німецькі фахівці. Веймарська Німеччина була зацікавлена у розвідувальній діяльності проти Польщі, яку провадила УВО. Розвідувальний центр Німеччини розташовувався у дільниці Шенеберг (Віляндштрассе, 42), неподалік району проживання українських студентів. З німецькими розвідувальними колами з початку 1920-х років контактував, зокрема, Ріхард Ярій. Квартирмейстром УВО у Берліні був Дмитро Волощак. В українських колах зазвичай критикували розвідувальну роботу УВО, вважаючи її шкідливою для репутації національного підпілля. Постачання відомостей іноземним спецслужбам узалежнювало УВО у фінансовому й політичному плані, але дозволяло провадити діяльність й у власних інтересах.

Національне інформаційне поле для українців Німеччини міжвоєнної доби створювали низка видавництв та редакцій часописів. Найпершим серед них була «Українська накладня» Якова Оренштайна (1916–1933), у якій працювали редакторами

⁷⁰ Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – С. 210–219.

Зенон Кузеля⁷¹, Богдан Лепкий та Василь Сімович. Книжки й однойменну газету друкувало видавництво «Українське слово».

Німецьких та австрійських читачів, інших європейців інформували про українське питання німецькомовні видання. Так, зокрема, друкувався націоналістичний двотижневик «Osteuropäische Korrespondenz für Politik, Wirtschaft und Kultur» (редактори: В. Кучабський [1924–1926], З. Кузеля [1926–1931] та Ріко Ярій [1931–1934])⁷².

⁷¹ Кузеля Зенон (23.06.1882–24.05.1952) – український етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф, педагог, редактор, перекладач, видавець, громадський та науковий діяч. Народився у с. Поручин (нині Бережанського р-ну Тернопільської обл.). Закінчив гімназію у Бережанах. Навчався у Львівському (1900–1901) та Віденському (1901–1906) ун-тах, вивчав слов'янську філологію, археологію, етнологію, статистику. Д-р слов'янської філології та історії (1906); дійсний член НТШ (1909). 1909–1914 рр. працював у Чернівцях в університетській бібліотеці, викладав українську мову в університеті й учительській семінарії. З початком Першої світової війни переїхав до Відня. Працював в Інституті східноєвропейської історії. 1915 р. був співзасновником Інституту сходознавства. 1916 р. на заклик віденського «Союзу визволення України» виїхав до одного з таборів для військовополонених російської армії (біля Зальцведеля, Німеччина) для національно-просвітницької роботи серед українців, редагував таборові видання. З 1920 р. – у Берліні. Редагував часописи «Нове слово» (1920–1921), «Українське слово» (1921–1923), співробітничав з часописами «Діло», «Літопис», «Політика», німецькою науковою енциклопедією «Мінерва». Від 1926 р. – професор Українського наукового ін-ту у Берліні (УНІ), редактор його видань «Kulturberichte», «Ost-Europäische Korrespondenz». Викладав українську мову на фак-ті закордонних наук Берлінського ун-ту. Голова Союзу закордонних журналістів у Берліні (1930–1936). Упродовж 10 років очолював українську громаду у Берліні. 1945 р. переїхав до Баварії, мешкав у Фюрті. 1947 р., після відновлення НТШ, обраний заступником голови, 1949 р. – головою НТШ. Від 1947 р. – головний редактор «Енциклопедії українознавства» (з 1948 р. – співредактор «ЕУ» з В. Кубійовичем). Останні роки мешкав у Сарселі під Парижем, де й похований (див.: Ковальчук О.О. *Кузеля Зенон* / О.О. Ковальчук, Д. В. Грузін // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – С. 447–448).

⁷² Павлишин О. *Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис.* – С. 312, 317.

У районі Шарлотенбург неперіодично друкувався місячник Комуністичної партії Західної України «Наша правда». Посольство ССРСР у Берліні фінансувало видання прокомуністичного тижневика «Українська газета» (1929–1931).

Німецька столиця наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років привертала особливу увагу не лише кремлівських спецслужб, а й верхівки компартійної номенклатури УСРСР.

Так, розглядаючи 8 березня 1929 р. питання «Про українського радника в Берліні», Політбюро ЦК КП(б)У зазначило у своєму таємному рішенні, яке увійшло до «Окремої папки»:

«З огляду на те, що Берлін набуває для української роботи першорядного значіння як вузол сплетіння інтересів низки політичних угруповань, а також зважаючи на зацікавленість, що її виявляє останнім часом Німеччина до українського питання, – вважати за конче потрібне встановити в Берліні посаду Радника в справах УСРСР.

Персонально намітити на цю посаду тов. Бесідовського [...]. Звернутись з відповідними пропозиціями до ЦК ВКП(б) та до НКЗС»⁷³ (виділення наше. – О. Р.).

9 серпня 1929 р. з Г. Бесідовським⁷⁴, радником Посольства ССРСР у Франції й представником інтересів УСРСР⁷⁵, розмовляв

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 31–31 зв.

⁷⁴ Бесідовський (Беседовський) Гірш Зелікович (Грицько; Григорій Семенович, Григорій Зіновійович; 1896–1951? 1963? 1976/1977?) – дипломат УСРСР та ССРСР, перебіжчик (1929). Народився у Полтаві у міщанській єврейській родині. Закінчив лісовий фак-т Харківського сільськогосподарського інституту (1918). Належав до російських есерів, згодом – УПСР (лівих). Від 1920 р. у КП(б)У. Дипломатична служба: 1-й секретар Повпредства УСРСР у Польщі (1922); повірений у справах УСРСР у Польщі (1923); радник Посольства ССРСР у Польщі – представник інтересів УСРСР (1923–1925); радник, повірений у справах Посольства ССРСР у Японії (1926–1927); радник Посольства ССРСР у Франції – представник інтересів УСРСР (1927–1929). Після втечі з амбасади отримав політичний притулок у Франції. Співробітничав у газетах «Возрождение», «Последние новости» та ін. Засновник і редактор газ. «Борьба» (1929–1932). У січні 1930 р. заочно засуджений в ССРСР за «розтрату» на 10 років позбавлення волі. В роки Другої світової війни учасник французького руху Опору.

Докладніше див.: Рубльов О.С. Бесідовський (Беседовський) Гірш Зелікович (Грицько; Григорій Семенович, Григорій Зіновійович) // Енцикло-

Володимир Винниченко (йшлося про гонорари за друкування творів літератора в УССР й гіпотетичне його повернення в Україну), зафіксувавши враження від зовнішності й манери спілкування співрозмовника:

«Побачення з Бесідовським [...]. Невеличкий, чорнявий, з трошки пукатими очима й тугим лицем. Погляд розумний і приємний. Тримається з простотою “сановника”. Вдягнений був у сорочку без піджака (поверх неї на вулиці пальто). Балакає чистою українською мовою [...]. Бесідовський, очевидно, засвоїв з дипломатичної науки деякі манери. З його ініціативи це побачення було, а йому хотілось, щоб я почав розмову. Одначе, нічого він, видно, не знає і ніяких директив щодо мене не має. Принаймні так сказав. Я ж без дипломатії сказав те, що думав, ховати мені нема чого. Наслідків, розуміється, ніяких не буде»⁷⁶.

Одначе пропозиція щодо кандидатури Г. Бесідовського на «українського радника» у Берліні зазнала фіаско. 2 жовтня 1929 р. до советської амбасади у Парижі прибула московська ревізія, очолювана членом Колегії НК РСІ Борисом Ройзенманом⁷⁷. Від Г. Бесідовського, на той момент – тимчасового повіреного у справах (за відсутності посла В. Довгалевського), зажа-

педія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 243–244.

⁷⁵ 26 жовтня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про генерального консула у Париж». На цю посаду передбачалося призначити Олександра Полоцького. Натомість ухвалили компромісне рішення: «Відмовитися від висунення кандидатури на посаду генерального консула у Париж з тим, щоб тов. Бесідовський являвся нашим представником у Повноважному представництві СРСР у Парижі» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 122, арк. 60^б).

⁷⁶ Винниченко В. *Щоденник* / НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка; КІУС; ред. Г. Костюк; упорядкув. О. Мотиля; передмова С. Гальченка. – Київ; Едмонтон; Нью-Йорк: «Смолоскип», 2012. – Т. 4: 1929–1931. – С. 106.

⁷⁷ Ройзенман Борис Анисимович (Ісаак Аншелевич; 1878–1938) – член РСДРП з 1902 р. З 1924 р. – член Центральної контрольної комісії; 1926–1932 рр. – член Колегії Наркомату Робітничо-селянської інспекції (РСІ); 1934–1935 рр. – заступник голови, керівник групи внутрішньої торгівлі й кооперації, згодом – групи з будівництва Комітету советського контролю (КСК).

дали термінового повернення в ССРСР. Формальною підставою слугували нібито його фінансові зловживання, але справжньою причиною, вочевидь, були опозиційні погляди дипломата. Він відмовився виконувати московський наказ, врятувався втечею з посольства, подолавши загорожу, звернувся до французької поліції, за допомогою якої звільнив дружину й сина, яких утримували в амбасаді як заручників. Невдовзі демонстративно розірвав з більшовицьким режимом, дав численні інтерв'ю та опублікував у паризьких часописах низку викривальних статей про залаштункові подробиці внутрішньої й зовнішньої політики ССРСР, у тому числі в «українському питанні»⁷⁸.

По гарячих слідах подій В. Винниченко зафіксував втечу свого серпневого співрозмовника (запис від 4 жовтня):

«“Представник України” в повпредстві Бесідовський виявив себе блискуче: за розв’язанням свого конфлікту з начальством звернувся до французької поліції. В повпредство прислала Москва ревізію. Ревізор Ройзенман не погодився з Бесідовським і запропонував йому їхати до Москви. Бесідовський злякався, відмовився, хотів виїхати з будинку повпредства. Але Ройзенман не пустив і затримав його, жінку й сина. Ще більше налякавшись, Бесідовський удав, що скорився, але сам кинувся тікати через мури сусідніх подвір’їв на вулицю. Добившись до подвір’я якогось будинку, обідраний і подряпаний, він з консьєржем цього двору побіг у поліцію прохати помочі, щоб виручити жінку й сина. В комісаріяті він поводився зовсім як якийсь білогвардієць, що вирвався з рук большевиків, навіть усі вирази білогвардійські: “чекіст Ройзенман”, “народ ненавидить комуністів”, “я радив урядові демократизацію влади, вільні вибори” і т. д. Весь “комунізм” свій обдер на тих мурах, що в паніці перелазив, і лишився старий есер»⁷⁹.

⁷⁸ Див.: Беседовский Г. З. *На путях к термидору: из воспоминаний бывшего советского дипломата* / Г. З. Беседовский. – Париж: Мишень, 1930. – Т. 1. – 254, [2] с.; Т. 2. – 1931. – 285, [2] с.; *Pamiętniki dyplomaty sowieckiego* / G. Z. Biesiedowski; przekł. autoryz. [z ros.] Aleksego Leszka Lasińskiego. – Poznań: Poznańska Spółka Wydawnicza, 1930. – 201 s.; перевидання у: Katowice: Polski In-t Wydawniczy, 1989; Беседовский Г. *На путях к термидору* / сост. прилож. А. Колпакиди. – М.: Современник, 1997. – 461 с.: фотоил.; та ін.

⁷⁹ Винниченко В. *Щоденник*. – Т. 4: 1929–1931. – С. 124–125.

На розвиток цієї ж теми й знову ж таки демонструючи нерозуміння ситуації довкола Повпредства ССРСР у Парижі й мотивів утечі Г. Бесідовського, літератор занотував 6 жовтня 1929 р., коментуючи численні інтерв'ю перебіжчика у паризькій білогвардійській пресі:

«“Последние Новости” взяли Бесідовського під свою особливу опіку. Ні одного іронічного слова, ні одної насмішки. Навіть балаганний паяц Дон Амінадо⁸⁰, що витанцьовує на некрологах ворогів, якому така гонорарна темка була б з цього добродія, і той ввічливо мовчить. А Бесідовський зате розливається весняним соловейком і про чекістів, і про підвали, і про демократію. Бідолаха, він тільки нічого не знає, і зоря його от-от закотиться»⁸¹.

Володимир Кирилович у щоденникових нотатках виразно дистанціювався від вчинку першого відомого советського перебіжчика⁸², адже знайомий йому паризький дипломат, представник УСРСР, суттєво сплутував йому карти, утруднюючи складні перемовини з квазіурядовим Харковом, Наркоматом освіти республіки та його очільником М. Скрипником, зрештою, з харківським видавництвом «Рух», де друкувалися винниченкові твори⁸³. Отже, йшлося знову-таки про гонорари, можливість й

⁸⁰ Дон Амінадо (Амінадав Петрович /Пейсахович/ Шполянський; 07.05.1888–14.11.1957) – російськомовний єврейський поет-сатирик, мемуарист, адвокат. Народився у м. Єлисаветграді (нині – Кропивницький) Херсонської губ. Навчався на юридичному факті Новоросійського (Одеса) та київського Св. Володимира університетах. Здобувши вищу освіту (1910), оселився у Москві, був газетярем й літератором. 1920 р. емігрував до Франції. Регулярно друкував фейлетони у газеті П. Мілюкова «Последние новости» та інших еміграційних виданнях. Після Другої світової війни друкувався як Д. Амінадо. Помер у Парижі.

⁸¹ Винниченко В. *Щоденник*. – Т. 4: 1929–1931. – С. 125.

⁸² Невдовзі перший й усі наступні перебіжчики з «комуністичного раю» навіть оформилися у винниченкових щоденникових нотатках в узагальнюючий образ з негативною конотацією – «утікачів-злодюжок бесідовських» (запис від 12 грудня 1930 р.) (див.: Винниченко В. *Щоденник*. – Т. 4. – С. 223).

⁸³ Докладніше див.: Гальченко С. «Нелегко відірвати себе від України...»: Співпраця Володимира Винниченка з видавництвом «Рух» (На основі його листів 1926–1933 рр.) / С. Гальченко, М. Шудря // Володимир Винниченко: У пошуках естетичної, особистої і суспільної гармонії: зб. ст. /

надалі видавати власні твори в УССР і навіть, гіпотетично, повернутися в підсоветську Україну, стати членом партії, мати роботу відповідну його статусу. На щастя, поворотівським фантазіям відомого літератора так і не судилося збутися...

Попри втрату Г. Бесідовського, УССР таки здобула власного радника-дипломата у Берліні, щоправда, з нижчим дипломатичним рангом. Ще у квітні 1927 р. до німецької столиці на посаду другого секретаря консульського відділу Повпредства ССРР прибув Володимир Порфірович Долганов (Довганів). Він був уродженцем м. Білостока, закінчив Московський учительський інститут (1911). Брав участь у Першій світовій війні, прапорщик. Згодом учителював. 1916–1918 рр. був членом УСДРП, з 1920 р. – у КП(б)У. Працював старшим інспектором й завідувачем Кременчуцького окрвн⁸⁴.

Рішення про його призначення на дипломатичну службу ухвалило Політбюро ЦК КП(б)У ще 11 листопада 1926 р. На користь цієї кандидатури свідчили не лише членство у КП(б)У, наявність повної вищої освіти, а й знання іноземних мов: «*Знает немецкий (пишет по-немецки) и французский языки*». Первісно планувалося призначити його консулом або віце-консулом⁸⁵. Рішення Політбюро ЦК КП(б)У продублювала аналогічна ухвала Секретаріату ЦК КП(б)У від 21 грудня 1926 р.⁸⁶

Згодом, відповідаючи на питання, чим умотивовувалося його призначення на дипломатичну роботу, В. Долганов відповів, що, очевидно, «брався до уваги партійний стаж, освіта й знання німецької мови». Крім секретарських обов'язків по кон-

УВАН у США, Коміс. дослідж. життя і творчості Володимира Винниченка; редкол.: М. Знаєнко, Л. Залеська-Онишкевич (голов. ред.) та ін. – Нью-Йорк: УВАН у США, 2005. – С. 182–231.

⁸⁴ Докладніше див.: *Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / сост., автор вступ. ст., примеч. и коммент. Александр Рублёв; [ОГА СБ Украины; НАН Украины. Ин-т истории Украины; Главная редкол-я «Реабилитированные историей»; Гёттингенский исследовательский центр (ФРГ)]*. – К.: ТОВ «Вид-во “Кліо”», 2016. – С. 221.

⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 130, арк. 11.

⁸⁶ Там само, оп. 7, спр. 61, арк. 131.

сультському відділу, до його компетенції належала також «робота по українській лінії», зокрема, він мав

«підтримувати зв'язок з тими представниками української еміграції, які розчарувалися у подальшій боротьбі з Советською владою й прагнули повернутися в Советську Україну».

Через них він мав «проводити советофільську роботу серед української еміграції у Німеччині»⁸⁷. Зрештою, докладніших інструкцій від харківських керівників, зокрема, апарату Управління Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УСРСР, В. Долганов не отримав, за винятком вказівки, що у курс справи його введуть за кордоном «довірені й досвідчені» дипломатичні працівники УСРСР – Н. Калюжний (Прага), О. Полоцький (Париж) та Ю. Коцюбинський (Варшава).

І справді, вже за кордоном В. Долганов отримав докладніші вказівки щодо напрямків своєї «української роботи». Насамперед, йшлося про відновлення діяльності у Німеччині організації західноукраїнських емігрантів-заробітчан. По-друге, працювати слід було «максимально конспіративно». По-третє, давалася вказівка ніколи не провадити роботу самостійно, а винятково через довірених осіб. Останніх мали порадити досвідченіші дипломати УСРСР (насамперед Н. Калюжний). Йшлося винятково про советофільську роботу, тобто діяльність в інтересах ССРСР. При цьому наголошувалося, що у закордонній роботі слід надзвичайно терпляче й лояльно «ставитися до українських націоналістів й уміти їх використовувати»⁸⁸.

Восени 1927 р. В. Долганов ініціював створення «Культурно-освітнього об'єднання українських робітників у Німеччині "Воля"» й був куратором товариства до свого повернення в УСРСР 1931 р.

Щоправда, у сучасній вітчизняній історіографії побутує думка, нібито створення КОО українських робітників у Німеччині «Воля» пов'язане з Є. Петрушевичем та його оточенням. Так, авторитетний львівський дослідник О. Павлишин стверджує:

⁸⁷ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 6, оп. 1, спр. 12132-с, т. 1, арк. 144.

⁸⁸ Там само, т. 2, арк. 281 зв.

«Організація, заснована наприкінці листопада 1927 р. у Берліні, об'єднала 600 дійсних членів у Німеччині, з них – 60, котрі мешкали у німецькій столиці. Берлінську філію “Воля” очолив Дмитро Феркуняк – колишній підстаршина УГА. Більшість активістів – вихідці з Галичини. За своїм характером “Воля” була робітничою організацією і соціалістично-радянською за ідеологією. Свою першу публічну акцію “Воля” присвятила 10-й річниці проголошення Української Радянської Республіки [...]. *Оточення Є. Петрушевича заснувало “Волю” для праці серед робітничої еміграції.* Отець П. Вергун⁸⁹ вважав цю організацію комуністичною і стверджував, що її члени брали участь у першотравневих робітничих маніфестаціях [...]»⁹⁰ (виділення наше. – О. Р.).

Насправді ж, ідею створення Об'єднання «Воля» висунув Н. Калюжний, реалізовував же її В. Долганов. Так, у його доповіді «Про стан українських груп й української роботи у Німеччині» (10 вересня 1928 р.), надісланій до Уповноваженого НКЗС

⁸⁹ *Вергун Петро* (18.11.1890–07.02.1957) – церковний діяч, священник Української Греко-Католицької Церкви, прелат. Народився у м. Городку на Львівщині. 1909 – листопад 1918 р. – підстаршина австро-угорського війська; березень 1919 р. – травень 1920 р. – УГА, хорунжий. До вересня 1920 р. у польському полоні, звідки утік. Навчався у Празькій римо-католическій духовній семінарії (1921–1924); богословському й філософському відділах Карлового університету у Празі (1924–1927). Відтоді оселився у Берліні. Працював асистентом в Українському науковому інституті. 1927–1938 рр. – активний учасник (1936 р. – голова) Української громади у Берліні. 30 жовтня 1927 р. митрополитом А. Шептицьким висвячений на священника. 1927–1945 рр. провадив пастирську діяльність серед українців греко-католического віросповідання. Від 23 жовтня 1940 р. – Апостольський Візитатор (з правами єпископа) греко-католических парафій Німеччини, Австрії, Судетської обл. (нині Чехія) й Генеральної губернії. Арештований Берлінським оперсектором НКВД СРСР 22 червня 1945 р.; 3 червня 1946 р. «засуджений» до 7 років таборів. 1952 р. відбув «покарання», був відправлений на поселення. Помер у с. Ангарське Красноярського краю РСФСР. Папа Іван Павло II 27 червня 2001 р. проголосив о. П. Вергуна священномучеником (див.: Рубльова Н. С. *Вергун Петро Іванович* // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 480).

⁹⁰ Павлишин О. *Євген Петрушевич (1863–1940): Ілюстрований біографічний нарис.* – С. 324–325.

СРСР при Уряді УСРСР, а заступником Уповноваженого І. Куликом, у свою чергу, у копіях переадресованій С. Косіору, В. Чубарю, П. Любченку й В. Балицькому, йшлося:

«Робітниче культурно-освітнє Товариство “Воля” розпочало свою роботу восени 1927 р. Утворено воно на класовій пролетарській основі, й як наслідок – відповідне ставлення до СРСР. “Воля” за дуже короткий час завоювала авторитет серед українських робітників й відтіснила усі інші впливи, так що прибічників Коновальця й співчуваючих проповідям попа Вергуна нараховуються одиниці [...]. Організацію “Волі” й роботу у ній я проводжу через окремих товаришів. Оскільки працівників хоч трохи досвідчених немає, то мені доводиться постійно керувати роботою шляхом систематичних нарад активу (5–6 осіб) й вказівок окремим працівникам. Необхідність бути дуже обережним обмежує мені можливість роботи. У подальшому доведеться продовжувати обраний курс й вжити заходів щодо створення активу з середовища робітників [...]».

В. Долганов, до речі, серед іншого, займався фінансуванням берлінської групи колишнього галицького Диктатора Є. Петрушевича. Нарікаючи на несистематичність надходження з Харкова грошей для цієї групи, він наголошував:

«Субсидія, що її ми видаємо, відверто недостатня для того, щоби мало-мальськи задовільно розгорнути роботу, й вистачає [її] хіба що на прожиття тих осіб, які до неї відносяться, причому нерегулярність посилки надзвичайно негативно відображається на діяльності, викликаючи невпевненість, незадоволення й фактично зводить нанівець саму субсидію. Ясність і чіткість у цьому відношенні необхідні з міркувань звичайної доцільності. Групу можна було б пожвавити й використовувати з різною метою, зокрема, видавничою, пропагандистською, лінією Товариства культурного зв'язку та ін.»

Згодом В. Долганов став керуючим справами Повпредства СРСР у Берліні. Серед його ініціатив – й видання вищезгаданої «Української газети».

Важливість для інтересів компартійної верхівки УСРСР цього друкованого органу стала особливо гострою за умов бюджетного дефіциту у рік сумнозвісного «великого перелому» й фатального браку валюти.

Так, 20 грудня 1929 р. до Політбюро ЦК КП(б)У з Берліна листовно звернувся член Політбюро ЦК КПЗУ «Роман» – Веніамін Фурер⁹¹. Лист починався з сумної констатації:

«Згідно повідомлення тов. КОСІОРА, комісія ЦК ВКП(б) ухвалила ліквідувати всю українську роботу в Б[ерліні], за виключенням групи П[ЕТРУШЕВИ]ЧА, скоротивши відповідно кошти»⁹².

Веніамін Якович вважав, що цю рестрикційну ухвалу слід «конче переглянути», оскільки вона стосувалася не стільки берлінської діяльності УССР, як завдавала шкоди насамперед відповідній пропагандистській роботі у Західній Україні:

«Справа в тім, що до Німеччини щороку приїжджає величезна кількість сезонних робітників з Західної України, які зв'язуються з місцевою українською політ[ичною] еміграцією. До цього часу трудящі-українці, що постійно працюють в Німеччині, також і сезонні, охоплювалися робітничою організацією “Воля”, яка знаходилася під нашими впливами і досить успішно відбивала контрреволюційну агітацію місцевих петлюрівських групіровок (наприклад: група Коновальця). Ліквідація цієї організації позбавляє нас можливості провадити роботу серед сезонників, які,

⁹¹ Фурер Веніамін Якович (1903–16.09.1936) – компартійний функціонер. 1923–1924 рр. – зав. інформаційним підвідділом Київського губкому КП(б)У, редактор газет «Пролетарская правда» й «Радянське село»; зав. сектором друку ЦК КП(б)У (1925–1927). Далі на комінтернівській роботі: за підсумками III з'їзду Компартії Західної України, який відбувся в УССР 21 червня – 8 липня 1928 р., обраний членом ЦК й Політбюро ЦК КПЗУ (псевдоніми «Бриль», «Роман»). Згодом у Донбасі: зав. оргвідділом Горлівського міськкому КП(б)У (1930–1931); секретар Горлівського міськкому КП(б)У (березень 1933 р. – грудень 1934 р.). Зарекомендував себе ефективним менеджером-господарником, доклавши зусиль до розбудови шахтарського містечка (поява трамвайного сполучення, спорудження стадіону, житлове будівництво та ін.). З 1935 р. – зав. культпропу Московського обкому ВКП(б). В атмосфері масових репресій наклав на себе руки, адресувавши передсмертного листа ЦК та МК ВКП(б), висловивши, зокрема, сумнів у правильності «генеральної лінії партії» – масових репресіях.

Див. докладніше: Фурер В. *Новая Горловка*. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1935. – 136 с.; «Моя болезнь, болезнь потерять доверие партии, почти неизлечима»: Предсмертное письмо В. Я. Фурера в ЦК и МК ВКП(б): 1936 г. / публ. подгот. Н. А. Лысенков // Исторический архив. – 2015. – № 6. – С. 106–116.

⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 123.

повертаючи домів, зв'язуються з нашими або сельробівськими осередками, і лишає напризволяще багаточисельну українську трудящу еміграцію в Німеччині»⁹³.

Украї негативно на загальній українській советській роботі мала позначитися, за словами В. Фурера, запланована у річищі «оптимізаційних заходів» Кремля ліквідація «Української газети»:

«Цей тижневик лишився після закриття паризької газети⁹⁴ єдиним нашим органом, що подавав інформацію для цілої Європи. Значіння цієї газети було належним чином оцінено УНДОм, що в своєму органі “Діло” присвятило справі утворення “У.Г.” кілька статтів. Останні телеграми сповістили, що УНДО купно з іншими українськими фашистськими угрупованнями утворює в Європі кілька інформаційних пресових агентств з метою поширення протирадянської агітації, зокрема, утворення цих агентств зв'язане з підготовкою відповідного освітлення процесу СВУ. До того ж, в Берліні зосереджено гетьманський центр, Український І[нститу]т під керівництвом [Д.] Дорошенка і ін.»⁹⁵

Насамкінець «товариш Роман» ще раз наголошував на потребі зберегти берлінський часопис, насамперед забезпечивши його фінансуванням:

«В зв'язку з цим ліквідація єдиного нашого органу за кордоном є впрост неможливою, особливо ж тепер, беручи до уваги єфремівський процес і потребу якнайширше налагодити його освітлення, протиставляючи нашу інформацію для всієї української еміграції розгорнутій протирадянській кампанії.

Ці зауваження примушують мене звернутися з проханням до Політбюро [ЦК] КП(б)У просити комісію ЦК ВКП(б) переглянути своє рішення»⁹⁶.

Рішення й справді було переглянуте, й видання «Української газети» протривало ще до 1931 р.

Упродовж 1928–1931 рр. берлінські (й позаберлінські) шляхи В. Долганова й П. Ладана неодноразово перетиналися. Йшло-

⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 123.

⁹⁴ Йдеться про «Українські Вісти» – советофільський двотижневик, орган Союзу Українських Громадян у Франції, який видавався у Парижі 1926–1929 рр. Пропаганда «Українських Вістей» спрямовувалася, зокрема, проти еміграційного середовища УНР. Редактор – Ілько Борщак.

⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 123.

⁹⁶ Там само, арк. 123–123 зв.

ся про взаємодію у напівлегальній й нелегальній діяльності. Їхні взаємини не завжди були дружніми, іноді у них не співпадали оцінки поточної ситуації, інколи суперечки виникали щодо потреби чи, навпаки, недоцільності залучення до роботи конкретних осіб. Так, у вищезгаданій доповіді В. Долганова від 10 вересня 1928 р. зустрічаємо антиладанівський пасаж:

«Упродовж кількох місяців “Воля” нічого не робила, оскільки керівництво, підібране за порадою тов. Ладана, було головним чином у руках васильківців, які намагалися створити тут поле для своєї діяльності. Лише після зміни керівництва робота знову пожвавилася, хоча залишки васильківщини ще заважають».

Натомість й Павло Ладан у поодиноких випадках мав претензії до В. Долганова. Так, восени 1928 р. у київській «Пролетарській правді» він прочитав статтю, що у Всеукраїнській Академії наук відбувся виклад прибулого з Америки відомого Мирослава Січинського⁹⁷, який відвідав УРСР у вересні–жовтні 1928 р. за дорученням української робітничої організації у США «Оборона України»⁹⁸. П. Ладан був його давнім опонентом (за

⁹⁷ Січинський Мирослав-Іван-Андрій Миколайович (11.10.1887–16.03.1979) – український громадсько-політичний діяч, виконавець атентату у Львові на галицького намісника А. Потоцького на знак помсти за «кривавий терор проти українського народу та фальшування виборів» (12.04.1908). Був засуджений на смерть з заміною на 20-річне ув'язнення. 1911 р. втік із в'язниці у Станіславові, виїхав до Норвегії, згодом – Швеції, звідти – США (1914). Був серед засновників Української федерації Соціалістичної партії Америки, редагував її тижневики «Робітник» (1914–1917) та «Народ» (1917), належав до проводу Федерації українців США (1916–1918). 1920 р. був співзасновником організації «Оборона України», редактором її часопису «Українська громада». 1928 р. відвідав УРСР. Був президентом Українського Робітничого Союзу (1933–1941). Помер у м. Вестленд (штат Мічиган, США).

⁹⁸ «Оборона України» – політична організація радикально-соціального напрямку у США й Канаді, спершу (1920–1922) як таємна організація для допомоги революційному рухові у Галичині (УВО), від 1923 р. ширша легальна організація з численними філіями та пресовим органом «Українська громада». Провідні діячі: М. Січинський, М. Цеглинський, Я. Чиж. Організація тісно співпрацювала з УСРП на Західній Україні, фінансуючи її. 1940 р. частина керівництва (М. Січинський, В. Левицький) відійшла від програми «Оборони України» й перейшла на советофільські позиції, після чого організація розпалася.

його ж словами, «*проти Січинського я боровся з першого дня його появи в Америці*»). Публікація інформувала читачів, що заокеанський гість захоплюється советською владою, а стаття, у свою чергу, «захоплювалася Січинським». Як згадував П. Ладан:

«Я не знав, де я стою. Негайно я пішов до тов. Долганова у наше посольство [...] й запитав: хто й яким чином пропустив Січинського на Україну? При цьому додав, що він [лише] прикидається співчуваючим Советам, що він має відверто контрреволюційну мету й що було би добре його не випустити назад. Долганов відповів, що він не знає, хто йому дав візу, але додав, що це політично вигідно, коли Січинський хвалить Советську владу й що він думає, що Січинський “змінить віхи”. Цю розмову я добре тепер пам’ятаю, оскільки деякий час згодом, коли Січинський повернувся до Америки й почав виступати з “авторитетом очевидця” проти Советської влади, я знову пішов до Долганова й заявив: “Хто з нас був правий?” [...]»⁹⁹.

⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 104.

Цікаву характеристику постаті М. Січинського дав В. Винниченко (запис від 11 листопада 1926 р.): «Візита Січинського. Невеличкий, худенький, голова трохи завелика для всього тіла. Років йому, мабуть, 35, а майже вся голова сива. Очі с постійним усміхом. Я уявляв його більшим, дужчим, енергійнішим. Видно, натура швидше ніжна, лагідна, ніж тверда і уперта. Ця людина колись убила польського маґната. Розуміється, розмова дійшла до питання повороту на Україну і на цій темі загрузла вже до кінця. Звичайно, трудно переконати людину, яка до цього менту вважала за добре і необхідне боротьбу з большевиками, раптом одмовитись від своїх поглядів і стати на протилежні. До сьогодні вважати радвладу на Україні за окупантську, московсько-імперіялістичну, а тепер одразу мати її за український уряд, уряд існуючої української держави. І все ж таки, незважаючи на ці труднощі, в кінці розмови людина мала мужність визнати себе переконаною. Єдиний тільки сумнів: а чи пустять большевики еміґрацію і чи може вона там бути корисною. Та й цей сумнів, здається, розвіявся, коли я навів відповідні аргументи. Не знаю, одначе, як Січинський буде тепер поводитися в Америці, яке буде займати становище в своїй організації, яка до сього часу займає старі позиції. Чи зрозуміє Оборона України та її орган [“Українська громада”] необхідність і корисність для української справи зміни відношення до сучасної радвлади з її *теперішнім* курсом нацполітики? Цікаво прослідкувати» (див.: Винниченко В. *Щоденник* / НАН України. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка; Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка; КІУС; ред. Г. Костюк; упорядкув. О. Мотиля; передм. М. Жулинського. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк: «Смолоскип», 2010. – Т. 3: 1926–1928. – С. 231).

Служба в Іноземному відділі (ІНО) ОГПУ (1928–1931)

Одночасно й паралельно з комінтернівською діяльністю Павло Ладан з кінця 1928 р. був негласним закордонним співробітником Іноземного відділу (ІНО) ОГПУ (кличка «Ігор») – помічником резидента по українській лінії однієї з чекістських резидентур у Центральній Європі, що розташовувалася у Берліні. Це зайвий раз доводить щільне переплетення й координацію комінтернівської діяльності й розвідувальних акцій Кремля в обох їхніх іпостасях – енкаведистсько-чекістського шпигунства чи то аналогічної роботи «сусідів» – Розвідувального управління РСЧА (Розвідупру).

П. Ладану довелося працювати у так званому «трикутнику Беєра», своєрідній шпигунській конфігурації кремлівської розвідки.

ІНО ОГПУ 1928–1929 рр. У центрі начальник ІНО М. Триліссер.

Безперечно, що саме для з'ясування дійсного стану справ у підсоветській Україні й спростування/підтвердження своїх сумнівів щодо національної політики Кремля у республіці й здійснив М. Січинський вищезгадану ознайомлювальну подорож в УССР восени 1928 р.

«Агент Беєр» (у П. Ладана – «Бер») – *Бертольд Карлович Ільк* (справжнє прізвище Гюнзберг) – народився 1896 р. у містечку Підволочиську у Галичині (Австро-Угорщина; нині смт Тернопільської області України). Закінчив гімназію, а згодом Експортну академію у Відні. Крім рідного їдишу, опанував німецьку, польську, російську й англійську мови. 1919 р. вступив до Компартії Східної Галичини (КПСГ; з 1923 р. – Компартія Західної України /КПЗУ/), 1920 р. – КП Австрії. Перебував на підпільній роботі, неодноразово арештовувався, зокрема, 1921 р. у Німеччині. 1925 р. укотре ув'язнений в Угорщині за революційну діяльність, через рік утік з в'язниці. Перемістився до СРСР. У червні 1926 р. зарахований на роботу до Іноземного відділу ОГПУ («Іностранный отдел» /рос./ – ІНО) й спрямований нелегальним резидентом до Німеччини (псевдонім «Беєр»). Працював у Гамбурзі під прізвищем Давида Фукса, уродженця Копенгагена, співвласника фабрики іграшок.

Ухвалюючи рішення про спрямування «Беєра» до Німеччини для налагодження розвідувальної діяльності, керівництво ІНО ОГПУ враховувало наявність негативних чинників у його біографії, насамперед попередніх арештів у Німеччині й Угорщині, що робило його особою відомою поліції цих держав. Але одночасно значним позитивом слугували професійні та особисті якості майбутнього керівника нелегальної шпигунської мережі: знання кількох мов, набутий досвід підпільної роботи, гарне знання ситуації у Німеччині й суміжних з нею країнах, непересічні організаційні здібності¹⁰⁰. Та й, вочевидь, резерв кадрів у Кремля для виконання подібних функцій був на той час украй обмежений.

«Беєр» («Бер») –
Б. К. Ільк-Гюнзберг.
1920-ті рр.

Бертольд Ільк мав сформувати першу в історії більшовицької розвідки нелегальну резидентуру – підпільну мережу, здатну провадити шпигунську роботу у декількох краї-

нах.

¹⁰⁰ *Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. – М.: Международные отношения, 1997. – Т. 2: 1917–1933 гг. – С. 209.*

нах, у своєрідному «трикутнику»: Балкани (Белград, Софія, Бухарест) – балтійський напрямок (Варшава, держави Балтії, Гельсінкі) – західний напрямок (Париж, Лондон й деякі суміжні країни). Берлін же був обраний центром цього «трикутника» з огляду на географічне розташування, розвинену транспортну інфраструктуру веймарської Німеччини та її столиці й, не в останню чергу, міцні й давні традиції революційного, насамперед комуністичного, руху, що дозволяло спиратися в інформаційно-розвідувальній діяльності на членів КПН.

Крім того, у суміжних з Німеччиною державах (Польща, Франція, Чехословаччина) зосереджувалися найбільш значні центри антибільшовицької еміграції, насамперед російської та української. З Берліна до цих країн можна було дістатися у разі потреби за лічені години. Крім того, у самій Німеччині також діяли потужні центри політичної еміграції з теренів колишньої Російської імперії. Також бралось до уваги, що німецький адміністративно-поліцейський режим принаймні до початку 1930-х рр. був порівняно «ліберальним» й дозволяв особам різних національностей безперешкодно відвідувати країну.

На 1929 р. резидентура «Беєра» мала у своєму розпорядженні 10 цінних «джерел» – осіб, які надавали цінну інформацію (семеро з них постачали й документи), й 30 допоміжних агентів-зв'язківців.

За своєю організаційною структурою резидентура складалася з незалежних одна від одної оперативних груп, якими керували помічники резидента або старші груп. В одному з листів до Центру «Беєр» наголошував:

«У побудову моєї організації я заклав засадничий принцип, який полягає у тому, що окремі групи абсолютно не пов'язані одна з одною, що цілковито виключає можливість провалу однієї групи через іншу. Ця сувора конспіративність послідовно проведена мною й у рамках кожної групи [...]. Таким самим чином у центральному апараті резидентури кур'єр, явочні й адресні пункти абсолютно законспіровані один від одного. Більше того, для кожної з моїх груп є окремі кур'єри, різні адреси й явочні пункти»¹⁰¹.

¹⁰¹ *Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 2. – С. 210–211.*

Заступником резидента був «Юліус» – Моріц Вайнштейн (Гучков)¹⁰², який мешкав у Гамбурзі за фіктивними документами. Окрім функцій заступника резидента, він тримав на зв'язку

«Юліус» – Моріц
Вайнштейн.

групу агентів у Німеччині, керував агентурою, що діяла в Англії, та ін. Помічник резидента «Барт» перебував у Ризі й відповідав за роботу з «джерелами», які працювали у Латвії й інших країнах Балтії.

Розвідувальну діяльність у II Речіпосполитій очолював «Мальц» – громадянин Німеччини, родич німецького компаньйона «Беєра» (Б. Ільк, він же Давид Фукс, внісши пай, лише рахувався управителем фабрики іграшок, але усі справи фірми провадив його

німецький співвласник). За роботу у Данцигу відповідав «Іос», англійський підданий, студент Данцизької політехніки. Роботу «по українських націоналістах» провадив помічник резидента «Ігор» – Павло Ладан. Балканська розвідувальна лінія безпосередньо замикалася на резидентів¹⁰³.

Як вже зазначалося вище, берлінські й позаберлінські стежки П. Ладана й В. Долганова неодноразово перетиналися 1928–1931 рр. У неформальній розвідувальній ієрархії нелегал П. Ладан стояв вище за свого колегу – офіційного дипломата.

Під час посмертної реабілітації Володимира Порфіровича перевірялася інформація щодо нього й за матеріалами Центрального державного особого архіву у Москві. 6 березня 1991 р. звітти надійшла відповідна довідка, у якій стверджувалося, що за документами й картотекою французької контррозвідки й

¹⁰² *Вайнштейн Моріц Йосипович* (називав себе також *Гучковим*; 1901–19.08.1937) – уродженець смт Сеслаукен Тальсенського повіту Курляндської губ. (Латвія). Один із засновників комсомолу Латвії. Член КП Латвії (1920–1922). 1922 р. «за антиурядову діяльність» висланий з Латвії до РФССР. Закінчив правниче відділення факту суспільних наук МГУ (1924). Автор книги німецькою мовою «Основні питання нелегальної роботи спілок» (Відень: Вид-во КІМ, 1924). 1927–1930 рр. – заступник нелегального резидента ІНО ОГПУ у Гамбурзі.

¹⁰³ *Очерки истории российской внешней разведки: – Т. 2 – С. 211.*

поліції проходить Володимир Долганов, народжений 11 лютого 1891 р. у м. Білостоці, «аташе советського посольства у Берліні». У відомостях французької поліції за липень 1929 р. стверджувалося, що В. Долганов упродовж трьох років є співробітником Повпредства ССРСР у Берліні. І далі місток перекидався до Павла Ладана:

«Спершу він [В. Долганов] виконував консульські обов'язки, згодом, після подорожі у квітні 1929 р. до Москви, він був прикомандирований до П'єра ЛАДАНА (*П'єр ЛАДАН, комуніст, агент ЧК, співробітник советського посольства у Берліні, мав дорученням реорганізацію советської секретної служби у Франції, близький друг АРЕНСА, радника советського посольства у Парижі*¹⁰⁴ [...])» (виділення наше. – О. Р.).

І далі у довідці Особого архіву лаконічно з'ясовувалося, чим саме зацікавив В. Долганов французьку поліцію:

«У справі, що її завела французька поліція на ДОЛГАНОВА, є анкета з фотографією й особистим підписом ДОЛГАНОВА, який отримав дозвіл французького консула у Берліні на поїздку до Франції терміном на шість днів, датована 11 жовтня 1930 р.»¹⁰⁵.

Отже, Володимир Порфірович таки скористався власним знанням не лише німецької, а й французької мови. Яку місію він виконував під час цього «паризького відрядження» й якою була роль агента «Ігоря» у цій подорожі, можемо лише здогадуватися.

Саме в іпостасі негласного співробітника ІНО П. Ладан зустрічався й бесідував у Берліні з відомими українськими літераторами, опозиційно налаштованими до російської більшо-

¹⁰⁴ *Аренс Іван (Жан) Львович* (Альтер Ісаак Ізраїлевич) (22.09.1889–11.01.1938) – советський дипломат. Уродженець м. Млава Плоцької губ. (нині – Мазовецьке воєводство, Польща). Отримав незавершену вищу освіту. Учасник революційного руху у Російській імперії, член Бунду, потім РСДРП – ВКП(б). З 1921 р. – співробітник НКЗС, зокрема, Повпред ССРСР у Франції (1927–1930), Повпред ССРСР у Канаді, Генеральний консул ССРСР у Нью-Йорку. Арештований 3 серпня 1937 р. за обвинуваченням у шпигунстві й участі у «контрреволюційній терористичній організації». Військовою колегією Верховного Суду ССРСР 4 січня 1938 р. «засуджений» до ВМП, убитий 11 січня 1938 р. Реабілітований у грудні 1956 р. ВК ВС ССРСР.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 6, оп. 1, спр. 12132-с, т. 2, арк. 270.

вицької адміністрації УСРС, – Миколою Хвильовим та Михайлом Яловим¹⁰⁶.

Обидва вони належали до літературної організації ВАПЛІТЕ («Вільна академія пролетарської літератури»), створеної наприкінці 1925 р., яка гуртувала ідейних і творчих однодумців з письменницьких спілок «Плуг», «Гарт», «Жовтень», «Комункульт» та ін. У різний час до організації належали Микола Бажан, Олесь Досвітній, Майк Йогансен, Микола Куліш, Петро Панч, Михаль Семенко, Іван Сенченко, Юрій Смолич, Павло Тичина, Юрій Яновський, та ін. Ідейним керівником ВАПЛІТЕ був Микола Хвильовий, президентами – Михайло Яловий, якого за-

Михайло Яловий.
1920-ті рр.

ступив Микола Куліш, секретарем – Аркадій Любченко. Поряд з мистецькими завданнями організація поклала собі за мету протидіяти адміністративному втручання у літературний процес, спробам підмінити творчість політиканством й казенною кон'юнктурною риторикою.

Гасло М. Хвильового «Геть від Москви!», обстоювання ним нового типу культури – «Азіатського ренесансу» – й нового творчого методу – «романтики вітаїзму» – спричинили звинувачення його в українському буржуаз-

¹⁰⁶ Яловий Михайло Омелянович (псевдоніми й криптоніми – Михайло Красний, Мих. Красний, Мих. Крий, Юліан Шпол, М. К.; 23.05/05.06/.1895–03.11.1937) – український поет, прозаїк, драматург, політичний діяч. Уродженець Полтавщини. Закінчив Миргородську гімназію, навчався з 1916 р. на медичному ф-ті Ун-ту св. Володимира у Києві (не закінчив). Був членом УПСР, з кінця 1918 р. – боротьбист, один з найпомітніших діячів партії. 1919 р. був одним із співзасновників КПСГ. З 1920 р. у КП(б)У. Однодумець М. Хвильового. Один із засновників «ВАПЛІТЕ», її перший президент. Арештований 12 травня 1933 р. за підозрою у «приналежності до «УВО»». 23 вересня 1933 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УСРС «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався на Соловках. Трійкою УНКВД Ленінградської обл. 9 жовтня 1937 р. «засуджений» удруге – до ВМП. Убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох під Медвеж'єгорськом у Карелії. Обидва «вироки» скасовані посмертно: 19 червня 1957 р. та 25 лютого 2003 р. (прокуратурою Харківської області).

ному націоналізмі. До літературної дискусії, яка розпочалася 1925 р., долучилися компартійні функціонери, й вона, по суті, перетворилася на політичну¹⁰⁷. Керівництво ВАПЛІТЕ було піддане критиці на пленумі ЦК ВКП(б) у червні 1926 р., політичні обвинувачення поширилися й на її членів. Вимушене каяття М. Хвильового, М. Ялового й О. Досвітнього, а невдовзі й нового президента ВАПЛІТЕ М. Куліша в листах до газети «Комуніст» не задовольнило ідеологів ЦК КП(б)У. Особливо брутальних нападок зазнав твір М. Хвильового «Вальдшнепи». Відтак літературна полеміка завершилася «оргвисновками»: 28 січня 1928 р. був конфіскований наклад 6-го числа двомісячника «ВАПЛІТЕ» через вміщення другого уривка «Вальдшнепів». Літторганізація змушена була самоліквідуватися. Однак й після розпуску організації цькування письменників не припинилося, а начеплені ваплітянам ярлики «націоналістів», «опортуністів», «троцькістів» стали приводом для фізичної розправи з ними¹⁰⁸.

Розмови П. Ладана з М. Хвильовим фрагментарно зафіксовані у репресивно-чекістській документації. Так, у заяві П. Ладана від 11 жовтня 1931 р. до ЦКК ВКП(б) й Колегії ОГПУ («до відома ЦК КПП й ЦК КПЗУ») його зустріч з М. Хвильовим у Берліні 1928 р. й презентація останнім ситуації в УРСР змальовувалася у стислих письменницьких тезах:

«Він [М. Хвильовий] представив ситуацію в Україні у найпохмуріших картинах. Усі його розмови зводилися до наступного: українському комуністу там жити неможливо; схопили [його] за горло й душать; гоніння на українських комуністів неймовірні; русській держимордовський дух розперезався й відчуває себе як англієць у Китаї; треба щось робити. Я готовий демонстра-

¹⁰⁷ Докладніше див., напр.: Shkandrij M. *Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s* / Myroslav Shkandrij. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – XII, 265 p.; Шкандрій М. *Модерністи, марксисты і нація: Українська літературна дискусія 1920-х років* / Мирослав Шкандрій; авторизов. перекл. з англ. Миколи Климчука. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 384 с.

¹⁰⁸ Ткачова Л. І. *Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ)* / Л. І. Ткачова // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 558.

тивно накласти на себе руки: можливо, це приверне до себе й до жахливого становища в Україні загальну увагу світу, й тим самим допоможу поліпшенню ситуації там»¹⁰⁹.

У перлюстрованому листі з-за кордону до свого близького товариша Михайла Ялового від 7 лютого 1928 р. М. Хвильовий, зокрема, писав:

«Отже, я все-таки певний, що мої “Вальдшнепи” підуть до друку і саме накладом ДВУ, і готовий битися об заклад з Вами. – А втім, я з Вами не буду битися об заклад, бо... чорт його знає, може, й справді мене “вислали” за кордон. Може, й справді моя хвороба була тільки зачіпкою, може, й справді я вже так осточортів всім вуспо-плужанам, що вони навіть взялися одробити за мене всі ті аванси, які я забрав на лікування. Коли це так, то повідоміть їх, будь ласка, від мене:

Даремно вони турбувалися, бо за кордоном я все одно довго жити не буду і по приїзді своєму на Україну притягну до громадського суду всю ту сволоту, що десь називала мене націоналістом [...]. Що ж до “очистівної купелі”, то я її готовий завжди “взяти”, бо бруду на собі не виношу. Піду я з Вами і в ЦК “витягувати себе” із брехливого становища і також завжди готовий [...] допомогти “унормувати літературні справи”. Але я погоджуюся і з тим, що “краще вже не їздити б мені за кордон”. Погоджуюся тому, що з поїздки моєї і справді виходить єрунда. Я ж думав – пам’ятаєте нашу розмову? – пробути тут мінімум 1–2 роки, а тепер виходить така “планида”, що хоч зараз їдь до Харкова»¹¹⁰.

І далі літератор з’ясовував колезі, які саме чинники змушують його дотерміново перервати закордонне лікування:

«Лікуватися я не можу, не здібний, це констатував і лікар. Не тому не можу, що я не йду під вівіску санаторія (мій пансіон – той же санаторій, бо кращого місця по клімату знайти в Австрії не можна [...]. І режим я також маю санаторний), а тому, що мене з’їдають думки про “Ваплітян”, про першу Кулішову “сивину” (він мені про неї писав) і т. д. Я відчуваю на собі велику відповідальність за долю тих товаришів, що йшли за мною, і не можу не “супатись” і лежати спокійно в той час, коли цих товаришів

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685, арк. 121.

¹¹⁰ Там само, ф. 65, оп. 1, спр. С-183: Дело-формуляр Николая Григорьевича Хвильового, арк. 19; *Полювання на «Вальдшнепа»: Розсекречений Микола Хвильовий: [наук.-док. вид-я] / упоряд. Ю. Шаповал; передмова: Ю. Шаповал, В. Панченко. – К.: Темпора, 2009. – С. 95–96.*

цькують. Отже, нам, очевидно, не прийдеться зустрітися за кордоном, як ми мріяли колись: коли Вас одпустять і Ви приїдете сюди, я вже, мабуть, буду в Харкові [...]. Але раніш якихсь двох місяців я, звичайно, до Харкова не приїду, так що, коли маєте охоту і таке вже бажання вилікувати мене, то беріть відпуск на 2–3 тижні чи то місяць і їдьте сюди».

І далі М. Хвильовий змальовував своєму кореспондентові власний стан душевного неспокою й виразні суїцидальні настрої, які констатував й П. Ладан:

«Ваш приїзд буде для мене найкращими ліками, бо мій психічний стан і справді не в блискучому порядку, саме психічний, а не фізичний. Чортівщина лізе в голову [...]. Думаю, чи не краще за все “розплутати клубок” десь під тим експресом, що літить зараз з Відня в напрямку до Азіатської магістралі? І скоро... “романтично” і “плуго-вуспо” – ново-дегенератії будуть задоволені [...]. Я, правда, тримаючись добре, але передчуття мені, Мишуню, таке, що жити мене або 150 років, або дуже-дуже мало [...]»¹¹¹.

Вони (М. Хвильовий й М. Яловий) таки не зустрілися в Австрії чи Німеччині, оскільки закордонна поїздка останнього все відкладалася. Так, 16 липня 1928 р. Комісія закордонних відряджень при НКО УСРСР, розглянувши клопотання М. Ялового про двомісячну подорож до Німеччини на Кельнську книжкову виставку, відмовила літератору¹¹². Лише 10 грудня 1928 р. Комісія закордонних відряджень повернулася до питання «Про командировання за кордон письменника Ялового М. М.». У даному випадку рішення було на його користь:

«Командировати письменника ЯЛОВОГО Михайла Миколаєвича до Парижа для наукової праці по бібліотеках на три місяці»¹¹³.

Літератор виїздив за кордон у стані душевного сум'яття:

«Якщо говорити відверто, то перспективу свого перебування там перед від'їздом я бачив туманно. Основне, в сенсі самопочуття, що підштовхувало мене поїхати, була можливість утекти від тієї маразматичної атмосфери, якою я дихав, відчуваючи себе нездатним після невдачі з ВАПЛІТЕ, після розгрому шумськізму органічно втягнутися тут у роботу. Якщо говорити про те, чи

¹¹¹ *Полювання на «Вальдшнепа»...* – С. 95–96.

¹¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 495, арк. 159.

¹¹³ Там само, арк. 237.

зринала в мене думка про можливість не повернутися, то слід сказати, що так. Але саме тільки зринала, бо, зринувши, танула, зникала перед доволі чіткою картиною мого там самопочуття, яке я знав за досвідом своєї першої поїздки і яке, безумовно, передбачив для Хвильового»¹¹⁴.

Оскільки ці свідчення літератор власноручно подав, вже перебуваючи в ув'язненні (після арешту 12 травня 1933 р. за фальшивим обвинуваченням у приналежності до «УВО»), то у його «зізнаннях» обов'язково присутні й вірнопідданські мотиви стосовно фантомної «батьківщини трудящих»:

«Я знав, яка нестерпна пустка виникає в душі революційної людини в умовах буржуазно-хамського свинства буржуазної Європи, незважаючи на весь зовнішній блиск і шик, уже за два–три місяці перебування там. Головне там – це майже повна відсутність можливості реалізувати свої революційно-творчі сили. Очевидно, основну роль відіграє незнання мови, чужий побут, непристосованість. Так принаймні я почувався під час першої поїздки. Вирушаючи тепер, я був майже впевнений у цьому, тому про цю зринулу думку навіть нікому не говорив. Передчуття цілком справдилися»¹¹⁵.

Як свідчив 1933 р. М. Яловий, у Берліні 1929 р., окрім Турянського, він

«зустрічався з Ладаном, Федем Беєм-Орловським, Фурером, Постоловським¹¹⁶, Паньковим, М. Мотузкою, Калюжним, Ір-

¹¹⁴ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового // Архів Розстріляного Відродження. – К.: Смолоскип, 2010. – Т. 1: Матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років / упорядкув., передм., примітки та комент. Олександра й Леоніда Ушкалових. – С. 52–53.

¹¹⁵ Там само. – С. 53.

¹¹⁶ Постоловський Михайло Федотович (1900–07.08.1937) – компартійний функціонер УССР/СССР, уродженець м. Кам'янця-Подільського. Член РКП(б) з 1920 р. Секретар Білоцерківського окружкому КП(б)У (1925–1926); один з керівників комуністичного руху у Західній Україні (псевдоніми – *Вальтер* і *Чернов*): член нелегального ЦК Компартії Західної України (КПЗУ), член Політбюро ЦК КПЗУ (1927–1928), член ЦК КПП. Згодом – на партроботі у Молдавській АССР, завідувач сектору літератури і мистецтв ЦК КП(б)У; член Колегії НКО УССР (до січня 1929 р.); голова Правління Державного видавництва України (ДВУ; 1929–1930). З 1932 р. – на партійній роботі у Донецькій обл.; до грудня 1936 р. – 1-й

чаном, Заячківським, Заячківською Н., Бардахом, Довженком, Лінницьким, Островським і товаришем, чиє прізвище я забув [...]»¹¹⁷.

Під час закордонного відрядження 1929 р. М. Яловий неодноразово зустрічався з Павлом Ладаном, з яким був знайомий з початку 1920 рр. Щоправда, письменник жодного разу не був ініціатором цих контактів, вважаючи Ладана людиною «непевною».

Попри специфіку написання в'язничних «спогадів-свідчень» М. Ялового про свого берлінського співрозмовника, у цих мемуарних рядках проглядають й окремі характерні риси цієї реальної постаті:

«До нього [П. Ладана] я ставився трохи обережно. По-перше, через те, що він узагалі завжди дуже багато приділяв уваги справам приватного й матеріального благополуччя; по-друге, від нього доволі часто можна було почути такі зауваження: “Ех, ну вас до біса з вашою революцією, з вашою Україною, кину все й поїду до себе в Америку”; потому я дивився на нього здивовано, а він намагався все обернути на жарт; по-третє, через те, що [К.] Максимович мені якось сказав, що він – обиватель, до того ж займається невідомо чим. Коли я на це поставив питання руба, мовляв, чи знає Максимович про нього щось політично-непевне, він відповів, що в цьому сенсі він нічого не знає, от лише йому чогось часом здається, що він – надто великий “срібролюбець”. Загалом, ані Максимович, ані я не вважали, що він заслуговує на довіру. За розповідями самого Ладана й інших людей, я ще з часів його першого перебування на Україні знав, що він – член Комінтерну від американської партії, активний учасник комуністичного руху в Америці, за що його засудили чи то до смертної кари, чи до тривалого тюремного ув'язнення, що він працював на інформвідділовій, здається, посаді в повпредстві у Варшаві. Сам він дуже добре до мене ставився, навіть вважав, що любить мене дужче за всіх, кого він знає з радянської України. І це, за його словами, через те, що я – єдиний, хто щиро відкрив перед ним історію й причини внутрішньої боротьби в боротьбистсько-

секретар Підмосковного (вугільного) райкому ВКП(б) Московської обл. 21 грудня 1936 р. заарештований НКВД СРСР за обвинуваченням у приналежності до «троцькістської диверсійно-шкідницької організації», страчений 7 серпня 1937 р. Посмертно реабілітований 28 листопада 1956 р.

¹¹⁷ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового. – Т. 1. – С. 53.

му керівництві – Шумський, Гринько, Блакитний, Полоз – і тим дав йому можливість зорієнтуватися й піти разом із Шумським і Гриньком»¹¹⁸.

Щоправда, за свідченням М. Ялового,

«це моє *відкриття* полягало в тому, що я просто на фактах історії боротьбистів показав йому, що цілком політично відповідальними й вартісними керівниками не можуть бути за своїми даними ані Блакитний, ані Полоз, а лише Шумський, і як особа, що доповнює його, Гринько»¹¹⁹.

Обережність у спілкуванні з П. Ладаном зумовлювалася й незрозумілим для літератора статусом нав'язливого співрозмовника:

«Моя недовіра була викликана самим характером його роботи в Берліні, про яку він на моє запитання: “Чим ти тут займаєшся?” – відповів: “Та загальна, політична, комінтернівська [робота]”. Я не став у нього випитувати, вважаючи це неконспіративним. І він мені точніше нічого про роботу не розповідав, вірніше – не називав її. Хоч майже завжди згадував про це, коли я зустрічався разом із ним з Фурером або ж Постоловським, заявляючи: “Нам з ним не можна зустрічатися”. Фурер і Постоловський теж кілька разів приблизно так само про це висловлювалися, виражаючи якщо не невдоволення, то відсутність бажання. Власне, більше Фурер, оскільки з Постоловським я зустрічався рідко. Мене тільки трохи дивувало те, що, попри такі заяви, мовляв, йому взагалі небажано зустрічатися з тими, хто приїздить із СРСР, він ледь не щодня прагнув мого товариства, тинявся за мною в центральних місцях – на вулицях, у кав'ярнях, сповнених чужоземцями й, зокрема, тими, хто приїздив із СРСР. Я його часом про це питав, а він у таких випадках дуже часто відповідав: “Та ну їх до біса!”. Загалом, настрої у нього був якийсь невірноважений, увага – розсіяна»¹²⁰.

Відвідини М. Яловим берлінського помешкання П. Ладана у середині липня 1929 р. виявили ще один аспект загадкової діяльності останнього:

«Він завершував перекладати якийсь документ з англійської мови, заявивши мені: “Тепер мене зробили перекладачем. По-

¹¹⁸ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового. – Т. 1. – С. 54.

¹¹⁹ Там само. – С. 54–55.

¹²⁰ Там само. – С. 55.

стійно перекладаю різні матеріали”. Я не поцікавився, якого характеру був документ, а коли він закінчив і ми зібралися виходити, він раптом згадав, що йому потрібно було кудись зайти. А потім, звертаючись до мене, сказав: чи то “розробляю”, чи то “перевіряю” “матеріал про ваших там київських заарештованих професорів”. Я запитав: “А що таке?”. Він відповів: “Та про зв’язки тут їхні за кордоном”. Більше ми про це не говорили»¹²¹.

П. Ладан, зокрема, виступив посередником у влаштуванні зустрічі М. Ялового з лідером «розламівців» у КПЗУ – Романом Турянським¹²².

«У Берліні я з Турянським зустрічався, – розповідав літератор. – Щоправда, ця зустріч застала мене зненацька. Я ще спав, коли до мене прийшов Ладан і заявив, щоб я йшов до кав’ярні навпроти кірхи, бо мене там чекає Турянський. Мені, перш за все, було неприємно, що про це ще до самої зустрічі знає Ладан. Йому я не хотів довіряти, оскільки добре його не знав, а вра-

Р. В. Кузьма
(Турянський).

¹²¹ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового. – Т. 1. – С. 55–56.

¹²² Кузьма Роман Володимирович (псевдонім – Турянський; 25.05.1894–16.07.1940) – функціонер КПЗУ. Уродженець с. Стриївка у Галичині (нині Збараського р-ну Тернопільської обл.). Закінчив Академічну гімназію у Львові. Навчався на медичному ф-ті Львівського ун-ту. Лікар 1-ї бригади УСС УГА (1918–1919). Від 1920 р. – в УССР. Згодом на підпільній роботі у Західній Україні. Від 1924 р. – член ЦК, з 1925 р. – Політбюро ЦК КПЗУ, з 1926 р. – представник КПЗУ у польській секції Виконкому Комінтерну (ВККІ). У виступі на засіданні секретаріату ВККІ 28 березня 1927 р. відкинув звинувачення Л. Кагановича на адресу О. Шумського у «націоналістичному ухилі». Після розламу ЦК КПЗУ на «більшість» й «меншість» разом з Й. Кріликом (Васильківим) очолив «більшість», критикував національну політику ЦК КП(б)У в УССР. 18 лютого 1928 р. ВККІ за поданням ЦК КПЗУ-меншості, ЦК КП(б)У й ЦК КПП виключив «групу Василькова – Турянського» з партії й Комінтерну. У квітні 1928 р. у часописі німецького лівоопозиційного Ленінбунду надрукував «Лист з Польщі» з критикою сталінської національної політики. Наприкінці 1928 р., після саморозпуску КПЗУ-більшості, очолив «групу колишньої КПЗУ-більшості». 1929 р. визнав власні «помилки», намагався поновитися у партії, але безуспішно. 1932 р. переїхав до Москви, працював у видавництві Профінтерну. Арештований 8 лютого 1933 р. у «справі» «Московського центру УВО»;

Берлін, Pschorr-Haus,
Potsdamer Platz, 3. 1928 р.

ження він на мене в політичному сенсі справляв незрозуміле. Я сказав йому, що взагалі ця зустріч мені не дуже подобається, бо її можна буде потрактувати, як зв'язок із розламівством. Тоді він мені відповів: хто ж про це тут може дізнатися, а якщо й дізнається, то великої біди в цьому нема, мовляв, мало там з ким доводиться зустрічатися. І взагалі, це суто радянська скрупульозність, а в Берліні вона ні до чого. Я пішов до кав'ярні, а з кав'ярні ми всі втрьох пішли до "Pschorr-haus"¹²³ снідати. Ніяких особливих розмов під час цієї зустрічі не було. На другий або на третій день ми зустрілися на квартирі (в готелі) у Турянського на тій самій вулиці, де меш-

кав і я. Були він, я й Ладан. Розмова точилася довкола перспектив революції і становища в Союзі, а також українських справ»¹²⁴.

Цікаві аспекти розмов з П. Ладаном й тогочасного настрою останнього висвітлив М. Яловий, розповідаючи про нетривалий спільний відпочинок у німецькому курортному містечку на Північному морі:

«Наприкінці серпня чи на початку вересня [1929 р.] ми з Ладаном їздили на 5 днів до Герінгсдорфа на Північне море. Мені це було конче потрібно після операції на оці [...]. Під час наших прогулянок по місту Ладан часто, особливо вечорами, мріяв про те, щоб поїхати з Берліна до Америки. Вихвалявся своїм американським підданством, принаймні паспортом. Кликав і мене із собою. Нарікав на свою роботу в душі загальних скарг, мовляв,

Колегією ОГПУ «засуджений» до 5 років позбавлення волі. Утримувався у Владімірському політизоляторі. 11 лютого 1939 р. розпочалося нове провадження щодо нього. Через фізичний тиск «слідства» підписав неправдиві покази, від яких відмовився у закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду ССРСР 16 липня 1940 р. Тоді ж «засуджений» до ВМП й убитий того ж дня. Реабілітований ВК ВС ССРСР 11 вересня 1958 р.

¹²³ «Pschorr-Haus» – ушлавлений берлінський ресторан з великою кав'ярнею-терасою за адресою: Potsdamer Platz, 3.

¹²⁴ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового. – Т. 1. – С. 45–46.

вона його не задовольняє, говорив про тих товаришів, з якими йому доводилося працювати, що вони циніки й картярі. Взагалі, “зітхав”. За ним навіть завжди таке слово ходило: “Ладан зітхає”. Пригадую, ще зустрівся я з ним якось на вулиці, і він, радісний, заявив, що з Москви приїхав його начальник і привіз йому подяку за його роботу, навіть немовбито орден обіцяли, в усякому разі, вважають, що йому слід приїхати до Союзу, побувати на курорті, відпочити, поглянути на досягнення соціалістичного будівництва. На моє питання, що ж саме він про це думає, він відповів: “А біс його знає! Поїду, ще в ДПУ посадять”. – “Це ж чому?” – “А, плутаєшся тут...” Потім посміхнувся й сказав: “Та, мабуть, поїду, давно не був, усіх хочу побачити” [...]»¹²⁵.

Цікавим епізодом, що його висвітлив у своїх показах 1933 р. М. Яловий, були справи внутрішньоредакційної «кухні» створеної В. Долгановим «Української газети». До видання, тимчасовим редактором якого В. Долганов призначив відрядженого з Харкова літератора, був безпосередньо причетний й П. Ладан:

«Кілька разів у мене з Ладаном [...] була розмова про Лінницького – секретаря редакції “Української газети”, редактором якої мене призначив Довганов. Про Лінницького Ладан говорив як про людину непевну й навіть таку, що працює з польською поліцією. Жодних доказів він не мав, але так заявляв. Я хотів уникнути співпраці з ним і говорив із цього приводу, здається, прямо з Фурером, а з Довгановим (з огляду на те, що Ладан вважав кандидатуру Лінницького особистою креатурою Довганова) тільки в тій площині, що Лінницький непристосований до такої роботи. Довганов був дуже цим незадоволений і почав звинувачувати мене в тому, що я сам не маю достатнього бажання працювати, не виявляю прямоти, бо й досі не позбавився своїх шумськіських настроїв [...]. Я теж обурювався [...]»¹²⁶.

Станіслав Лінницький (Леницький) був членом КПЗУ й Компартії Німеччини, фактичним зв'язковим поміж ЦК КПЗУ й керівництвом Культурно-освітнього об'єднання українських робітників у Німеччині «Воля». Його особу й послуги рекомендував В. Долганову радник Повпредства ССРСР у Празі, досвідчений дипломат Н. Калюжний. За першої ж появи у Консульстві

¹²⁵ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового. – Т. 1. – С. 56–57.

¹²⁶ Там само. – С. 64.

СРСР у Берліні у розмові з В. Долгановим С. Леницький дав докладну характеристику усіх українських еміграційних угруповань німецької столиці, зауваживши, зокрема, наявність нечисленної советофільської групи Є. Петрушевича, представницького кола прибічників лідера «Української військової організації» (УВО) Є. Коновальця, а також «контрреволюційного українського центру» П. Скоропадського з Українським науковим інститутом у Берліні¹²⁷. Зі свого боку, дипломат зібрав інформацію щодо свого нового знайомого. Той справді виявився членом КПЗУ й КПН, був секретарем «Союзу советського студентства», активістом Клубу советських співробітників Берліна, його знали у Торгпредстві СРСР.

Берлінський представник КПЗУ, кандидат у члени ЦК КПЗУ Федір Бей (Орловський)¹²⁸ порадив В. Долганову залучити для створення Об'єднання українських робітників у Німеччині Дмитра Феркуняка, також, як і С. Леницький, члена КПЗУ й КПН. Із створенням «Волі» восени 1927 р. Д. Феркуняк став першим головою її Правління, отримавши членський квиток організації № 1.

У своїх свідченнях 1933 р. М. Яловий з'ясовував, як саме вирішилася «справа» Станіслава Лінницького:

«Справа з Лінницьким була якоюсь невизначеною аж до того часу, доки Орловський і Ладан не сказали мені, що їхні припущення про Лінницького справдилися, оскільки Лінницький сам себе викрив. Він нібито вимагав у Долганова заплатити йому за щось якісь гроші. Долганов відмовив. Тоді Лінницький написав йому (чи видавцеві газети)¹²⁹ заяву з погрозою, мовляв, якщо йому

¹²⁷ ГДА СБ України, м. Миколаїв, ф. 6, оп. 1, спр. 12132-С, т. 1, арк. 113 зв. – 114.

¹²⁸ Бей-Орловський Федір Васильович (1899–15.09.1938) – уродженець с. Литвинів на Тернопільщині (нині – Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.). Функціонер КПЗУ; член ЦК КПЗУ (1925–1927); кандидат у члени ЦК КПЗУ (1928–1933). Арештований 19 січня 1933 р. у «справі» «Московського центру УВО». 5 вересня 1933 р. Колегією ОГПУ «засуджений» до 10 років таборів.

¹²⁹ Технічний редактор «Української газети» Євген Кульчицький свідчив 16 квітня 1934 р. про особу формального видавця: «Відповідальний редактор «Української газети» й «Голосу українського робітника» – Пауль Дорнбергер – не брав жодної участі у роботі редакції. Він був німець й українською не розумів ані слова» (ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 66210-ФП, арк. 138).

не заплатять грошей, він піде до поліції й розповість, як офіційні радянські представники видають у Берліні комуністичні органи. Внаслідок цього його немовбито виключили з КПЗУ»¹³⁰.

У листопаді 1929 р. у Бюлетені Групи єдності КОО українських робітників у Німеччині «Воля» наприкінці номера було вміщено стисле повідомлення:

«Минулого місяця звернувся актив Групи Єдності до Головного віділу “Волі” з колективним листом, в якому домагався виключення громадянина С. Леницького з рядів “Волі”. Головний віділ “Волі” пішов назустріч нашому жаданню і на своєму засіданню дня 2 листопада цього року виніс постанову, в якій нап’ятував шкідливу для “Волі” роботу С. Леницького і виключив його з членів “Волі”.

Краще пізно, як ніколи»¹³¹.

Від керівництва «Волею» був усунутий й Д. Феркуняк, який несанкціоновано поширював чутки, що члени об’єднання «легко зможуть виїхати в ССРСР» й отримати там пристойну роботу. Робилося це для збільшення членства в організації.

Обидва засновники й перші керівники «Волі» – С. Леницький (Лінницький) й Д. Феркуняк – були спершу усунути з керівних посад в організації, а невдовзі взагалі опинилися поза її межами. Звично долучилося й звинувачення в «агентурній роботі» на польську й німецьку поліції. Реальна ж причина полягала у їхній приналежності до «шумськітської» опозиції у КПЗУ–КПЗУ-більшості.

Операція «Старшина»

16 червня 1923 р. після переправи через Дністер генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Тютюнник унаслідок чекістської спецоперації був захоплений ГПУ УСССР¹³². Опинившись у руках

¹³⁰ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового. – Т. 1. – С. 64.

¹³¹ Робітнича єдність: Бюлетень Групи єдності КОО Українських робітників в Німеччині «Воля». – Берлін. – 1929. – Листопад. – Ч. 2. – С. 12.

¹³² Докладніше див.: *Огляд оперативної розробки, проведеної органами НК–ДПУ України у 1921–1923 рр. з «виведення» генерала Армії УНР Юрія Тютюнника (1967) // Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ: док. і мат. / упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін; [НАН України. Ін-т історії України]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – С. 510–553.*

чекістів й шантажований розстрілом його й усієї родини (дружина й дві доньки), він погодився підтримувати оперативну гру більшовицької спецслужби проти української еміграції, насамперед військових.

Плани чекістів, які маніпулювали Ю. Тютюнником, мали далекосяжний характер, аж до дезінтеграції усього середовища української еміграції у II Речіпосполитій. «Треба добити Петлюру морально», – декларував Ю. Тютюнник 18 вересня 1923 р.¹³³ Знаряддям виконання далекосяжних планів ГПУ мав стати один з найвідоміших генералів Армії УНР – Олександр Удовиченко¹³⁴. Включений до чекістської «оперативної гри» Ю. Тютюнник прагнув скористатися популярністю свого колеги серед інтернованих українських військових, а також фактом, що генерал користувався цілковитою довірою польської сторони.

Відтак, за характеристикою краківського дослідника Яна-Яцека Бруського, улітку–восени 1923 р. тривав поживлений обмін кореспонденцією поміж обома воєначальниками. Крім того, безпосередні розмови з О. Удовиченком провадив колишній помічник Ю. Тютюнника, підполковник Й. Добротворський, який, за В. Веригою, вже з 1921 р. співробітничав з чекістами¹³⁵. Факт цих таємних розмов з генералітетом інтер-

¹³³ Bruski J.-J. *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926* / Jan Jacek Bruski. – Kraków: Tow-wo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2010. – S. 257.

¹³⁴ Про нього докладніше див.: *Удовиченко (Удовидченко) Олександр Іванович (20.02.1887–19.04.1975) – генерал-хорунжий Армії УНР (генерал-полковник в еміграції)* // Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – Кн. 1. – С. 449–450.

¹³⁵ *Добротворський Йосип Михайлович (06.11.1894–1937?)* – український військовий, підполковник Армії УНР. Народився у м. Красне Подільської губ. Закінчив Борисоглібську гімназію; 4-ту Московську школу прапорщиків (1915). Учасник Першої світової війни, поручик. З 1918 р. у військах УНР, зокрема, з 19.02.1919 р. – тво начштабу 4-ї пішої дивізії Дієвої Армії (ДА) УНР; 19.03.1919 р. – уповноважений Урядом УНР у справі повстання проти більшовиків на Уманщині; з 18.09.1919 р. – тво начштабу 5-ї Селянської дивізії ДА УНР; з 02.01.1920 р. – нач. опервідділу Збірної Київської дивізії ДА УНР. Учасник Першого Зимового походу. З 16.06.1920 р. – начштабу 10-ї бригади 4-ї Київської дивізії; з

нованої у II Речіпосполитій Армії УНР, які провадив Й. Доброворський, особа з сумнівною репутацією, страшенно обурич очільника контррозвідки Державного Центру (ДЦ) УНР в екзилі Миколу Чеботаріва¹³⁶:

«Добров[ворський] появляється в таборах і веде таємні переговори з Генеральним інспектором [О.] Удовиченком, окремо з начальником Калішської групи [генералом] [О.] Загородським, пускає в маси різні провокації і від'їжджає. До сього часу зміст розмов з зазначеними генералами тримається в тайні [...]. Тра-

22.07.1920 р. – помічник начштабу 4-ї Київської дивізії Армії УНР. 1921 р. – начальник цивільного управління Партизансько-повстанського штабу Ю. Тютюнника. Учасник Другого Зимового походу 04–19.11.1921 р. Тривалий час був ад'ютантом й близьким другом Ю. Тютюнника. З 13 жовтня 1923 р. в УССР, працював рахівником та завідувачем фінансового відділу Української кооперативної спілки у Харкові. Арештований у «справі УНЦ» 1 березня 1931 р. Винним себе не визнав. 5 лютого 1932 р. «засуджений» до 5 років таборів. Подальша доля невідома (докладніше див.: Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. – Кн. 1. – С. 142).

¹³⁶ Чеботарів Микола Юхимович (11/23/.10.1884–04.02.1972) – військовий, громадський і політичний діяч, полковник Армії УНР, один з організаторів й керівник української контррозвідки. Уродженець Полтавщини. Навчався у Лубенській гімназії, закінчив Київську гімназію Готліба Валькера. 1905 р. вступив до УСДРП, неодноразово заарештовувався. Учасник Першої світової війни, прапорщик. Влітку 1917 р. – член Українського генерального військового комітету, згодом – військовий комісар Слобожанщини. Брав участь у формуванні Гайдамацького Коша Слобідської України. За часів Гетьманату був заарештований, утримувався у Лук'янівській в'язниці. 1919 р. – отаман Коша охорони державного майна; начальник контррозвідувального відділу штабу Дієвої Армії УНР (квітень–липень); комендант запілля ДА УНР (липень–серпень); нач. політичного департаменту МВС УНР. У жовтні 1919 р. – квітні 1920 р. – директор Департаменту політичної інформації МВС УНР. Упродовж 1 травня 1920 р. – 1 серпня 1928 р. – начальник охорони Головного Отамана, керівник контррозвідки Уряду УНР в екзилі. 1929 р. через конфлікт з керівництвом ДЦ УНР виїхав з Варшави до Парижа. Згодом повернувся до Польщі, де 16 квітня 1936 р. був заарештований за обвинуваченням у шпигунстві «на користь советів», утримувався у Мокотовській тюрмі у Варшаві. З початком Другої світової війни був звільнений, виїхав до Кенігсберга. 1940 р. повернувся до Варшави, звідки 1944 р. виїхав на Захід. 1946 р. утримувався у таборі для переміщених осіб в Оберсдорфі. Згодом замешкав в Ульмі, де й помер.

гедія вся наших зазначених “високих осіб-генералів”, на мій погляд, полягає в тому, що вони, не будучи в курсі справ, а хоча і були в курсі, без дозволу Уряду вступили в переговори з чоловіком, явно ворожим нашої справи, та ще так одверто [...]»¹³⁷.

Пікантність ситуації, на думку М. Чеботаріва, полягала у тому, що посланець Ю. Тютюнника провадив цю агітаційно-переговорну роботу з українськими військовими у Польщі від імені загадкової підпільно-патріотичної організації в УССР, хоча насправді його патрон у цей час вже був заручником більшовиків:

«Добротвор[ський] говорив від імені Т[ютюнни]ка з генералами в той час, коли сам Т[ютюнник] був вже в Совдепії [...]. Я страшенно був і є обурений взагалі такою системою, при котрій можливі подібні явища. Хіба після таких таємних перетрактацій з відомими зрадниками можна довіряти тим самим генералам. Який же престиж і авторитет можуть мати у свідомих патріотів такі генерали»¹³⁸.

Відповідно до задуму ГПУ, О. Удовиченко мав провадити дискредитацію чинного еміграційного Уряду УНР й згуртовувати усю наявну у II Речіпосполитій українську еміграцію (військову і цивільну) навколо власної особи. У разі успіху наступним кроком нового еміграційного керівництва став би його відвертий перехід на советсько-більшовицький бік. До того часу генерал мав підтримувати демонстративно добрі стосунки з польською владою й офіційно дистанціюватися від Ю. Тютюнника. О. Удовиченко нібито погодився з цим планом, однак вагався «поставити усе на одну карту», вимагаючи від більшовиків чітких гарантій для поворотців¹³⁹.

Свідченням цієї «спецоперації» є, зокрема, лист Ю. Тютюнника до О. Удовиченка від 22 серпня 1923 р. з виразним прагненням дискредитувати Симона Петлюру й ствердити у кореспондента переконання наявності «реальних можливостей»

¹³⁷ *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)* / вступ. ст. В. С. Сідака; авт. прим. та упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, В. С. Лозицький. – К.: Темпора, 2003. – С. 181.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Bruski J.-J. *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926.* – S. 257.

конструктивної роботи в УССР як єдиної альтернативи «еміграційним фантазіям»:

«Пісня Симона В[асильовича] [Петлюри] доспівана, і всі “протекції POW” допоможуть йому стільки ж, як мертвому кадило. Вибачте мені, але я, по своєму глибокому переконанню, раджу Вам прийняти пропозицію ВВР¹⁴⁰ і спасати все, що залишилося в таборах і на еміграції порядного і чесного. Головне – рішуче раз і назавжди порвати з Петлюро-чоботарівщиною. Українському національному рухові не по дорозі з людьми, руки котрих залиті кров'ю наших же патріотів (Болбочан, Отмарштайн та ін.). Події в Європі от-от можуть знову розвернутися – нам треба спішити. В своїй політиці ми повинні базуватися на реальних можливостях, які маємо на Україні, а не жити еміграційними фантазіями. Тільки тоді ми зможемо утриматися, що слідуюча хвиля світових подій (а вона близько) не змете нас на якийсь новий чи старий смітник.

Буду дуже радий одержати від Вас відповідь і погляди на наше “сьогодення” і “завтра”. Ваші погляди на Україні мають значіння, напевно, більше, ніж здається [...]»¹⁴¹.

Значно відвертіший Ю. Тютюнник у висвітленні оперативних чекістських задумів й ролі О. Удовиченка у них у листі до свого підлеглого-спільника Й. Добротворського від 2 вересня 1923 р.:

«Чим швидше Ол[ександр] Ів[анович] [Удовиченко] одверто порве (спалить кораблі) з Петлюрою, тим краще, – але до того треба все ж підготувати ґрунт так, щоб після розриву в Петлюри залишилися тільки безнадійно хорі петлюризмом. Між иншим, бажано, щоб персональне листування Ол[ександра] Ів[ановича] [Удовиченка] зі мною йшло по Вашій лінії зв'язку, а листування з ВВР по другій (відомій Ол[ександру] Ів[ановичу] лінії»¹⁴².

Попри, здавалося б, гіперболізацію постаті О. Удовиченка, чекістська «оперативна розробка» не виключала й можливості втягнення до спецоперації самого С. Петлюри. Згадки у листах Ю. Тютюнника до Й. Добротворського від 12 й 18 вересня 1923 р.

¹⁴⁰ «ВВР» – Всеукраїнська (Вища) Військова Рада – фіктивна підпільна організація, створена ГПУ.

¹⁴¹ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ: док. і мат. / упоряд.: В. Ф. Верстюк, В. В. Скальський, Я. М. Файзулін. – К., 2011. – С. 216–217.

¹⁴² Там само. – С. 220.

свідчать, що існувала концепція улаштування зустрічі (найкраще на підсоветській території!) Головного Отамана з «емісарами» міфічної Всеукраїнської Військової Ради¹⁴³.

Ю. Тютюнник, попри власні звернення до «кураторів» з ГПУ, був неспроможний отримати від більшовицької адміністрації УСРС чіткі й недвозначні декларації – «охоронні грамоти», які б розвіяли вагання О. Удовиченка та його однодумців. За оцінкою Я.-Я. Брусського, листування Олександра Івановича з Ю. Тютюнником й Й. Добротворським виразно засвідчує надзвичайну обережність їхнього кореспондента, надмірно лаконічного у листуванні, який, крім того, послуговувався псевдонімом – О. Станкевич. У кінцевому підсумку генерал відмовився від співпраці¹⁴⁴.

Підсумкові листи О. Удовиченка до обох «більшовицьких сирен» (Й. Добротворського та Ю. Тютюнника) 1923 р. мають відверто етикетальний характер. 10 листопада 1923 р. генерал востаннє звернувся до Й. Добротворського, вже підданого УСРС, повідомивши йому, зокрема, про свій переїзд до «другої країни» (Франції) (збережено мовно-стилістичні особливості й орфографію тексту):

«Вітаю Пане Йосифе! Вам нового нічого немає сказати [...]. Знов повторюю, що мені потрібно знати про національний рух на Україні і що роблять тамішні національні сили [...]. Бажаю счастья та успіху на новому шляху [...]. Після зазначеного терміну, гадаю з дітьми переїхати в другу країну, бо тут далі залишатись не можу.

Так, бажаю в нових умовах добрих наслідків в Вашої національної праці. Моє щире бажання зобачитись з Вами.

Ще раз вітаю Вас.

Ваш *О. Станкевич*»¹⁴⁵.

Й телеграфічний лист до Ю. Тютюнника від 3 грудня 1923 р.:

«Високошановний Юрій Йосипович! Вашого листа від 12 листопада одержав. У нас все по-старому. Прошу і надалі по-

¹⁴³ Bruski J.-J. *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. – S. 258.

¹⁴⁴ Ibid. – S. 257.

¹⁴⁵ *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ*. – С. 316–317.

відомляти про Ваше життя, бо Ваші листи є єдине правдиве джерело, з котрого я дізнаюся про Вашу роботу на Україні.

Вітаю Вас.

Ваш О. Станкевич»¹⁴⁶.

Припиненню листування О. Удовиченка з Ю. Тютюнником та його кураторами з ГПУ УССР, які діяли від імені полоненого отамана, вочевидь, посприяло й перехоплення принаймні частини цієї кореспонденції контррозвідкою ДЦ УНР, ініційоване М. Чеботарівим.

«Справа подружжя Зайцевих»

У січні 1924 р. стало відомо про співпрацю з більшовицькою розвідкою дружини секретаря Українського Центрального Комітету (УЦК) у II Речіпосполитій Павла Івановича Зайцева¹⁴⁷ – Валентини Миколаївни Зайцевої (уродженої Єфремової). Вона на початку вересня 1923 р., після «довгих, енергійних і настирливих» клопотань чоловіка по відповідних польських установах, отримала річний дозвіл на перебування у Польщі з двома доньками. Секретар УЦК П. Зайцев (фактично керуючий справами Комітету у Варшаві) мешкав у приміщенні колишнього Українського Посольства у Варшаві, на Алеї Роз, 9, де розмістився ДЦ УНР в екзилі й відбувалися важливі політичні зустрічі й розмови, не призначені для стороннього ока. Відтак новоприбула з Харкова, яка оселилася разом з чоловіком, отримала фантастичну можливість здобувати цінну інформацію «з перших рук». Підсилювала її діяльність, вочевидь, й подруга родини Зайцевих – Марія Васильєва, яка влаштувалася друкаркою в УЦК, вірогідно, за сприяння його секретаря¹⁴⁸.

П. І. Зайцев.

¹⁴⁶ Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. – С. 321.

¹⁴⁷ Докладніше про нього див., напр.: Білокінь С. Павло Іванович Зайцев / Гетьманщина, Московія-Росія, большевизм – і Шевченко: [електронний ресурс]: www.s-bilokin.name/Culture/GetmMoskovShevchenko/PIZajcev.html.

¹⁴⁸ Bruski J.-J. *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. – Kraków: Wyd-wo «ARCANA», 2000. – S. 521.

Поведінка й особливо розповіді В. Зайцевої щодо «совдепського раю» в УССР, до якого вона усе прагнула вивезти свого чоловіка, викликали підозру М. Чеботаріва, що

М. Чеботарів,
доба Української
революції
1917–1921 рр.

Валентина Миколаївна прибули з Харкова до Варшави «з відповідними завданнями від большевиків». Контррозвідник також зауважив відвідини родини Зайцевих Стефаном Літауром, співробітником Польського посольства у Харкові, через якого, обминаючи більшовицьку цензуру, надходили приватні листи з України¹⁴⁹.

Принаймні частина цієї кореспонденції стосувалася генерала О. Удовиченка. Один з таких листів й перехопив М. Чеботарів: «Приблизно в час зради Тютюнника, одержаний був лист, адресований генералу Удовичен-

¹⁴⁹ *Літаур Стефан* (Litauer Stefan; 31.05.1892–23.04.1959) – польський дипломат і газетяр, вірогідно, агент кремлівської розвідки. 1921–1923 рр. – пресовий референт Посольства II Речіпосполитої у Харкові, з осені 1923 р. – виконувач обов'язків секретаря Посольства. До 1932 р. радник МЗС II Речіпосполитої у справах преси й заступник начальника пресового відділу МЗС. Обвинувачений у дезінформуванні іноземних газетярів щодо польської закордонної політики й звільнений з посади. Працював кореспондентом Польського Телеграфного Агентства (ПАТ) у Лондоні, був директором ПАТ (до квітня 1944 р.). Усунутий з посади польським еміграційним урядом за дезінформацію й діяльність «на шкоду Польській державі». 1945 р. повернувся до Польщі; працював на різних посадах у МЗС ПНР, зокрема, після 1956 р. був лондонським кореспондентом Польського радіо й часопису «*Życie Warszawy*». Помер від серцевого нападу.

Докладніше про нього див., напр.: Materski W. *Stefan Litauer: Przyczynek do biografii / Wojciech Materski // Dzieje najnowsze. – Rocznik XLIII. – Warszawa, 2011. – Nr. 2. – S. 25–58*. Див. також: *Рапорт Уповноваженому НКЗС ССРСР в УССР О. Шліхтеру завідувача економічно-правовим відділом УпНКЗС В. Броуна про інформування ним секретаря Посольства II Речіпосполитої у Харкові С. Літауера, що НКЗС ССРСР не розглядає Представництво Польщі у Харкові як Посольство, 18 вересня 1923 р. // Україна–Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: док. і мат. / НАН України. Ін-т історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 196–197.*

ку, по змісту котрого видко було, що на Україні мається Військова Центральна організація, яка підготовляє повстання, але яка не хоче бачити пана Головного Отамана на чолі нашого руху, а заявляє своє рішення бачити генерала Удовиченка і просить директив для дальшої боротьби. Коли попав цей лист до моїх рук, то я зразу рішив, що цей лист провокаційний, бо Удовиченка на лівому березу Дніпра абсолютно не знають, та й взагалі на цілій Україні. По відомостям зо всіх кутків України, про нього ніхто і не згадує, а говорять і обожнюють тільки Батька Петлюру, а тому, не бажаючи цілковито псувати Удовиченка і щоб зберегти його від різних моментів, толкаючих на авантюру, цей лист не був йому доручен»¹⁵⁰.

Підозрілі контакти у ланцюзі С. Літаур – П. Зайцев – О. Удовиченко привернули увагу М. Чеботаріва, який почав їх пильно відстежувати:

«Через якийсь час явилась потреба знайомства у Удовиченка з Летауром і навпаки, а потім Зайцев улаштував і саме знайомство у себе на Алеї Роз. Далі я довідався, що Удовиченко буває у Летаура і, нарешті, Летаур передає персонально якогось-то листа Удовиченку. Для мене яким стало, що на Україні довідались, що лист, пересланий через Летаура-Зайцева, Удовиченком не одержаний, а тому, запідозривши Зайцева, на Україні рішили передати Удовиченку листа помимо Зайцева. Після цього я ще з більшою увагою став придивлятись до Летаура [...]»¹⁵¹.

Запідозривши В. Зайцеву у шпигунстві на користь советів, 22 грудня 1923 р. М. Чеботарів провів таємний обшук у Зайцевих. Результат, за словами контррозвідника, «був добрий», а саме:

«До моїх рук попав, ще коли всі спали, пакет, в котрому був персональний лист Зайцевої до комуніста “Петі” і різні, скрадені у нас, документи для большевиків. Ранком я доклав пану Голові Ради Народних Міністрів, представивши зміст пакета; пізніше

Полковник
О. Удовиченко. 1920 р.
За кн. Я. Тинченка
Офіцерський корпус
Армії УНР, кн.1.

¹⁵⁰ Чеботарів М. *Історія відкриття шпionки на користь комуністів // Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва).* – С. 185.

¹⁵¹ Там само.

доклав пану Головному Отаману. Позаяк пан Головний Отаман від'їзжав за кордон і всі справи були передані панові Голові, то і в цій справі мені прийшлося діло мати з паном Головою – А. М. Лівіцьким»¹⁵².

Під час внутрішнього розслідування М. Чеботарів провів, зокрема, опитування Павла Зайцева. Результати були сумними, оскільки давали достатньо підстав обвинувачувати подружжя у сприянні більшовицькому шпигунству, а голову родини – у поінформованості щодо такої діяльності його дружини:

«Допит був надзвичайно цікавий, і ті пояснення, і ті відповіді, які робив Зайцев, щораз все більше і більше приголомшували присутніх міродайних чинників нашої справи. Сам признався нам, що вона [В. Зайцева], будучи в Харкові, ввела в польське посольство і під видом певних активних українців групу комуністичекістів. Очевидно, ця група і виявляла Центральну Військову Організацію, яка писала Удовиченку листа і від якої Удовиченко отримав послідній раз через Летаура також листа. Яку шкоду ця провокація принесла і принесе, ще може і зараз ще важко сказати. Так само признався, що був в Римському готелі (місце перебування комуністичного посольства), – говорив з [Г.] Петренком і т. д. На моє запитання, чого він їздив до них, відповів, що хотів “переконатись”, чи дійсно його дружина працює у них. Така злочинна і нахабна “наївність” [...]»¹⁵³.

Після внутрішнього розслідування М. Чеботарів 8 січня 1924 р. поінформував відповідну польську владу, передавши їй речові докази. Кінцівка цієї сумної історії у викладі полковника по свіжих слідах подій виглядала так:

«В цей день, 8-го [січня], я по наказу наших поїхав, доклав полякам і передав їм документи з проханням не робити трусу на Алеї Роз, а також не заарештовувати її на нашому помешканні, на що одержав згоду. 9-го ранком приходять два урядовці Міністерства внутрішніх справ, заарештовують її і увозять. Обурений недотриманням обіцянки не арештовувати на Алеї Роз, дзвоню до Генштабу, але він по виясненню повідомляє, що

¹⁵² *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва).* – С. 185.

¹⁵³ Чеботарів М. *Історія відкриття шпїонки на користь комуністів // Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва).* – С. 187–188.

арешт зроблений МВС по доносу самого Зайцева. Очевидно, боявся, щоб ми її не вбили. Зайцева сидить у в'язниці і віддана під суд, він і до сього часу мешкає на Алеї Роз, Васильєва жила після арешту ще тижнів три–чотири. Фактично він тільки недавно позбавлений посади члена-секретаря УЦК. Моє глибоке переконання, що і він приймав участь в “роботі” своєї дружини. Цікаво, що вона, котра заявила, що з ним все покінчено, дзвонила до нього по телефону, а потім прислала листівку, а він, який відмовлявся від неї, хвилювався, біг до телефону і т. ін. [...]»¹⁵⁴.

Сучасний польський дослідник А. Пеплонський підтверджує, що В. Зайцева принаймні частково виконала доручення чекістів, викравши важливі документи, які безпосередньо стосувалися діяльності УЦК, й передала їх до Повпредства ССРСР у Варшаві¹⁵⁵.

Історія мала продовження й набула розголосу не лише у польській пресі, а й в УССР. 16 березня 1924 р. академік Сергій Єфремов занотував офіційну інформацію щодо інциденту, у який вплутався його давній знайомий:

«В “Більшовику” недавно звістка про арешт у Варшаві П. Зайцева – ніби за зносини й допомогу місцевій комуністичній партії. Коли це не звичайна совітської фабрикації “качка” – то я вже нічого сенько не розберу»¹⁵⁶.

Він же 27 березня зафіксував вже неофіційні повідомлення з різних джерел:

«Почув звістку, яка мене до решти прибила. Є. Х. Чикаленко написав до Івашка, що Зайцева арештовано за те саме, за що й дружину його – за службу в большевицькому ГПУ. Те ж саме ніби розказував і Грушевський. Мозок одмовляється вірити сьому. Хочеться думати, що це якась помилка, щось наплутано. Коли цьому правда – страхіття, бо це гірш ніж зрада; коли не правда – так само страхіття, бо як же ж такі обвинувачення ки-

¹⁵⁴ Чеботарів М. *Історія відкриття шпiонки на користь комуністів*. – С. 190–191.

¹⁵⁵ Peplowski A. *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej / Andrzej Peplowski*. – Warszawa: Dom wydawniczy «Bellona», 2002. – S. 75.

¹⁵⁶ Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929* / НБУВ. Ін-т архівознавства; упоряд.: О. І. Путро (головн. упоряд.) та ін.; редкол.: О. С. Онищенко, О. І. Путро, В. А. Смолій та ін. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА» », 1997. – С. 93.

дати можна. О, серед якої темної ночі ми живемо! І кому вірити, коли найперший приятель продасть, зрадить, угородить ножа в спину? Не було гірших часів, та не було й більш падлючих»¹⁵⁷.

26 серпня 1924 р. у Варшаві відбулася міжміністерська нарада урядництв II Речіпосполитої у справі персонального обміну політичними в'язнями з ССРР. Йшлося про остаточне узгодження польського «списку 208» й зустрічної вимоги російських більшовиків – «списку 67», тобто кількості осіб, які утримувалися у польських в'язницях й обміну яких вимагала советська сторона. У «російському списку» (польська адміністрація називала речі своїми іменами), серед інших, були присутніми й В. Єфремова-Зайцева, яка утримувалася у Варшавській в'язниці, та її чоловік – Павло Зайцев – «Варшава, на свободі»¹⁵⁸. Представник Міністерства внутрішніх справ II Речіпосполитої Рачинський артикулював засадничу позицію власного відомства: МВС принципово проти такого обміну, оскільки ця процедура створює атмосферу безкарності для осіб, які провадять підривну агітацію. Крім того, відомство, що його репрезентував промовець, прагнуло б не видавати злочинців, покараних за шпигунство й антидержавні підступи, особливо ж бажало б «*викреслення з обмінного списку проф. Зайцева*», однак погоджувалося з позицією МЗС, яке мало вирішальний голос у цій справі¹⁵⁹.

Обмін таки відбувся, але в іншому форматі, оскільки подружжя розлучилося: Валентина Миколаївна повернулася в УСРР, зганьблений Павло Іванович не виявив бажання «обмінюватися» й залишився у Варшаві. У даному випадку він зробив правильний вибір, підтвердивши це своєю подальшою науковою діяльністю.

12 травня 1922 р. колишній міністр закордонних справ УНР Андрій Васильович Ніковський заснував у Варшаві серед українських емігрантів, які співчували більшовицькому режиму, групу «поворотців». Постановою ВУЦВК від 20 жовтня 1924 р. йому

¹⁵⁷ Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929*. – С. 98.

¹⁵⁸ *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym: dok. i mat.* / Opracował W. Materski. – Warszawa: In-t Studiów Politycznych PAN, 2000. – S. 138, 150, 162.

¹⁵⁹ Ibid. – S.166.

надавався дозвіл повернутися в Україну/УСРСР. 20 листопада 1924 р. С. Єфремов провів у розмовах з «поворотцем»:

«Мало не цілий день розмов з А[ндрієм] В[асильовичем]. Колись пізніше зроблю підсумок його оповіданням. А тепер зазначу тільки епізод з П. І. Зайцевим. Якась страхітня історія. Достоевщина. Жінка його зійшлась з комуністом. П[авло] І[ванович] пішов, щоб з ним говорити – і його арештовано за “зносини” з комуністами. Жінка вже тут на Україні: обміняли її на якогось поляка (у нас була чутка, що її розстріляно). Може явиться – далі робити свою зрадницько-провокаційну роботу. Між іншим, виказала про мої зносини з П[авлом] І[вановичем].

А він просидів вісім місяців і тепер не знає, де голову прихилити. А що з дітьми їхніми? Страхіття...»¹⁶⁰.

Своєрідну оцінку контррозвідувальній акції М. Чеботаріва стосовно подружжя Зайцевих грудня 1923 р. – січня 1924 р. дав свого часу торунський учений Омелян Вішка. Зауваживши, що М. Чеботарів 1936 р. був арештований польською владою за нібито роботу на советську розвідку (документальних підтверджень цьому принаймні поки що не виявлено), він інтерпретував події понад десятилітньої давнини таким чином: мовляв, не можна виключити, що контррозвідник вже тоді працював на Кремль, а

«ціла справа з викриттям й арештуванням Валентини Зайцевої була влаштована для того, аби цей скандал дискредитував українську еміграцію»¹⁶¹.

Навряд чи можна погодитися з таким припущенням: якби М. Чеботарів вже з початку 1920-х рр. «працював на Совети», він мав би не роздмухувати скандал, а, навпаки, його притлумити, закрити очі на «специфічне» функціонування ланцюга С. Літаур – подружжя Зайцевих – О. Удовиченко. Нам здається, що контррозвідник лише виконав свій професійний обов'язок – виявив носіїв підозрілих контактів, які загрожували еміграційному Уряду УНР, й ліквідував ці загрози так, як слід було зробити, на його погляд.

¹⁶⁰ Єфремов С. *Щоденники, 1923–1929*. – С. 162–163.

¹⁶¹ Wiszka E. *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka*. – Toruń: Wyd-wo MADO, 2005. – S. 61.

Потрапивши у лабети чекістів й силувано погодившись на співпрацю з ними, Ю. Тютюнник був «винагороджений» амністією від окупаційного більшовицького режиму (ухвала Президії ВУЦВК від 28 грудня 1923 р.), а 1924 р. опублікував відому пропагандистську книгу «З поляками проти Вкраїни»¹⁶². 1926 р. він зіграв самого себе в агітаційному російському советському фільмі «П.К.П. (Пилсудский купил Петлюру)». Згодом працював сценаристом у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ), був співавтором сценарію фільму «Звенигора» (спільно з Майком Йогансенем й О. Довженком).

Надія Суровцова, тодішня редакторка ВУФКУ, пригадувала одинокую свою розмову з Ю. Тютюнником щодо мотивів його «переходу» в УССР й участі у советській пропагандистській кіноіндустрії:

«Мене надзвичайно цікавило, чи його поява була зміною світогляду, чи тактикою. І от колись, а загалом, крім зустрічей і розмов по роботі, я не пам'ятаю, щоб хтось з нас з ним стикався, його спитала – віч-на-віч, розуміється, – як він собі уявляє майбутнє, коли [советська] дійсність буде для нього не до сприйняття. “Я знайшов шлях сюди, знайду і звідси”, – відповів він. То була одинокка, дуже лаконічна, але цілком ясна розмова між нами. Шляху назад, як я довідалася багато років пізніше, він не знайшов»¹⁶³.

Операція «Старшина». Продовження. 1926–1929 рр.

Стратегічна лінія компартійного керівництва УССР щодо закордонної «уенерівщини»/«петлюрівщини» полягала у систематичних спробах фрагментаризувати українську політичну еміграцію, розсварити її політичні центри, стимулювати поворотництво в підсоветську Україну¹⁶⁴. Ю. Тютюнник у перші роки свого «інтернування» в УССР був змушений підтримува-

¹⁶² Тютюнник Ю. *З поляками проти Вкраїни* / Юрій Тютюнник; [передм. і прим. М. Любченка]. – Харків: ДВУ, 1924. – 110 с.

¹⁶³ Суровцова Н. *Спогади* / Надія Суровцова; [упоряд. Л. Лук'янова]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 168.

¹⁶⁴ Див., напр.: Римаренко Ю. І. *Політична робота КП(б)У та братніх комуністичних партій серед української еміграції у 1921–1922 рр.* // Укр. іст. журн. – 1965. – № 9. – С. 3–13.

ти оперативну гру республіканських чекістів. Тому у листах до своїх знайомих за кордон він доводив їм реальність існування Всеукраїнської (Вищої) Військової Ради – керівного, мовляв, органу повстанської боротьби в Україні. Насправді ж це був лише симулякр, створений ГПУ для виявлення й знешкодження учасників українських визвольних змагань.

У випадку Олександра Удовиченка вищезгадані листи Ю. Тютюнника, з-за яких визирали «віслучі вуха» республіканського ГПУ, були лише одним із знарядь системного впливу. Одночасно була залучена й закордонна чекістська агентура. Так, майбутній «куратор» П. Ладана по роботі в Іноземному відділі ОГПУ, «товарищ Монд», тоді помічник резидента кремлівської зовнішньої розвідки у Польщі, неодноразово зустрічався з генералом у польській столиці 1923–1924 рр. й у листі до нього наприкінці 1930 р. згадував: «Пам'ятаєте ті темні вечери в Варшаві?»¹⁶⁵. Отже, чекісти вже 1923–1924 рр. взяли О. Удовиченка в «активну розробку». І спершу, здавалося, вони досягли успіху.

Утім, після невдачі, яку зазнали ці «оперативно-чекістські» спроби на початку 1924 р., й переїзду генерала до Франції, запанувала дворічна пауза...

21 жовтня 1926 р. Уповноважений Наркомату закордонних справ ССРСР при Уряді УСРСР О. Г. Шліхтер листовно звернувся до Політбюро ЦК КП(б)У, порушивши низку нагальних питань квазідипломатичної діяльності «суверенної» республіки. Так, «нарком закордонних справ» УСРСР нагадував, що ухвалою Політбюро ЦК КП(б)У від 29 травня 1926 р. була затверджена «кандидатура українського представника в Парижі на посаду генерального консула в особі тов. ПОЛОЦЬКОГО¹⁶⁶, що працює в Паризькій філії Московського Народного Банку¹⁶⁷».

¹⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 209 зв.

¹⁶⁶ *Полоцький Олександр Аркадійович* (1886–10.02.1938) – урядовець і дипломат УСРСР. Народився у с. Великі Сорочинці Миргородського повіту на Полтавщині (нині Миргородського р-ну Полтавської обл.) у заможній єврейській родині. Закінчив Охтирську гімназію, навчався на математичному фак-ті Харківського ун-ту (1905–1906), у Харківському технологічному ін-ті (з 1907), звідки був виключений 1910 р. за революційну діяльність й на 3 роки засланий до Вологодської губ. З 1913 р. навчався у Харківському комерційному ін-ті. Служив у війську

Одначе союзний НКЗС звично для себе саботував виконання цього рішення харківського республіканського керівництва:

«Після представлення цієї справи в НКЗС СРСР виявилось, що тов. Полоцький на зазначеній посаді не був затверджений, а роботу фактично, як наш представник, він проводив і вже налагодив»¹⁶⁸.

Зауваживши, що неофіційному представникові УССР доводиться працювати у французькій столиці у надзвичайно «тяжких умовах», Олександр Григорович пропонував Політбюро ЦК КП(б)У

«ще раз переглянути справу про представника України в Парижі і вирішити її в такому напрямкові: а) вважати за необхідне мати для України в Парижі посаду другого радника, затвердивши на цій посаді тов. ПОЛОЦЬКОГО; б) звернутися до ЦК ВКП з проханням зобов'язати НКЗС перевести цю постанову в життя»¹⁶⁹.

У листі Олександра Аркадійовича до О. Шліхтера від 4 жовтня 1926 р. з'ясовувалися вищезгадані «тяжкі умови» праці О. Полоцького, пов'язані з його неофіційним статусом паризького представника інтересів УССР. Брак у нього дипломатичного прикриття таїв у собі потенційну загрозу раптового обшуку, арешту французькою поліцією й депортації з Франції. Небезпека була реальною в атмосфері пильної уваги до представництв ССРСР у Парижі, викликаній досудовим слідством у справі убивств-

(1916–1917). Член УПСР, згодом – боротьбист, з 1920 р. – у КП(б)У. Був членом Колегії Наркомату зовнішньої торгівлі УССР, головою правління Укрбанку, заст. керуючого Держбанком у Харкові. 1925–1928 рр. – відповідальний керівник Паризької філії Московського Народного Банку, представник інтересів УССР у Франції. 1928–1931 рр. – заст. наркома освіти УССР. 1931–1933 рр. – радник Повпредства ССРСР у Празі. 1933–1934 рр. – заст. наркома легкої промисловості УССР, керуючий Укркниготоргом. Арештований 4 грудня 1934 р. у справі так званої «контрреволюційної боротьбистської організації». Виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду ССРСР 27–28 березня 1935 р. «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався в Ухто-Печорському таборі. Вдруге заарештований УНКВД Архангельської обл. у грудні 1937 р. Убитий 10 лютого 1938 р. Реабілітований ВК ВС ССРСР 4 серпня 1956 р.

¹⁶⁷ Докладніше про цю фінансову установу див.: Кротов Н.И. *Московский народный банк: 100 лет истории* / Н. И. Кротов. – М.: Международные отношения, 2012. – 680 с.: ил.

¹⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 82.

¹⁶⁹ Там само.

ва московським агентом Головного Отамана С. Петлюри 25 травня 1926 р. Відтак нелегітимний «уповноважений Українського уряду» наголошував, що «зараз й особливо у зв'язку з процесом становище моє робиться досить неприємним й навіть небезпечним». Небезпека чатувала на нього, мовляв, й з боку «української білогвардійщини».

Непевним був статус О. Полоцького й у Повпредстві ССРСР у Парижі, яке очолював тоді Х. Раковський.

«Нібито я – Ваш представник, проваджу українські справи й несую політичну відповідальність за те, що тут організовується у цьому відношенні, – наголошував Олександр Аркадійович. – Про це з тов. Раковським розмовляв Приходько¹⁷⁰ тут, у Парижі, й, здається, хтось у Москві, але й тільки, більше ніхто нічого про це не знає»¹⁷¹.

Унаслідок цього декілька урядовців Повпредства ССРСР у Парижі ігнорували «українські повноваження» О. Полоцького й неодноразово втручалися, на його думку, у вирішення «українських справ». Йшлося, зокрема, про радника Повпредства ССРСР Якова Давтяна, за сумісництвом представника кремлівської розвідки, й другого секретаря С. Пірумова. Останній постійно вимагав «інформації з українських справ», провадив перемовини з «ад'ютантом Винниченка Супруном» тощо¹⁷².

¹⁷⁰ *Приходько Антін Терентійович* (1891–29.01.1938) – дипломат та урядовець УСРСР, уродженець ст. Новорождественської на Кубані. Закінчив Ставропольську учительську семінарію, навчався у Московському ун-ті (не закінчив). Член УПСР (з 1916), згодом боротьбист; член КП(б)У з 1918 р. Постійний представник УСРСР при Уряді ССРСР (1922–1924); радник Повпредства ССРСР у Чехословаччині (грудень 1924 р. – квітень 1926 р.); заступник наркома освіти УСРСР (1926–1929). Згодом заст. Генерального прокурора УСРСР, голова Арбітражної комісії при РНК УСРСР. Арештований 31 грудня 1933 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УСРСР 4 червня 1934 р. «засуджений» до 10 років таборів. Трійкою УНКВД ССРСР по Архангельській обл. 21 грудня 1937 р. «засуджений» до ВМП. Убитий 29 січня 1938 р. Реабілітований 6 грудня 1957 р. ВТ КВО.

¹⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 84–85.

¹⁷² Характеризуючи контакти С. Пірумова зі Степаном Перепелицею, колишнім міністром фінансів (січень–квітень 1918 р.) в уряді В. Голубовича, В. Винниченко 27 січня 1926 р. подав виразну замальовку постаті другого секретаря Повпредства ССРСР: «Радянські хуторяни люблять мавпувати буржуазних дипломатів. При тому беруть від них якраз

Нарешті, третім претендентом «на керівництво українськими справами» був Генеральний консул ССРСР у Парижі Отто Ауссем, колишній представник НКО УСРСР у Берліні й Празі (1922–1924), який вважав себе «офіційним представником України» у Франції.

«Надалі, я вважаю, залишати такий стан неможливо, навіть небезпечно, – зауважував О. Полоцький. – Візьміть навіть таке становище: написати Вам листа ні у банку, ні удома я не можу, оскільки непевний, що мене не затримують, не обшукають тощо. Писати доводиться у Посольстві, а там немає де, дати мені стіл (про кімнату й мови не заводив), за яким я міг би принаймні тричі на тиждень позайматися, не можуть, бо я – стороння особа, й вони бояться, що, якщо дізнаються французи, то може вийти ускладнення, що стороння Посольству особа займається у Посольстві, тим більше прийняти кого-небудь там я й гадки не маю. Доводиться писати або у банку, зі страхом очікуючи провалу, або у Посольстві у приймальній, оглядаючись на усі

найгірші риси їхньої дипломатії: брехливість, лицемірство, підступність, обман, нахабність, безсоромність. Це вони засвоюють з надзвичайною легкістю і талантом. Але без розуму буржуазних дипломатів, без їхньої тонкості гри в досягненні мети, всі ці риси у совдипломатів набирають характеру безглуздості, дурості, непотрібної брутальності, якогось морального садизму. Одним з таких “дипломатів”, здається, є вірменин Пірумов. Для чогось хитрує з Перепелицею, бреше, дурить, тягне за ніс, попадається на брехні. Ніякої потреби в цьому немає і ніхто та ніщо його до цього не силує. Спокійно міг би відхилити проєкт Перепелиці щодо франко-радянського товариства вивчення взаємних економічних відносин. Ні, немов би впадає в захват від проєкта, дякує, палає бажанням провадити його [...]. Але [...] цілих два тижні той проєкт лежить і до повпредства не відісланий. Перепелиця ходить туди, там нічого не знають, нікому нічого Пірумов не казав [...]. І кінець-кінцем дійсно корисний для них проєкт не має ніякого руху. Могли б бути втягнені французи в процес ознайомлення, могли б у різних колах виникнути зацікавлення, була б якась користь. І все через щось лягає мертвим каменем у канцелярії “дипломата” [...].»

15 квітня 1926 р. – чергова зустріч В. Винниченка з С. Пірумовим. 11 жовтня 1926 р. – враження С. Пірумова, який нібито «балакав» з приводу В. Винниченка з харківськими урядовими «колами»: «Воно таке: одні кола хочуть мого повороту, а другі кола не хочуть! Ті кола, що не хочуть, “твердо” стоять на тому, що я таки агент європейських держав і що мене ніяк на Україну пускати не можна, бо я зірву радянську владу зсередини [...]». 27 грудня 1926 р. – знову згадка В. Винниченком С. Пірумова (див.: Винниченко В. *Щоденник*. – Т. 3. – С. 42, 89, 213, 255).

боки й поспішаючи, щоби встигнути відправити листа з диппоштою того ж дня»¹⁷³.

У листі О. Полоцького від 4 жовтня 1926 р. двічі недеталізовано згадувалися «перемовини з Удовиченком» й «перемовини з групою Удовиченка», втручання до яких вищезгаданих «неліцензованих» «представників України» він вважав «дуже небезпечним»¹⁷⁴.

Відтак серед питань, які порушував у своєму листі до Політбюро ЦК КП(б)У від 21 жовтня 1926 р. Уповноважений Наркомату закордонних справ ССРСР при Уряді УСРСР О. Г. Шліхтер, була й «справа» «генерала Удовиченка, бувшого командира всіх петлюрівських військ». Генерал О. Удовиченко звернувся до неофіційного представника УСРСР у Парижі О. Полоцького, який обіймав посаду очільника Паризької філії Московського Народного Банку, зондуючи ґрунт щодо гіпотетичної можливості повернутися на Батьківщину й отримати роботу за фахом у республіканському військовому відомстві (якого не існувало)¹⁷⁵. Спонукали до цього колишнього генерал-хорунжого вочевидь

¹⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 85–86.

¹⁷⁴ Там само, арк. 85.

¹⁷⁵ В. Винниченко, який до 1932–1933 рр. усе виношував задум повернення в Україну/УСРСР, занотовує 31 січня 1927 р.: *«Телеграма від Полоцького. (“Може прийняти” мене о 1-ій годині завтра. Спочатку спалахнула моя амбіція. Але раз справа не моя особиста, то вирішив по-філософському поставитись і піти подивитися, що то за важна така персона, що може мене прийняти. Персона, правда, важна: представник України вирішує долю еміграції і має право пустити чи не пустити додому українців. А сам – жид”)*».

Враження літератора від особистої зустрічі 1 лютого 1927 р.: «У представника України в справі української еміграції – Полоцького. Це – невеличкий, чорненький, у ластовинні і з жорстким волоссям жидок. Одначе, симпатичний і, як видно, не дурний. Тут же був і Кулик, – “народній комісар закордонних справ”. Також дрібненький, з борідкою, білявенький жидок. Їхні жінки. Але цікаво: обидва балакають цілком вільно і гарно українською мовою. А Кулик, видно, з своєю жінкою тільки по-українському. Звичайно, нічого нового мені й Полоцький не сказав, нічого не пообіцяв. Єдине, що в справі повороту можна звертатись до нього, а не через Борщака чи Сербиненка [...]». Й нотатка наступного дня: «Вчорашні “представники України”, які балакають з своїми жінками українською державною мовою – явище досить відрядне, це наслідок нашої боротьби, ми породили й утворили цих жидів,

нелегкі умови емігрантського побуту. З 1924 р. Олександр Іванович працював звичайним робітником на французьких копальнях. Через рік, після завершення контракту, замешкав у Франції й тривалий час очолював Українську комбатантську організацію у цій країні¹⁷⁶.

Коментуючи цей крок О. Удовиченка, О. Шліхтер так презентував членам Політбюро ЦК КП(б)У ймовірні користі для підсоветської УССР від повернення генерала в Україну:

«На еміграції він є одною з найвизначніших і впливових фігур. Він піднімає питання про амністію й поворот свій з ще двома–трьома генералами (очевидно, йшлося, зокрема, й про його старшого брата – Миколу Удовиченка, генерал-хорунжого Армії УНР¹⁷⁷. – О. Р.) й 20–25 старшинами. Цей крок Удовиченка міг би спричинитися до повної загибелі петлюрівщини і як політичного чинника, і як реальної збройної сили, бо Удовиченко годиться, при запевненні амністії, звернутися з відповідною декларацією й закликом до еміграції.

Прошу ПБ забезпечити амністію Удовиченкові й дозволити йому в'їзд в УССР під умовою, що він оголосить у пресі відповідну декларацію. Що ж до інших генералів і старшин, то розглядати їх справи кожного зокрема індивідуально»¹⁷⁸.

Утім, рішення компартійної верхівки у Москві й Харкові щодо повернення колишнього «петлюрівського генерала» ухвалювалися неквапно. Спливло понад півроку...

що прилучились до української культури, які самі вже посувають її. (Кулик – поет українською мовою і написав книжку про Канаду). З гордістю і сатисфакцією дивився вчора на ці наслідки нашої борні».

Й, нарешті, родинне прийняття Винниченками Полоцьких 3 січня 1928 р.: «*“Посол” України для Парижу – в “Кутку”. З жінкою, по-сімейному. Коли б знали борщаки про це, вони б неодмінно зробили зляканий висновок, що я їду на Україну на посаду Комісара. Але коли б послушали нашу розмову, – заспокоїлись би [...]»* (див.: Винниченко В. Щоденник. – Т. 3: 1926–1928. – С. 299–300, 454).

¹⁷⁶ Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. – Кн. 1. – С. 450.

¹⁷⁷ Див.: *Удовиченко (Удовидченко) Микола Іванович (17.05.1885–20.07.1935) – генерал-хорунжий Армії УНР* // Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. – Кн. 1. – С. 448–449.

¹⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 83.

До речі, у вітчизняній історіографії свого часу існували сумніви, хто саме з братів Удовиченків ініціював перемовини з паризькими представниками УССР щодо ймовірного повернення у підсоветську Україну. Так, Т. Вронська й В. Сідак свого часу (2003) зауважували із цього приводу, що

«загадкою залишається історія одного з братів Удовиченків: Миколи або Олександра, до яких критично ставився М. Чеботарів».

Й далі:

«Хоч згадана історія не мала логічного продовження і можна лише здогадуватись, хто з Удовиченків був у ній головним фігурантом, проте сам факт, що мав місце, красномовно говорить про проникливість М. Чеботаріва»¹⁷⁹.

Досвідчений контррозвідник Микола Чеботарів критично ставився до українських військових діячів, колишніх генералів і старшин російської армії, насамперед тих, які закінчили Миколаївську академію Генерального штабу. І справді, частина згаданих військових була зненацька захоплена Визвольними змаганнями 1917–1921 рр. й фактично пасивно (пливучи за течією) долучилася до української справи, не будучи до того ідейно пов'язаною з вітчизняними державницькими змаганнями¹⁸⁰.

Одначе заперечимо В. Сідаку: вищезгадана історія таки мала «логічне продовження»...

9 травня 1927 р. серед питань, які розглядалися на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, були й «Паризькі справи». Підсумкове рішення щодо генерала О. Удовиченка виглядало доволі лаконічно:

¹⁷⁹ Сідак В. *Микола Чеботарів: його життя, спогади та епістолярна спадщина* // Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – С. 19.

¹⁸⁰ Там само.

До речі, у виданні 2018 р. Т. Вронська та В. Сідак вже не мають сумнівів, що ініціативну групу колишніх військових Дієвої Армії УНР, які клопоталися про дозвіл в'їзду в УССР 1926 р., очолював саме Олександр Удовиченко (див.: *Спеціальні служби України: Від найдавніших часів і до сьогодні*: У 5-ти т. / НАН України. Ін-т історії України; Національна академія СБ України. – К.: Прометей, 2018. – Т. III / Т. В. Вронська, В. С. Сідак, О. В. Скрипник. – С. 197).

«Считать целесообразным приезд Удовиченко в УССР. Принять меры к выдаче ему визы». Вопрос о сроке УпНКИД согласовать с тов. Балицким»¹⁸¹.*

Останнім пунктом ухвали про «Паризькі справи» був наступний:
«Поставить вопрос в ЦК ВКП(б) об обеспечении тов. Полоцкого дипломатическим иммунитетом до конца процесса Шварцбарда»¹⁸².

Але значно розгорнутішою й цікавішою щодо з'ясування деталей «справи Удовиченка» виглядала первісна версія рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 9 травня 1927 р. У частково відредагованому вигляді вона була такою:

«Поручить тов. Кулику [заступнику Уповноваженого НКЗС СССР в УССР] в личном письме, адресованном тов. Полоцкому, известить Удовиченко, что Правительству УССР известно о намерении Удовиченко оказать ряд услуг Советской Украине и что, в случае выполнения им своих намерений, ему будет обеспечена возможность возвращения в УССР, как и использование на работе по специальности.

Считать целесообразным приезд Удовиченко в УССР. Принять меры к выдаче ему визы»¹⁸³.

Очевидно, що сторони не досягнули згоди, а відтак й не відбулося ганебне повернення генеральсько-старшинської групи колишніх військових Армії УНР до більшовицької Каносси. Виняток у цьому відношенні становив хіба що випадок колишнього генерала Армії УНР Віктора Павленка¹⁸⁴. Попри власну

* Згодом речення «Принять меры к выдаче ему визы» було викреслене.

¹⁸¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 84.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само, арк. 78–79.

¹⁸⁴ Павленко Віктор Олексійович (10.11.1886 – 1932) – український громадсько-політичний та військовий діяч, генерал-хорунжий Армії Української Народної Республіки (1920). Уродженець Кубані. Закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище (1906). Напередодні Першої світової війни закінчив Севастопольську авіаційну школу. Під час війни брав участь у повітряних боях. З кінця 1916 р. – підполковник, нач. повітряної охорони ставки Верховного Головнокомандувача російських військ у Могилеві. З початку листопада 1917 р. – командувач КВО. З 13.12.1917 р. – завідувач авіаційною справою у військах УЦР та Української Держави. З 25.12.1918 р. – до листопада 1919 р. – командувач

військову кваліфікацію й бойовий досвід авіаційного офіцера, він не спромігся адаптуватися до важких умов еміграційного життя, вступив у конфлікт з членами еміграційного Уряду УНР й ухвалив фатальне для себе рішення – повернутися в окуповану російськими більшовиками Україну, так звану УСРС¹⁸⁵. У листі М. Чеботаріва з Варшави до сотника В. Шевченка від 20 липня 1927 р. контррозвідник згадував:

«Павленко Віктор хоче їхати до большевії, але вони його не приймають. Зараз у мене. Гадаю, що поїде з поворотом до Німеччини»¹⁸⁶.

19 серпня 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про приїзд в Україну «колишнього генерала В. Павленка», ухвалило «закрите рішення»:

«Не возражать против выдачи Павленко визы на въезд в СССР лишь при условии оглашения им удовлетворительной политической декларации»¹⁸⁷.

28 січня 1928 р. Політбюро ЦК КП(б)У повернулося до питання про приїзд в УСРС генерала В. Павленка, визнавши недостатньо сервільними подані ним заяви. Відтак було ухвалено вдруге:

«Поручить тов. Балицкому и Якиру пересмотреть заявления, поданные Павленко, с тем, чтобы им была оглашена более удовлетворительная политическая декларация»¹⁸⁸.

Того ж року колишній бойовий пілот таки приїхав до підсоветської України, звідки виїхав на рідну Кубань, де улаштувався

управління повітряного флоту Дієвої Армії УНР та начальник Тилу Дієвої Армії УНР. З 19.03.1920 р. – тво начальника Управи авіації та повітроплавання Армії УНР. Виконувач обов'язків Військового міністра УНР (11.07.1921–03.11.1921).

Див. докладніше: Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921)*. – Кн. 1. – С. 322.

¹⁸⁵ Докладніше див., напр.: Срібняк І. *Генерал В. Павленко vs міністра О. Ковалевського: спроба реконструкції конфлікту між двома членами уряду УНР в екзилі (за матеріалами ЦДАВО України та ZNiO)* / І. В. Срібняк // Емінак: науковий щоквартальник. – К. – Миколаїв, 2018. – № 2 (22). – Т. 2. – С. 40–45.

¹⁸⁶ *Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва)*. – С. 232.

на «престижну посаду» сторожа у колгоспі. Там же й помер голодоморного 1932 р.

Навряд чи «*послугою советській Україні*» була участь генерала О. Удовиченка у паризькому судовому процесі над убивцею Головного Отамана 18–26 жовтня 1927 р. Колишній командир 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР виступив свідком у судовому процесі у трибуналі Сени, захищаючи ім'я С. Петлюри від інсинуацій у влаштуванні погромів. Львівське «Діло» так презентувало цей судовий епізод за участю генерала:

«Новим свідком є генерал Удовиченко, бувший командант 3-ї дивізії. Він стверджує, що Петлюра ніколи не дозволяв на погроми і власноручно при відступі із Києва розстріляв двох погромщиків. Вожди української армії гляділи завсіди на жидів як на українських громадян і любили їх. Антисемітизм розгорівся ще перед війною, під час царського режиму, а психольогія революції тільки підбурювала пристрасти темних елементів»¹⁸⁹.

У відповідь Анрі Торрес, французький адвокат убивці, обвинуватив українського генерала у влаштуванні двох погромів на Волині у травні й червні 1919 р., на що

«Удовиченко пояснює просто, що його війська ніколи на Волині не були, а тоді стояли на Збручі і починали наступ на Кам'янець».

Одразу у суді спалахнула дискусія

«про більшовицькі погроми, і Торрес признає, що більшовики теж громили»¹⁹⁰.

У той же час, 1927–1929 рр., О. Удовиченка все ще не полишали ілюзії, що найбільшу користь «українській справі» він зможе принести на рідній землі. Крім того, злиденним було еміграційне животіння, пригнічувала фрагментаризація й перманентні чвари еміграційного політикуму.

Відтак 19 березня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У актуалізувало питання про приїзд в УССР генерала Олександра Удовиченка, вочевидь, на його чергове клопотання, ухваливши лаконічну

¹⁸⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 56 зв.

¹⁸⁸ Там само, спр. 12, арк. 10 зв.

¹⁸⁹ *З процесу Шварцбарта: Зізнання Удовиченка*, Париж, 22 жовтня 1927 / / Діло. – 1927. – 28 жовтня. – Ч. 241. – С. 3.

¹⁹⁰ Там само.

постанову (навіть українською!): «Не заперечувати проти приїзду його на Україну»¹⁹¹.

На заваді фатальному крокові О. Удовиченка досить несподівано став його колишній кореспондент 1922–1923 рр. Юрко Тютюнник.

12 лютого 1929 р. колишнього генерал-хорунжого, на той час скромного секретаря-інспектора ревізійної комісії акціонерного товариства «Вакот» у Харкові, знову арештували. 4 березня 1929 р. йому висунули обвинувачення у

«пропагуванні ідей українського фашизму, приховуванні контрреволюційного елемента, про нелегальне становище якого йому було відомо, й у зв'язку з членами активно діючих контрреволюційних організацій».

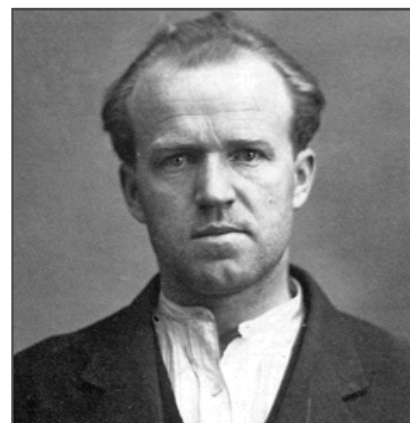
Того ж дня ГПУ УССР ухвалило постанову про передачу його «справи» для подальшого розслідування до Москви – Контррозвідувального відділу (КРО) ОГПУ.

Обізнане із звичаями більшовицької таємної поліції, львівське «Діло» 19 червня 1929 р. вмістило інформаційне повідомлення «Тютюнник розстріляний?», яке частково відповідало дійсності:

«Варшавські часописи повідомляють, будь-то би з Харкова прийшла вістка про розстріляння на приказ більшовицького уряду отамана Тютюнника. Його арештували ще з вісьмома товаришами і розстріляли під замітом, що веде протибільшовицьку акцію»¹⁹².

Насправді ж вирок – «розстріляти» – був винесений у «судовому» засіданні Колегії ОГПУ лише 3 грудня 1929 р. з приміткою: «Вирок не приводити у виконання до особливого розпорядження». Таке «особливе розпорядження» надійшло майже через рік, й 20 жовтня 1930 р. Ю. Тютюнник був страчений.

Але вже з середини 1929 р. у закордонній українській пресі поширилася чутки про його арешт й розстріл, що, безперечно, невдовзі стало відомо О. Удовиченку.

Ю. Тютюнник,
арештантське фото.
1929 р.

¹⁹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 33.

¹⁹² Тютюнник розстріляний? // Діло. – 1929. – 19 червня. – Ч. 134. – С. 3.

Тогочасні настрої генерала О. Удовиченка до певної міри презентувала його стаття «359», присвячена полеглим під Базаром українським воїнам й опублікована у листопаді 1929 р. паризьким часописом «Тризуб»:

«Сьогодні минає вже восьмий рік трагедії в м. Базарі, а разом з цим забувається нами і цей надзвичайної ваги історичний факт. Забувається подія, яка б стала національною гордістю кожного народу. Ми завжди шукаємо героїв серед чужих народів і вклоняємося їм, як раби, а свого не цінімо й не вміємо шанувати [...]. Коли б оглянутися на те, що сталося під м. Базаром, придивитися до нашого життя сучасного на еміграції й порівняти, то стає сумно й прикро.

Який контраст. Під м. Базаром найвищі прояви патріотизму, смерть за українську державність, – на еміграції, – шкірництво, нікчемна брудна партійна боротьба, колотнеча.

Там глибока, непереможна віра – тут безвірря.

Там все для України – тут все для себе.

Може, трагічний день 22 Листопада прояснить розум української еміграції, найде відгук в її серці та нагадає про обов'язки перед Батьківщиною.

Бо хіба всі українські патріоти загинули під Базаром?»¹⁹³

Олександр Удовиченко належав до кола активних авторів часопису «Тризуб», був членом ради Української бібліотеки ім. Симона Петлюри у Парижі¹⁹⁴. Тривалий час редакція навіть містилася в одному приміщенні з бібліотекою. Сорокове число тижневика, яке вийшло друком 9 жовтня 1927 р., вже готувалося за новою адресою редакції та адміністрації – Париж, 5-й округ, вулиця Denfert-Rochereau, 42. У порівнянні з попереднім нове приміщення виявилось просторішим – замість однієї у ньому було п'ять кімнат, що їх ділили редакція й бібліотека. У новому помешканні стало зручніше організовувати не лише редакційний процес підготовки тижневика, а й вдалося розташувати склад українських книг й власну книгарню¹⁹⁵.

¹⁹³ Удовиченко О. 359: [Пам'яті Героїв Базару] // Тризуб. – 1929. – 24 листопада. – Ч. 47 (203). – С. 6.

¹⁹⁴ Докладніше див.: Тимошик-Сударикова А. *Паризький журнал «Тризуб». 1925–1940 рр.: формування та функціонування* / Аліна Тимошик-Сударикова / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника. – К.: Наша культура і наука, 2013. – 408 с.: іл.

¹⁹⁵ Там само. – С. 63.

Утім, поворотівські настрої О. Удовиченка, якщо вони й залишалися, мали дедалі більше згасати принаймні з листопада-грудня 1929 р., коли з УССР постійно надходили звістки про розгортання чергової хвилі терору російської окупаційної влади у республіці. Йшлося насамперед про фабрикування місцевим ГПУ так званої «справи» «Спілки Визволення України»¹⁹⁶. Вже 1 грудня 1929 р. у черговому числі «Тризуба» (ч. 48) з'явилася постійна рубрика «Червоний терор на Вкраїні»¹⁹⁷, яка відтоді наповнювалася не лише повідомленнями про події в УССР, а й інформацією про реакцію західної, в тому числі української еміграційної спільноти на цей терор.

Наступною подією, яка повинна була протверезити принаймні українських поворотців у Парижі, стало викрадення кремлівською спецслужбою у центрі французької столиці й серед білого дня генерала від інфантерії Александра Павловича Кутєпова. Після смерті 1928 р. засновника «Русского Общевоинского Союза» (РОВС) генерала П. Врангеля він став головою РОВС. А. Кутєпов був виразним прибічником активних дій проти більшовицького режиму (здійснення терористичних актів), розвитку контактів з таємними організаціями в ССР, більшість яких була інспірована або контролювалася чекістами (організація «Трест» та ін.). Зокрема, 1927 р. групою бойової організації А. Кутєпова був влаштований вибух у будинку Ленінградського партклубу, замінований гуртожиток співробітників ОГПУ у Москві.

26 січня 1930 р. генерал був викрадений у Парижі агентами кремлівської розвідки. Операцією керували начальник 1-го відділення ІНО ОГПУ Яків Серебрянський й заступник начальника контррозвідувального відділу ОГПУ Сергій Пузицький.

У щоденникових нотатках В. Винниченка викрадення сталінською спецслужбою білогвардійського генерала у центрі Парижа виглядає малозначущим епізодом. Запис від 27 січня 1930 р.:

¹⁹⁶ Див., напр.: *Справа «Спілки Визволення України»: Невідомі документи і факти* / упоряд. В. Пристайко та Ю. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.

¹⁹⁷ Тимошик-Сударикова А. *Паризький журнал «Тризуб». 1925–1940 рр.: формування та функціонування.* – С. 270 та ін.

«Чергова сенсація: після фальшивих векселів брата наркоміндела Літвінова, зникнення генерала Кутєпова. Пішов учора до церкви (на панахиду чи на молебень) і не вернувся»¹⁹⁸.

Через тиждень, 3 лютого, коли у загальних рисах стало зрозуміло, яка саме зацікавлена сторона влаштувала це викрадення, Володимир Кирилович подав розгорнутішу оцінку цієї події:

«Коли це ГПУ вкратило Кутєпова, то треба визнати, що цей його вчинок не вражає своєю доцільністю. Наробити галасу на всю планету, дати в руки ворогам такий атут, створити страшенну рекляму білому монархічному секторові контрреволюції в особі жандарма Кутєпова, – що замість того? Знищення якоїсь одної особи, що не може грати рішальної чи навіть поважної ролі в подіях? Навіть “мистецький” бік цієї справи починає псуватися. “Чистота роботи” вже забруднена слідами, що починають викриватися то тут, то там. Дисципліна теж не бездоганна: вже знайшовся агент ГПУ, що, спокусившись нагородою, зрадив і почав викривати учасників. Можна подумати, що вирішено й зроблено підпилою кумпанією. Але занадто серйозні наслідки можуть бути від цього “п’яного” вчинку»¹⁹⁹.

Щодо «серйозних наслідків», то В. Винниченко укотре вже помилявся. Наслідків практично не було. Зрештою, ялову поведінку французької влади (у тому числі й насамперед судової) довів свого часу судовий тріумф 1927 р. убивці С. Петлюри. Несамохіть до цієї сумнозвісної «перемоги» долучився й Володимир Кирилович, якого кмітливі оборонці кремлівського кілера (французькі адвокати та їхнє оточення), знаючи неприховану відразу В. Винниченка до «петлюрівщини» й «отаманщини», «зловили» на його щирому бажанні захистити «честь українського народу» від обвинувачень французької Феміди в «антисемітизмі».

В еміграційному середовищі поширювалися різні версії зникнення генерала А. Кутєпова. Безперечним фактом було єдине – цю терористичну акцію здійснив Кремль. Решта версій різнилися лише деталями: був викрадений, вивезений на советському пароплаві до Москви; викрадений і помер під час транспортування до Москви; був захоплений й негайно убитий у Парижі та ін. Одну з вірогідних версій події подало львівське

¹⁹⁸ Винниченко В. *Щоденник*. – Т. 4: 1929–1931. – С. 164.

¹⁹⁹ Там само. – С. 165.

«Діло» 23 жовтня 1930 р. в інформації з невибагливим заголовком – «Загадка смерти Кутєпова в'яснена»:

«Серед російської еміграції викликали велику сенсацію ревелаяції Бурцева²⁰⁰ про зникнення ген. Кутєпова. Бувший чекіст Думбадзе, який покинув більшовицький табор, виявив Бурцеву одного з головніших учасників убивства ген. Кутєпова, а саме комуніста Фехнера. Цей Фехнер також покинув більшовиків і повідомив Бурцева, що Кутєпова вбили члени ДПУ ще в Парижі в другий день після того, як його пірвали, а до Москви вивезено тільки трупа. Перед пірванням більшовики довго слідили Кутєпова [...]. Так самі ті особи, з якими Кутєпов мав зв'язки, думаючи, що вони організатори антибільшовицького руху в червоній армії, були платними більшовицькими провокаторами і якраз вони аранжували пірвання його з Парижа. Ініціативу вбити Кутєпова дало берлінське посольство [СРСР], а Москва довідалась про те аж по всьому. Сам Фехнер був один з тих, які втягнули Кутєпова до автомобіля і вивозили з Парижа, але він не брав участі в убивстві цього генерала. Трупа Кутєпова спалено в Москві у крематорії. Ціле тіло його було покалічене і побите [...]»²⁰¹.

Зрештою, реальну історію викрадення російського генерала відтворила особа зсередини сталінської спецслужби:

«Эта операция в 1930 г. была проведена разведывательной службой Серебрянского. Кутепов был задержан в центре Парижа тремя нашими агентами, переодетыми в форму сотрудников французской жандармерии. Они остановили Кутепова на улице под предлогом проверки документов и насильно посадили в машину. Кутепов, заподозрив неладное, оказал сопротивление. Во время борьбы с ним случился сердечный приступ, и он умер. Его похоронили в пригороде Парижа, во дворе дома одного из агентов советской разведки»²⁰².

²⁰⁰ *Бурцев Владімір Львович* (17/29/11.1862–21.08.1942) – російський публіцист і видавець, відомий своїми викриттями секретних співробітників Департаменту поліції («провокаторів царської охоранки»), за що здобув прізвисько «Шерлока Холмса російської революції». 1918 р. замешкав у Франції. Опублікував книгу *Большевистские гангстеры в Париже: похищение генерала Миллера и генерала Кутепова* (1939). Помер у Парижі.

²⁰¹ *Загадка смерти Кутєпова в'яснена // Діло. – 1930. – 23 жовтня. – Ч. 236. – С. 5.*

²⁰² *Судоплатов П. Разведка и Кремль. – С. 104.*

«Старий»: спроба «розробки» й вербування Миколи Порша

Перші кроки П. Ладана на ниві кремлівської розвідки були пов'язані зі спробою агентурної «розробки» відомого вітчизняного політика, представника унівської еміграції Миколи Порша («Старіка» – «Старого», за лексикою показів «агента Ігоря»). Оскільки він особисто не був знайомий ні з ким з діячів українського «контрреволюційного табору» в еміграції, агент-початківець вирішив актуалізувати свої контакти часів видавництва «Космос» з кола просоветськи налаштованих осіб. І першим кандидатом виявився М. Порш:

«Старого знав по роботі у Вукопспілці й у “Космосі”. Знав, що він советський підданий, але знає багатьох контрреволюціонерів по своєму унівському минулому. Він мене знав як комуніста»²⁰³.

М. Порш.

Планувалося використати політика для вербування агентури у ДЦ УНР, УВО й серед гетьманців²⁰⁴.

Утім, з часів застарілих вже на той період (кін. 1928 р. – поч. 1929 р.) «знань» П. Ладана позиція політика зазнала певної еволюції й на некористь його вербувальника та його господарів. Вочевидь, керівництво берлінської резидентури не поінформувало «Ігоря», що 7 серпня 1926 р. шляхом опитування членів Секретаріату ЦК КП(б)У було розглянуто питання «*Клопотання ПОРША про дозвіл в'їзду на Україну*». Після нетривалого обмірковування було вирішено відхилити це клопотання²⁰⁵.

Того ж року Микола Порш також був позбавлений советського підданства. Отже, розмовляти доводилося з людиною, яка виразно дрейфувала у бік антикомуністичного й антисоветського табору. Хіба що розрахунок був на примарне відновлення советського підданства та ймовірне повернення в Україну/УСРСР.

Вже перша розмова мала насторожити:

²⁰³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 116.

²⁰⁴ Там само, арк. 90.

²⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 61, арк. 30.

«Зайшов до нього. Розмовляли про різні політичні справи, стан справ в Україні й серед української еміграції. У розмові я відчув, що він “ізжив” свої попередні зміновіхівські настрої, вороже ставиться до більшовиків, щохвилино підкреслює, що залишається “марксистом”, говорить проти УНР в особі Левицького²⁰⁶ – Стоцького²⁰⁷ – Сальського²⁰⁸, натомість сильно захищає

²⁰⁶ *Лівицький Андрій Миколайович* (27.03/08.04/, за іншими даними, 31.03/12.04/.1879–17.01.1954) – громадський, політичний і державний діяч, правознавець. Уродженець Полтавщини. Походив із дворянської родини. Закінчив правничий ф-т Ун-ту св. Володимира у Києві (1903). Від 1901 р. – член РУП, згодом УСДРП. Член УЦР (1917). Від січня 1919 р. – тво керуючого МВС і товариш міністра юстиції УНР; з квітня 1919 р. – міністр юстиції УНР та заст. Голови Ради народних міністрів УНР, одночасно з серпня 1919 р. – міністр закордонних справ УНР. Від жовтня 1919 р. – голова дипломатичної місії УНР у Польщі. 21 квітня 1920 р. підписав двосторонню політ. та торговельно-економічну конвенцію з Польщею. Від жовтня 1920 р. – Голова Ради народних міністрів УНР. Очолював уряд УНР в екзилі до 1926 р. (з перервою 1921–1922 рр.). Після убивства С. Петлюри став з 1 червня 1926 р. заст. голови Директорії й Головним отаманом військ УНР, очолив Державний центр УНР в екзилі. 1948 р. обраний президентом УНР в екзилі. Помер у м. Карлсруе (ФРН).

²⁰⁷ *Смаль-Стоцький Роман* (08.01.1893–27.04.1969) – мовознавець, політичний діяч. Народився у Чернівцях. Студіював мовознавство в університетах Відня, Лейпцига і Мюнхена (1911–1914). У Мюнхені захистив докторську працю (1915). Активний діяч Союзу Визволення України. Наприкінці 1918 р. призначений дипломатичним представником ЗУНР у Берліні. Після Акту Злуки – радник, з 1921 р. – посол УНР у Берліні. Після закриття посольства у березні 1923 р. переїхав до Праги, був професором УВУ. 1924–1939 рр. – професор Варшавського ун-ту. Одночасно обіймав різні посади в уряді УНР в екзилі, зокрема, посла УНР при польському уряді, міністра культури, міністра закордонних справ й віце-прем'єра. У роки Другої світової війни перебував у Празі, згодом в американській окупаційній зоні; з 1947 р. у США.

²⁰⁸ *Сальський Володимир Петрович* (24.07.1885–05.10.1940) – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився у м. Остріг. Закінчив Віленське піхотне юнкерське училище (1906), Миколаївську академію Генштабу (1912). У роки Першої світової війни на фронті, зокрема, генерал-квартирмейстер 12-ї армії у Прибалтиці (1917). Після утворення УЦР брав участь в українізації війська. На командних посадах за часів УЦР, Української Держави й Директорії УНР. Наприкінці 1919 р. з Головним отаманом Армії УНР С. Петлюрою виїхав до Польщі. Як військовий міністр (до 1940 р.) й начальник Генштабу уряду УНР в екзилі (з 1922 р.) опікувався інтернованими формуваннями Армії УНР. Перебував у м. Каліш (Польща), з 1924 р. – у Варшаві.

“якихось чесних унрівців”, й т. ін. Здається, після двох розмов я зрозумів, що він натякає на якусь організацію, що “невдовзі об’єднає усю еміграцію й укаже масам вірний шлях, що веде до визволення України” [...]»²⁰⁹.

Йшлося про організацію М. Порша – М. Чеботаріва²¹⁰.

Відтак довелося корегувати тактику вербування, відмовившись від прямолінійшої лобової атаки (мовляв, «я з зовнішньої розвідки ОГПУ, чи не хотіли б Ви стати нашим агентом?»), й надалі вдавати з себе не комуніста, а позапартійну особу, «незадоволену» станом справ в УССР. П. Ладан був упевнений, що М. Порш «не піде на роботу агента ГПУ»²¹¹. Легендований образ був таким:

«Я приїхав щойно з Америки, на Україну їхати не хочу; зв’язаний я з шумськістами, в Америці у нас є великі організації; усе робимо нелегально; можемо з часом навіть фінансово підтримувати ті організації української еміграції, що не продають України Польщі, як УНР Левицького – Сальського. Сказав далі, що, за хорошої постановки справи інформації щодо українського питання, зможемо отримувати згодом гроші від деяких американських капіталістів [...]»²¹².

В одній з розмов «Ігор» навіть довірив М. Поршу «цілком таємні» відомості: мовляв, М. Січинський, М. Цеглинський, Чиж й «уся компанія українських колишніх есдеків у Америці нас підтримують»²¹³.

Аби справити на М. Порша враження представника потужної розгалуженої організації, П. Ладан не гребував згадувати численні прізвища реальних й вигаданих осіб, які не мали жодного відношення до конспірації. Резидента ж він просив у разі «провалу або провокації з боку Порша» відстояти його через ОГПУ перед партією, що й було неодноразово обіцяно²¹⁴.

²⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 116 зв.

²¹⁰ Там само, арк. 90.

²¹¹ Там само, арк. 117.

²¹² Там само, арк. 116 зв.

²¹³ Там само, арк. 105.

²¹⁴ Там само.

Таким чином співрозмовник, враховуючи нужденне існування еміграційного загалу, підготовлювався до думки, що вже *негайно зможе отримувати дещо*, за умови постачання відомостей про УНР, гетьманців та ін. Ледь не кожен крок вербувальника-дилетанта узгоджувався ним з резидентом:

«Щодня я зустрічав тов. Бера, радився з ним, що робити, отримував директиви стосовно подальшого розвитку роботи, у якій я був новачком. Кожен мій крок був відомий тов. Беру, й він у перші місяці неодноразово мені говорив, що задоволений моїми успіхами. Я також радів, що мені хоч що-небудь вдається зробити»²¹⁵.

Приспаний ідеологічною легендою П. Ладана й умотивований фінансово, М. Порш таки здійснив певні кроки щодо розширення власних контактів у середовищі українського еміграційного політикуму. Вочевидь, ці спроби були надто незграбними, а відтак – провальними й безуспішними. Колишній політик виявився ще гіршим вербувальником, аніж П. Ладан. Перше фіаско викликало зневіру у власні сили у самого «Ігоря»:

«Спроби через Порша підійти до Кузелі й Кожевникова, через яких я хотів пролізти до Коновальця, не дали жодних результатів. Те ж саме [відбулося] з гетьманцями. Послав я його до російських меншовиків, серед яких Порш мав знайомих, пропонував зв'язатися з українськими есдеками, що він старанно пробував, та успіхів також не було. Я особисто розчарувався й просив тов. Бера звільнити мене, оскільки не бажав брати задурно гроші. Особисто я сам не міг підійти ні до кого, оскільки нікого не знав, а ті, які мене знали, знали як комуніста й советського службовця [...]»²¹⁶.

Крім того, проміжний орієнтир на П. Кожевникова як своєрідний трамплін, з якого можна було б інфільтруватися у близьке середовище Євгена Коновальця, з приреченістю завів на манівці «Ігоря» і його керівників.

У середині 1920-х рр. невеликий гурт наддніпрянських емігрантів утворив у Празі Союз українських фашистів (СУФ) під

²¹⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 90.

²¹⁶ Там само.

проводом Петра Кожевникова²¹⁷ та Леоніда Костарева. Про СУФ з певністю відомо лише те, що у листопаді 1925 р. він разом з двома іншими емігрантськими групами увійшов до Легії українських націоналістів (ЛУН). У дискусії, яка розгорілася в перші місяці існування ЛУН, пропозицію Костарева й Кожевникова використати в розробленні націоналістичної ідеології досвід італійського фашизму відкинули. Гору взяла концепція Миколи Сціборського: базувати ідеологію та програму українського на-

²¹⁷ Кожевников (Кожевників) Петро Якович (1896–24.02.1980) – український військовий і політичний діяч; учасник 1-го Конгресу українських націоналістів у Відні. Ймовірний агент ОГПУ–НКВД. 1918 р. служив у 1-й залізничній сотні Армії УНР, яка невдовзі увійшла до Фастівського окремого залізничного куреня. 1919 р. заарештований ЧК у Києві, згодом звільнений. Емігрував до Польщі, з травня 1921 р. – у Берліні, де працював і навчався, став студентським функціонером (членом ЦЕСУСу – Центрального Союзу Українських Студентів) й журналістом. 12 листопада 1925 р. у Празі відбувся об'єднавчий з'їзд трьох організацій наддніпрянських емігрантів – Українського національного об'єднання (лідери – М. Сціборський, Дм. Демчук), Союзу визволення України (Юрій Коллард, Григорович) й Союзу українських фашистів (Л. Костарів, П. Кожевників). Було утворено єдину організацію – Легію українських націоналістів (ЛУН) під проводом М. Сціборського. На першому Конгресі українських націоналістів (Відень, 28 січня – 3 лютого 1929 р.) було проголошено утворення «Організації українських націоналістів» (ОУН). Головою Проводу українських націоналістів /ПРУН, згодом ПУН/ було обрано Є. Коновальця. За поданням останнього членами Проводу було затверджено М. Сціборського, Володимира Мартинця, П. Кожевникова, Дмитра Андрієвського, генерала Миколу Капустянського й Л. Костарева. Утім, у листопаді 1929 р. П. Кожевникова, а на початку 1933 р. й Л. Костарева виключили з ОУН, запідозривши їх у співпраці з советською й німецькою розвідками (обидва, вочевидь, працювали на ОГПУ). 1937 р. П. Кожевників переїздить до Женеви, згодом – Риму. У другій половині 1941 р. повернувся до Берліна. 28 липня 1943 р. заарештований гестапо. Після окупації Східної Німеччини ССРР вивезений до Москви, де утримувався у Луб'янській в'язниці; згодом у таборах. Звільнений у січні 1955 р. 13 жовтня 1971 р. виїхав через Варшаву та Східний Берлін до Гамбурга, де помер 24 лютого 1980 р. (див.: Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920–1939 рр.* – 3-тє вид., доп. / відп. ред. Володимир Мороз; авт. й упоряд. 3-го вид.: О. Дарованець, В. Мороз, В. Муравський, М. Посівнич. – К.: Укр. видав. спілка, 2007. – С. 406–407; Зайцев О. *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії* / Олександр Зайцев; наук. ред. Я. Грицак). – К.: Критика, 2013. – С. 246–247, 309).

ціоналізму винятково на державницькій традиції й духовності української нації. Проте фашистський досвід вивчали й далі²¹⁸.

1929 р. ЛУН стала співзасновницею ОУН, а обидва лідери колишньої СУФ автоматично стали членами Проводу Українських Націоналістів (ПРУН). Одначе згодом їх обох виключили з організації (П. Кожевникова у листопаді 1929 р., Л. Костарева – на початку 1933 р.). У цій темній історії найцікавішим є те, що обох колишніх «фашистів» підозрювали у співпраці з радянською та німецькою розвідками²¹⁹. Напрошується запитання: якщо ці підозри були обґрунтованими, то чи не було створення СУФ провокацією спецслужб з метою впровадити своїх агентів у керівні кола української націоналістичної еміграції (що й було зроблено)? Доступна нині джерельна база поки що не дозволяє підтвердити або спростувати це припущення. Принаймні можемо констатувати, що в особі П. Ладана кремлівська зовнішня розвідка (в іпостасі ІНО ОГПУ) також намагалися нашпигувати ОУН своєю агентурою, яка мала підстраховувати (контролювати?) вже наявних агентів.

Здавалося, що «операція “Старий”» має хоча б якусь перспективу, а «Ігор» нарешті зможе увійти до «організації Порша – Чеботаріва». Одначе реалізації цих задумів знову ж таки завдав Микола Чеботарів.

Чергові відвідини П. Ладаном помешкання М. Порша принесли «Ігорю» неприємний сюрприз. Господар його не попередив, що буде ще один «гість» – полковник М. Чеботарів:

«Одного разу Порш мене запросив до себе, не заявивши, що у нього чекає Чеботарів. Я змушений був перед Чеботарівим вигадувати свої легендарні історії. Але останній хитріший за Порша. Він почав мене розробляти, він зустрівся з декількома американцями й, напевно, їм розповів мої історії. Унаслідок усього він

²¹⁸ Зайцев О. *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії*. – С. 309.

²¹⁹ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968. – Т. I (1920–1939) / ред. Степан Ленкавський. – С. 519–520; *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: док. і мат.* / упоряд. В. Муравський; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2006. – С. 372–374.

М. Чеботарів,
поч. 1960-х рр.

кинув Порша, організацію нібито ліквідував й щодо мене написав Поршу в одному листі, що усі мої історії – це брехня, казки тощо. Цей лист я переслав також до ІНО. Зараз я припускаю, що Порш або Чеботарів говорили про мене й про “мої зв’язки” на Україні й в Америці ще з якимись людьми»²²⁰.

Отже, не надто потужний канал розвідувальної інформації в особі Миколи Порша зусиллями контррозвідника М. Чеботаріва був надійно перекритий. П. Ладан у машкарі «шумськіста»-нелегала був демаскований,

його «легенда» спростована. А кремлівська зовнішня розвідка укотре вже спіймала облизня.

Вони випадково зустрілися ще раз на берлінській вулиці буквально напередодні «етапування» П. Ладана до Москви. М. Порш запитав свого візаві, де той запропаستився...

У «лігві петлюрівщини»: 42, rue Denfert-Rochereau; Paris V

Громіздкість резидентури «Беєра», попри усі заходи конспірації, обернулася з часом на її поважний недолік. Ефективно керувати такою великою нелегальною мережею, яка функціонувала у 15 країнах «трикутника Беєра» й нараховувала майже півсотні співробітників різного ієрархічного статусу, було, звичайно, неможливо.

Тому у середині 1930 р. Центр дійшов висновку щодо нагальної потреби розукрупнення резидентури. Було вирішено виокремити польсько-балтійський бік «трикутника» у самостійну нелегальну організацію, яку мав очолити кадровий співробітник ІНО, розвідник-нелегал на прізвисько «Монд». Натомість резидентура «Беєра» мала сконцентруватися «лише» на трьох державах – Німеччині, Англії й Франції²²¹.

Отже, приблизно наприкінці літа 1930 р. П. Ладан з безпосереднього підпорядкування «товарища Бера» був переданий

²²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 105.

²²¹ *Очерки истории российской внешней разведки.* – Т. 2. – С. 213–214.

новому куратору – «Монду». За цією кличкою ховався Іван Миколайович Камінський, який народився 26 січня 1896 р. у с. Корнин Сквирського повіту Київської губернії у селянській родині (нині смт Корнин, центр Корнинської селищної територіальної громади Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Підлітком він помандрував до Москви, працював у видавництві «Агроном» й одночасно навчався у гімназії. З початком Першої світової війни був мобілізований до війська, а невдовзі відряджений до Іркутської школи прапорщиків, яку успішно закінчив. Згодом воював на Румунському фронті, дослужився до підпоручика²²².

«Монд» –
І. М. Камінський.

Після більшовицького розвалу фронту й масової самодемобілізації Іван повернувся додому, став одним з керівників червоного партизанського руху у тилу німецьких й гетьманських військ, Армії УНР, тобто провадив по суті антидержавну щодо УНР, Української Держави й Директорії УНР діяльність. Був серед співорганізаторів 1-ї Волинської повстанської революційної дивізії, а після її переформування у регулярний 1-й Волинський стрілецький полк став його командиром. Невдовзі був тяжко поранений, потрапив до госпіталя у Москві. Після одужання працював у Московській ЧК, звідти спрямований до Харківського військового округу на посаду начальника Особого відділу (1921–1922). Але й у Харкові надовго не затримався й повернувся до Москви, влаштувавшись до Іноземного відділу ОГПУ. Відтоді розпочалося понад десятилітнє закордонне відрядження І. Камінського: помічник резидента зовнішньої розвідки у Польщі (1922–1923) (саме тоді він, серед іншого, «розробляв» й генерала О. Удовиченка), помічник резидента у Чехословаччині (1924–1925), резидент у Латвії (1925–1927); резидент в Італії під прикриттям посади другого секретаря Повпредства

²²² Скрипник О. *Громадянин з датським паспортом: [Іван Камінський]* // Скрипник О. *Розвідники, народжені в Україні* / Олександр Скрипник. – К.: Ярославів Вал, 2011. – С. 245.

СССР в Італії – як Іван Миколайович Красовський (1927–1928); 1929–1930 рр. виконував аналогічні функції у Фінляндії²²³.

У службових атестаціях того періоду І. Камінський предстає «здібним організатором», який успішно виконував доручені йому завдання, виявляв ініціативу й здатність самостійно ухвалювати рішення. За вісім років перебування за кордоном він опанував кількома іноземними мовами й набув досвіду розвідувальної діяльності. За словами сучасного його біографа, «на той час він був одним з найдосвідченіших і найкваліфікованіших співробітників Іноземного відділу ОДПУ СРСР»²²⁴.

У 1930 р. він отримав нове завдання – очолити нелегальну резидентуру ІНО ОГПУ у Берліні, яка мала оперувати у Польсько-Прибалтійському регіоні.

Відтоді П. Ладан відчув зміну на гірше у своїх особистих контактах зі штатною кремлівською агентурою: замість попереднього товариського спілкування з «товарищем Бером» (ментально близьким йому земляком-галичанином) прийшло зверхнє ставлення новоприбулого «Монда» – Камінського, який відвів підлеглому статус «денщика».

Зрештою, «агент Ігор» і так був невисокої думки про середовище своїх колег – кремлівських шпигунів у Берліні, далеких від будь-яких революційних устремлінь й жертвовного «служіння» комуністичній ідеї/ідеям. За словами М. Ялового, він «говорив про тих товаришів, з якими йому доводилося працювати, що вони циніки й картярі»²²⁵.

Вражав також потяг колег до «буржуазного способу життя» й їхнє неприховане «барахольство».

Вже перебуваючи під вартою, 6 лютого 1932 р. П. Ладан з'ясовував походження наявних у нього 1101 американського долара, вилучених під час арешту й призначених його дитині, й – для контрасту – наводив приклади «альтернативної» поведінки колег:

²²³ Скрипник О. *Громадянин з датським паспортом...* – С. 246.

²²⁴ Там само.

²²⁵ *Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового // Архів Розстріляного Відродження.* – Т. 1. – С. 56.

«Тепер щодо грошей. Товариші! Я не хочу нікого звинувачувати, але повинен сказати, що тов. Бер давав щомісячно на свою дитину близько 30 дол. й надсилав своїй матері підтримку. Юліус допомагав своїм рідним. Монд (за його словами) одній лише постійній проститутці платив щомісячно 150 марок. Едвард придбав собі радіо й авто. Обидва посилали додому своїм родинам щомісячно посилки на суми 150–200 марок. Усі вони добре вдягалися, гарно жили. Я відкладав для своєї дитини щомісячно 30–40 дол. (оскільки давати поки що було нікому), жив скромно, вдягався дешево. За три роки я зробив собі два костюми. Таким чином я відклав ту суму, яку у мене забрали під час арешту. Монду говорив про те, що для дитини відкладаю. Цих грошей я ніколи не смів зачепити».

Й насамкінець завершив «фінансовий» фрагмент показів філіппікою:

«На якій підставі Ви їх узяли у мене й ще кинули докір і підозру: “Звідки я узяв ці гроші?” Виходить, що треба гуляти, вести широкий спосіб життя, давати проституткам пенсію* , тоді усе буде добре. Нічого собі етика (один слідчий обвинувачував мене у неетичній поведінці). Я думаю, що двадцять років партійного життя у капіталістичному світі навчили мене нашої пролетарської етики, й лекцій з етики я не потребую»²²⁶.

Ці ж мотиви власної побутової скромності й ощадливості (на тлі «панської» поведінки колег) виразно присутні й у показах П. Ладана від 14 грудня 1932 р.:

«Я не робив собі по три костюми щорічно по 250–300 марок кожний; я ношу костюм за 24 долари, куплений мною 1926 р. в Америці, а той, який я ношу на собі, коштує 49 марок у 1930 р. Я не посилав щомісяця продуктів на суму 200–300 марок своїй родині. Я не купував радіо за 300 марок. Я не роздавав грошей нікому. Я відкладав для своєї дитини й для сплатення боргів, яких у мене ще трохи залишилося [...]»²²⁷.

З появою у Берліні влітку 1930 р. нового резидента П. Ладан отримав від нього перше завдання: відвідати Париж з особистим листом «товарища Монда» до «одного відомого унрівця».

* Тут у значенні «зарплатню». «*Pensja*» (польс.) – «зарплатня»; «пенсія» – «*renta*» (польс.).

²²⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 90 зв. – 91.

²²⁷ Там само, арк. 280 зв.

Йшлося про генерала О. Удовиченка, з яким зовнішня розвідка ОГПУ вирішила продовжувати «гру», враховуючи, цілком ймовірно, клопотання генерала 1929 р. щодо повернення/приїзд в Україну/УСРСР.

«Агент Ігор» так пригадував обставини цього першого паризького відрядження:

«Наприкінці 1930 р. я поїхав. Монах знав настрої Старшини шість років тому. Значить, нічого певного про нього мені він не сказав. Адреса до нього, як виявилось, була на редакцію газети «Тризуб», куди я й потрапив у пошуках Старшини»²²⁸.

Відряджений відшукав адресу у п'ятому окрузі французької столиці (42, rue Denfert-Rochereau, Paris V) й, за його словами, «опинився у головній квартирі петлюрівщини» й редакції тижневика «Тризуб».

Різним було ставлення до української політичної еміграції урядів західноєвропейських й центрально-східноєвропейських країн. Наприклад, у веймарській Німеччині, II Речіпосполитій або Чехословацькій Республіці українським організаціям, науковим установам, навчальним закладам різного рівня надавалися громадські приміщення у тимчасове користування. Такі рішення ухвалювалися там на урядовому рівні, оскільки політична й владна еліта цих держав підтримувала боротьбу українців за державну незалежність²²⁹. Натомість у Франції, яка традиційно стояла осторонь українських проблем або ж займала антиукраїнську позицію (участь «людно й оружно» на боці Польщі у польсько-українській війні 1918–1919 рр., виправдання убивці С. Петлюри, ганебний візит в УСРСР 1933 р. «друга росіян» тричі прем'єра Третьої Республіки Е. Ерріо та ін.), на підтримку тамтешнього уряду щодо надання приміщень під українські установи розраховувати не доводилося.

Першою адресою редакції тижневика «Тризуб» була – 19, rue des Gobelins – у тринадцятому окрузі французької столиці. Це був дешевий готель для найманих працівників, у якому ук-

²²⁸ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 207.

²²⁹ Див. докладніше: Наріжний С. *Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами* / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 372 с.; іл.: ССXXXII с.

раїнці постійно сплачували вартість однієї редакційної кімнати. Директор Української бібліотеки ім. С. Петлюри Іван Рудичів згадував це перше редакційне помешкання:

«В цій же кімнаті працювала: 1) Місія УНР, 2) Комітет вшанування пам'яти С. Петлюри, власне "Судова комісія" до процесу Шварцбарда і 3) там на одному ліжку ще жило і спало двоє людей[...]»²³⁰.

Там же первісно за браком власного приміщення розташовувалася й українська бібліотека. За словами того ж І. Рудичева, «шафа з книжками займала невеликий куток в готельовій кімнаті, а там містилися ще три бюро еміграційних установ та мешкало двоє людей»²³¹.

Сорокове число видання, датоване 9 жовтня 1927 р., вже готувалося за новою адресою. Тут працювати стало значно комфортніше: замість однієї невеличкої було п'ять кімнат, де розташовувалися редакція часопису й бібліотека. Тут же розміщувався й склад українських книг та власна книгарня²³². Поступово розбудовувалася й Українська бібліотека ім. С. Петлюри. З 1929 р. вона розташовувалася в окремому трикімнатному приміщенні у тринадцятому окрузі Парижа – 2, Square de Port-Royal. Тут ще була й кухня, переобладнана під житло бібліотекаря. Очолювала бібліотеку Рада, до складу якої входили В'ячеслав Прокопович, голова Ради, ініціатор заснування бібліотеки; генерал Олександр Удовиченко, секретар, представник Комітету вшанування С. Петлюри у Парижі; Іларіон Косенко, скарбник, адміністратор часопису «Тризуб»; проф. Олександр Шульгин, представник уряду УНР; п'яте місце у Раді було зарезервоване для представника родини покійного Головного отамана²³³.

Отже, увійшовши до приміщення редакції «Тризуба» наприкінці 1930 р., П. Ладан придбав два номери часопису, аби виграти час, гортав сторінки й розмірковував, що робити далі. У

²³⁰ Цит. за: Тимошик-Сударикова А. *Паризький журнал «Тризуб». 1925–1940 рр.: формування та функціонування*. – К.: Наша культура і наука, 2013. – С. 62.

²³¹ Panassych I. *Дві години в Бібліотеці імені С. Петлюри // Тризуб*. – 1930. – 25 травня. – Ч. 20/21. – С. 31.

²³² Тимошик-Сударикова А. *Паризький журнал «Тризуб»...* – С. 63.

²³³ Panassych I. *Дві години в Бібліотеці імені С. Петлюри*. – С. 31–32.

кімнаті перебував якийсь молодик, в інших – велися доволі голосні розмови. Спершу гість не наважувався запитати про «Старшину». Цікаво, що навіть під час допитів в ОГПУ, здавалось би, цілком ізольований від зовнішнього світу, «Ігор» все ще зберігав оперативно-чекістський лексикон – справжніх прізвищ майже не називав, а винятково використовував псевдоніми. А небезпеки й справді чатували на гостя:

«Міг випадково хто-небудь трапитися такий, хто мене бачив або у нашому посольстві у Берліні, де я працював, або навіть Чеботарів, який мене знав й розшифрував, або хто-небудь з членів колишнього петлюрівського посольства у Берліні, будинок якого я від імені нашого посольства переймав від петлюрівців. Тоді я, звичайно, не міг би зв'язуватися зі Старшиною. Гортаючи “Тризуб”, я думав, як мені вчинити [...]»²³⁴.

Нарешті, опанувавши себе, він звернувся до присутнього у кімнаті молодого чоловіка й запитав, чи можна побачити «Старшину». І почув у відповідь: «Його зараз немає, але Ви можете залишити для нього записку, й ми йому передамо». Усвідомлюючи, що не можна залишати жодних речових доказів, «Ігор» відмовився, повідомивши, що хоче особисто зустрітися й передати вітання від друзів, відрекомендувався «Левченком» й заявив, що заїде ще раз згодом. Молодик порадив навідатися вдруге близько 16–17-ї години, тоді, мовляв, «Старшина» з певністю буде. Увечері, на підході до редакції, він зустрів того ж вранішнього знайомця, який приязно повідомив: «Пан генерал якраз там»²³⁵.

Оскільки зовнішність О. Удовиченка була відома «Левченкові» лише за описом «товарища Монда» (вочевидь, фотографіями генерала ОГПУ не диспонувало), то, увійшовши до редакційного приміщення, він запитав, чи може бачити «Старшину». Присутній у кімнаті чоловік відповів, що це він власною персоною, й запитав, яку справу до нього має відвідувач. З'ясувавши, що йдеться про особисту розмову, генерал запросив гостя до свого кабінету. Утім, вже по дорозі П. Ладан вирішив, що у приміщенні

²³⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 114.

²³⁵ Там само.

не розмовлятиме, аби мінімізувати ризик провалу. Увійшовши до кімнати, заявив, що має доручення поговорити «про дуже важливу справу», але не розмовлятиме у приміщенні їй, крім того, непевний, що «Старшина», то – «Старшина». Останній дістав з портфеля паспорт, показав гостеві їй наголосив, що тут можна сміливо розмовляти. Одначе «Левченко» запропонував перенести розмову до якоїсь кав'ярні. Генерал погодився, й розмова відбулася у *café* на бульварі Монпарнас.

Прочитавши особистий лист «Монда», О. Удовиченко вигукнув: «Це – провокація, він – агент більшовиків! Скажіть, хто Ви такий їй що Вам потрібно?!».

Посланець, не знаючи, що відповідати, перевів розмову на загальнополітичні теми, презентувавши співрозмовнику власну «легенду». Мовляв, він з підросійської України, але вже здавна працює у Галичині, пов'язаний з УВО, з тією частиною увівської молоді, яка ненавидить Польщу, відкидає будь-які угоди з Ю. Пілсудським їй засуджує ундівських їй увівських вождів, які провадять перемовини з Варшавою. Його групі відомо, що генерал належить до нечисленних одиниць у верхівці Державного центру УНР в еміграції, які «не продалися Польщі». Далі розвивалися тези, свого часу вже присутні в інспірованому ГПУ листуванні Ю. Тютюнника з О. Удовиченком 1923 р.: у майбутній війні поміж «західноєвропейським імперіалізмом» їй II Річчю-посполитою та Румунією як його васалами, з одного боку, та ССРСР – з іншого, не вдасться утворити якогось третього фронту поміж ворогуючими державами, тому доводиться їй доведеться у майбутньому йти на «певні комбінації з більшовиками», оскільки там, в УСРСР, «все ж Україна розвивається у культурному їй господарському сенсі, а під Польщею Україна фізично винищується». Звідси легендований посланець перекидав місток до свого зв'язку з представником більшовиків – «Мондом», а співбесіднику радив зустрітися з «Мондом» їй «переговорити більш конкретно про все»²³⁶.

П. Ладан з'ясовував, чому обрав саме таку «легенду», презентуючи себе позапартійним патріотом, який, мовляв, унаслі-

²³⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 114 зв. – 115.

док геополітичних реалій змушений йти на «певні комбінації з більшовиками»:

«По-перше, я не знав, як він поставиться до прямої пропозиції “агента більшовиків”. Думав, що він може віддати мене поліції. По-друге, мені важливо було звести його з Мондом й зробити це під приводом “великої політики”, якої я докладно не знаю й не повинен знати [...]. По-третє, я думав, що якщо він не віддасть мене поліції, але все ж таки вирішить скористатися пропозицією Монда зустрітися з ним політично, тобто захоче бити більшовиків, тоді він втягне у цю історію якогось Левченка, якусь частину УВО й УНР, про що ні в УВО й в УНР ніхто нічого не знає. По-четверте, я думав, може, він і згоден розмовляти з більшовиками, та бажає робити це з особою, йому особисто відомою, а не через третю особу [...]. Мета у мене була одна: намацати його настрій, не дати йому можливості назвати мене перед поліцією агентом ГПУ й звести його з Мондом»²³⁷.

Генеральських настроїв на момент зустрічі ні «Монд», ні тим паче «Ігор» не знали: «Монд розмовляв з ним у 1923 чи 24 році, а я зустрів його 1930-го»²³⁸. Тим не менше у бесіді з «Левченком» О. Удовиченко підтвердив, що він і справді налаштований «проти Польщі», що такі особи, як, наприклад, М. Чеботарів, Р. Смаль-Стоцький та подібні їм – це «пройдисвіти, продажна шантрапа». Але й у підсоветській Україні також переслідують українців, ось, мовляв, навіть Ю. Тютюнника розстріляли (тема його страти у розмові виникала неодноразово). Як же це кореспондує з «культурним і господарським піднесенням» УССР?

«Левченко» заперечував ритуальними кліше більшовицької пропаганди, що навряд чи були переконливими для його співрозмовника:

«Я говорив, що Тютюнник не розстріляний (я дійсно не знав про його розстріл й нову зраду), що ніяких переслідувань українців там немає, а карають лише шпигунів і контрреволюціонерів»²³⁹.

Залишається лише дивуватися, наскільки непідготовленим до виконання завдання вирушав у паризьке відрядження

²³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 115.

²³⁸ Там само, арк. 115 зв.

²³⁹ Там само, арк. 207 зв. – 208.

«агент Ігор», який легко міг «засвітитися» як колишній советський дипломатичний урядовець, відомий десяткам представників українського еміграційного політикуму, бути демаскованим контррозвідником М. Чеботарівим, що вже й трапилося з ним під час «розробки» «Старого» – М. Порша. Фантастичною була необізнаність відряджуваного щодо долі Ю. Тютюнника, розстріляного 20 жовтня 1930 р., ключової постаті чекістської оперативної гри 1923 р. з О. Удовиченком. Та й фотографії об'єкта він не мав – лише словесний портрет. Складається враження, що «Монд» не лише у товариському спілкуванні зі своїм підлеглим відводив йому роль «денщика», а й до Парижа у пошуках О. Удовиченка й відновлення контактів із ним відправив П. Ладана навмання, не подавши точних координатів, не окресливши психологічного портрета об'єкта розробки.

Утім, після кількох годин балаканини генерал цілком спокійно заявив, що він не проти робітників і селян й що згоден зустріти «Монда». Дав свою домашню адресу, домовилися щодо обміну листами, у яких мали обумовити місце й час зустрічі. Щоправда, він попервах наполегливо пропонував Францію, «Левченко» відстоював Німеччину або Швейцарію, на що, зрештою, й пристав О. Удовиченко.

Окреслюючи підсумки першої паризької зустрічі, П. Ладан мав враження, що генерал схиляється у бік угоди з ОГПУ, але спершу повинен зважити усі ризики – чи немає тут для нього пастки:

«Коли я спокійно виїхав з Парижа й почав отримувати від нього листи, я ще більше переконався у його згоді. Розробляти нас він не міг, оскільки від нас він нічого не отримував»²⁴⁰.

Наступна зустріч відбулася три–чотири місяці по тому. І знову у Парижі. Цього разу берлінський нарочний віз докладніший план вірогідної співпраці й листовну пропозицію «Монда».

Цього разу «Ігор» вирішив не потикатися у «кубло петлюрівщини», а чатував поблизу редакції «Тризуба», сподіваючись зустріти «Старшину» на вулиці. Після марного кількогадинного очікування попрямував за його домашньою адресою, наданою

²⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 208.

генералом під час першої зустрічі. Заходив у двір, шукав знайоме прізвище у лабіринті численних коридорів. Марно. Тоді вирішив відвідати поштове відділення на розі бульварів Монпарнас й Сан-Мішель й звідти зателефонувати до редакції тижневика. Там він й побачив генерала, який відправляв якісь листи. Привіталися й знову ж таки попрямували до найближчої кав'ярні.

За кавою берлінський зв'язковий передав лист «Монда» й в усній формі продублював його зміст. Цього разу вже не вигадував жодних «легенд», розмовляв ясно й прямо заявив, що не має з галичанами (УВО) нічого спільного, представляє со-ветську адміністрацію, легенда ж щодо УВО була вигадана з обережності. При цьому наголосив, що все ж таки галицька українська молодь ніколи не піде за Ю. Пілсудським. Співрозмовник посміхнувся й відповів, що він також побоювався «Левченка», оскільки вважав його або польським провокатором, або чекістом, який хоче утнути з ним «кутеповську історію». Берлінський посланець запевнив генерала (всупереч реаліям), що «зі зникненням Кутепова більшовики не мають нічого спільного»²⁴¹.

Після тривалої розмови на загальнополітичні теми, під час якої П. Ладан доводив «Старшині» усі користі від його співробітництва з Москвою, співрозмовнику було запропоновано відповісти на два основних питання: 1) чи погоджується він на зроблену йому прозицію?; 2) коли може зустрітися з «Мондом»? Місцем зустрічі пропонувалися міста Гамбург або Кельн у Німеччині, Базель або Цюрих у Швейцарії²⁴².

У кінцевому підсумку генерал О. Удовиченко дав принципову згоду на співробітництво, але категорично заявив, що у советську Україну, принаймні зараз, не поїде й жодних інформацій писати не буде. Його візаві запевнив, що цього поки що й не вимагається.

«Ігор» загалом позитивно оцінив другий тур перемовин зі «Старшиною»: на оперативну військову комбінацію погоджується; згоден зустрітися з «Мондом» й докладно усе обговорити; берлінській резидентурі ОГПУ жодних вимог не висуває.

²⁴¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 208–208 зв.

²⁴² Там само, арк. 115 зв.

Їхати в УССР не хоче, але цього й непотрібно: генерал цінніший за кордоном як агент впливу²⁴³.

Задоволений паризькою зустріччю, П. Ладан повернувся до Берліна, склавши відповідні звіти безпосередньому керівнику «Монду» й «Доповідною запискою» у Центр. Листування зі «Старшиною» тим часом тривало.

Третя зустріч попередньо була призначена у Кельні. Але саме у цей час надійшла директива з Москви терміново залишити Німеччину. «Ігор» наполягав на поїзді резидента до Кельну. Той вилаяв його, мовляв, наказ є наказ. «Старшині» було надіслано лист-попередження з вказівкою чекати іншого повідомлення. Як з'ясувалося згодом, генерал таки приїхав до Кельна й два дні очікував на зустріч (попередження з Берліна він нібито не отримав).

Наступним місцем зустрічі стала Швейцарія й Берн.

Прибувши до Швейцарії, резидент та його помічник листовно повідомили О. Удовиченка й місцем зустрічі визначили Базель або Цюріх. Невдовзі була отримана відповідь «Старшини», який повідомляв, що він у Берні, й пропонував зустрітися саме у цьому місті. Утім, по прибуттю потяга до Берна його не було на пероні. Він з'явився несподівано, коли перон спорожнів. Безперечно, спостерігав осторонь, скільки осіб прибуде й чи не буде це «група захоплення» («кутеповська історія»). Те, що генерал не повідомив заздалегідь, коли саме приїде, обирав не ті місцевості, які пропонували берлінські «знайомі», свідчило, що він їм не довіряє й остерігається пастки.

Розмовляли утрюх, спершу на вулиці, потім у пивній й знову на вулиці. «Монд» поставив питання руба: чи погоджується генерал принципово на «берлінсько-московську» пропозицію. Після невеличкої затримки у відповідь пролунало: «Так!». Коментуючи цей епізод, П. Ладан у власних показах від 28 вересня 1932 р. наголошував:

«Мені тоді не сподобався *тон* поставленого Мондом питання.

Мені здалося, що Старшина нібито образився за те, що з ним так брутально поведуться. Про це я згодом говорив і Монду.

²⁴³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 208 зв. – 209.

Кінець кінцем ми перейшли знову до розмов на загальні теми. Знову Старшина згадав Тютюнника, на що тов. Монд відповів, що він розстріляний, оскільки сидів на двох стільцях. Я й це вважав недоречним казати Старшині до того часу, поки він ще не у наших руках. Але тов. Монд, напевно, знає ліпше: я керувався психологічними моментами, знаючи, що перед нами не партієць-комуніст, а генерал-контрреволюціонер, який коливається й не перестає думати й про своє життя»²⁴⁴.

Наступного дня І. Камінський розмовляв з генералом О. Удовиченком віч-на-віч. П. Ладан відтоді більше «Старшини» не бачив.

Обидва шпигуни мали враження, що генерал погодився працювати з Москвою:

«Монд дав йому гроші, він узяв. Щоправда, лише 200, здається, франків чи марок, але узяв. Нас він розробляти не міг, бо від нас він нічого не отримувал. Його ми *взяли за руку*» (виділення П. Ладана. – О. Р.).

Подальше раптове припинення контактів О. Удовиченка з берлінською резидентурою ІНО ОГПУ неприємно вразило «агента Ігоря»:

«Чому він після цього припинив листування, мені важко зрозуміти. Можливо, листи перехоплював хтось на його квартирі, а він завжди лише відповідав на наші листи. По-моєму, слід було до нього поїхати. Можливо, він важко захворів або що-небудь інше з ним сталося. У всякому разі, припинення листування було для мене несподіванкою й неприємністю»²⁴⁵.

Немає сумнівів, що остаточні відповіді на запитання, що умотивувувало генерал-хорунжого О. Удовиченка зустрітись й провадити перемовини з представниками зовнішньої розвідки ОГПУ, включно з виїздом до Німеччини («Старшина» принаймні був у Кельні, очікуючи на зустріч, яка не відбулася) й Швеції, можна буде отримати лише після залучення додаткових матеріалів, які зберігаються у відомчих архівах знаного шпигунського Центру – Москви (зокрема, листування /оригінали й копії/ берлінської резидентури ОГПУ 1930–1933 р. принаймні; листи самого О. Удовиченка; численні «Доповідні за-

²⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 209 – 209 зв.

²⁴⁵ Там само, арк. 209 зв.

писки» П. Ладана, на які він посилався під час «досудового слідства» у власній справі; та ін.). Очевидно, допомогло б й додаткове виявлення та вивчення українських еміграційних архівів; можливо, дещо можна було б виявити й у матеріалах французьких та німецьких, а також польських спецслужб, які, безперечно, «цікавилися» українською політичною еміграційною елітою, її контактами з розвідувальними службами держав-конкурентів.

Відкритим залишається й категоричне твердження «агента Ігоря», що він, «Старшина» – О. Удовиченко – *«нас он разрабатывать не мог»*. Але ж Миколі Чеботаріву принаймні у двох випадках («справа Зайцевих» й випадок «Старого» – Миколи Порша) така розробка все ж таки вдалася.

Утім, історія цим не завершилася. О. Удовиченко й надалі перебував у полі зору кремлівських спецслужб або ж їхніх республіканських філій. І саме з огляду на його персональну причетність до вітчизняних еміграційних розвідувально-контррозвідувальних структур.

Так, у довідці Іноземного відділу ГПУ УССР від 28 квітня 1934 р. «Про дислокацію розвідки УНР поза Польщею» зауважувалося, що у Франції керівництво уенерівської спецслужби цілком покладалося на генерала Олександра Удовиченка. У документі стверджувалося:

«Представником розвідки УНР у Франції є ген[ерал] [О.] Удовиченко. Помічниками його з розвідувальної роботи значаться: Мілоцький і Морозовський. Паризька резидентура УНР підшукує і вербує людей для відправлення в Україну»²⁴⁶.

Й надалі прізвище Олександра Удовиченка неодноразово з'являлося у документах советських спецслужб. Так, наприклад, у «Списку визначних діячів української еміграції» подавалася така атестація генерала з неодмінною згадкою про «епізод 1925 р.» його біографії:

«У 1921 р. був зв'язаний з II-м Від[ділом] ПГШ [Польського Генерального Штабу]. Колиш[ній] член УПСР. Командував особливою армією Петлюри. У 1925 р. клопотав про в'їзд на Україну з

²⁴⁶ Цит. за: *Спеціальні служби України: Від найдавніших часів і до сьогодення*: У 5-ти т. – К., 2018. – Т. III / Т. В. Вронська, В. С. Сідак, О. В. Скрипник. – С.197.

групою соратників. У 1927 р., за дорученням Генштабу, ген[ерал] [В.] Сальський вів з ним переговори про його повернення [з Франції] до Польщі, обіцяв відповідальну посаду в ПГШ і посаду начштабу армії УНР. Голова Комітету з увічнення пам'яті Петлюри і Спілки колишн[іх] воїнів армії УНР. Нач[альник] військової організації УНР у Франції. На випадок війни з СРСР намічається головнокомандуючим армії УНР. Нині є одним із найактивніших діячів УНР у Франції»²⁴⁷.

Данциг, Данциг... (Wolne Miasto Gdańsk)

Вільне місто Данциг – ВМД (Freie Stadt Danzig /нім./; Wolne Miasto Gdańsk /польс./) – місто-держава й автономний балтійський порт, зі статусом вільного міста, що був наданий цій території 10 січня 1920 р. відповідно до 11-го розділу 3-ї частини Версальського мирного договору 1919 р. Згідно з ухвалою Паризької мирної конференції, місто було відокремлене від Німеччини разом з сусідніми територіями. Воно не було ані час-

Вільне місто Данциг і Польський коридор. 1921–1939 рр.

²⁴⁷ Спеціальні служби України: Від найдавніших часів і до сьогодення. – Т. III. – С. 197.

тиною Німеччини, ані Польщі. Ця територія перебувала під протекторатом Ліги Націй (її представляв Верховний комісар ЛН у Вільному місті Данцигу) й входила до митного союзу з II Річчюпосполитою, яка також мала спеціальні економічні права у порту ВМД.

Обшир Вільного міста Данцига (ВМД) обіймав головне місто Данциг (Гданськ), а також Цоппот (Сопот), Оливу, Тігенгоф (Нови-Двур-Гданський), Нойтех (Новий Став) та приблизно 252 села й 63 хутори – загалом 1 966 квадратних кілометрів. Протяжність кордонів міста-держави складала 290,5 км, у тому числі узбережжя – 66,35 км.

Станом на 1923 р. у ВМД нараховувалося 366 730 мешканців, 95% яких були німцями, решта – поляками й кашубами; певну кількість мешканців становили українці. 1929 р. у місті-державі було вже 408 000 жителів.

На міжнародній арені ВМД представляла II Річпосполита. Ухвала Ліги Націй від 22 червня 1921 р. зазначала, що польська влада покликана гарантувати оборону Данцигу на суходолі й забезпечення там порядку, якби поліцейські сили Вільного міста виявилися нездатними виконати цю функцію. У випадку агресії щодо Данцигу Верховний комісар ЛН міг самостійно закликати на допомогу польське військо²⁴⁸.

Це велике європейське місто було фактично створене для того, аби у міжвоєнний період перетворитися на «поле битви» німецької й польської розвідок. Безвізовий режим перетинання кордону громадянами II Речіпосполитої дозволяв кадровим співробітникам й агентурі 2-го відділу Генерального штабу Польщі доволі комфортно почуватися у Данцигу. Розгалужена транспортна інфраструктура сприяла їхньому вільному пересуванню через кордон й усередині зони Вільного міста без особливих проблем, уникаючи більшості обмежень, пов'язаних з операціями щодо підтримки зв'язку з розвідниками, зустрічами з агентурою. Окрім німецьких й польських «колег», комфортно себе почувала на цій території й численна советська агентура.

²⁴⁸ Mikos S. *Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920–1939* / Stanisław Mikos. – Gdańsk: Wydaw. Morskie, 1979. – S. 108.

Так, вже навесні 1921 р. до Данцига прибув Василь Дідушок²⁴⁹. Як з'ясувала польська контррозвідка, користуючись вигідним географічним положенням й особливим статусом території, на осінь 1921 р. він створив у місті бюро комуністичної пропаганди й осередок советської військової розвідки²⁵⁰.

У березні 1923 р. більшовицький режим створив у ВМД квазіконсульство ССРСР під назвою «Російський комітет з репатріації при Вільному місті Данцигу», який, однак, зарекомендував себе як майже неприхований осередок ОГПУ й невдовзі був ліквідований. Того ж року у місті відкрилося відділення Варшавського торговельного представництва ССРСР (Торгпредства ССРСР) й була заснована компанія «Данцизько-російська торговельна Асоціація» («Danzig-Russische Handelsgesellschaft mbH») (1923–1925).

Советське Генеральне консульство у Данцигу було створене лише 1926 р. після підписання консульської угоди поміж урядами II Речіпосполитої й ССРСР²⁵¹. Воно розташувалося на вул. Langgarten, 74. Першим Генеральним консулом ССРСР у Данцигу 1926–1933 рр. був Ігнатій Калина²⁵².

²⁴⁹ Дідушок Василь (27.08.1889–3.11.1937) – сотник УСС, полковник Армії УНР, начальник штабу Корпусу Січових Стрільців у Києві. 1920 р. перейшов на бік більшовиків, сподіваючись на їхню підтримку у боротьбі з Польщею. Був співробітником Розвідуправління Генштабу РСЧА. 1932 р. відкликаний з-за кордону, заарештований. Колегією ОГПУ 2 вересня 1933 р. «засуджений» до ВМП з заміною на 10 років таборів. 9 жовтня 1937 р. вдруге приречений на смерть. Убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії.

²⁵⁰ Repłoński A. *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*. – S. 274–275.

²⁵¹ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений* / АН ССРСР. Ин-т славяноведения; ПАН. Ин-т истории польско-советских отношений; редкол.: И. А. Хренов (отв. ред.) и др.; Т. Цесляк (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1966. – Т. IV: Апрель 1921 г. – май 1926 г. – С. 462.

²⁵² Калина Ігнатій Петрович (уроджений Ейзенбух Ісаак; 18.12.1884–29.07.1938) – лікар-гінеколог, советський дипломат. Народився у м. Клімонтові, Радомської губ. (нині Свентокшисьького воєводства Польщі). Вивчав медицину у Берліні, Цюріху й Базелі. Був членом Бунду (1902–1911); з 1918 р. – РКП(б). Очолював Державний клінічний акушерсько-гінекологічний інститут у Ленінграді. 1926–1933 рр. – Генеральний консул ССРСР у Вільному місті Данцигу; 1933 – листопад 1934 рр. – Уповноважений НКЗС ССРСР при Уряді УССР; 1935–1937 рр. –

Вже на початку своєї консульської кар'єри Ігнатій Петрович потрапив у політичний скандал, оскільки вчився він гінекології, а не міжнародним відносинам й дипломатії. 1 червня 1927 р. міністр закордонних справ II Речіпосполитої Август Залеський приймав повпреда ССРСР у Варшаві П. Войкова. Під час розмови, серед інших питань, польський міністр згадав, що йому «скаржиться на тов. Калину у Данцигу польський [генеральний] комісар у Данцигу [Генрик] Страсбургер».

За словами Петра Лазаровича, причина полягала у тому, що П. Калина не наніс візит портовій раді. Відтак советській повпред, з'ясувавши мотиви такої поведінки колеги, запропонував А. Залеському компроміс:

«Я відповідав, що рада порту має головою швейцарця, якого призначає Ліга Націй, й що тому, очевидно, ця обставина й бентежила нашого консула. Ми умовилися, що я розгляну можливості візиту тов. Калини окремо до голови польської частини ради порту, окремо до голови німецької частини [ради] порту, а потім Страсбургер з тов. Калиною якось залагодять питання щодо якої-небудь зустрічі самого голови ради з тов. Калиною не на ґрунті офіційного візиту, а на дещо іншому ґрунті»²⁵³.

Очевидно, що усі советські консульсько-дипломатичні й торговельні представництва у Данцигу були зручним офіційним прикриттям для нелегальної діяльності кремлівських спецслужб.

Саме місто з його численними готелями, пансіонатами, ресторанами, локалями дозволяло учасникам таємних операцій й

Уповноважений НКЗС ССРСР у Білоруській ССР. Арештований 17 грудня 1937 р. за підозрою у «шпигунстві на користь польської розвідки». Помер у в'язничній лікарні 29 липня 1938 р. Реабілітований 28 серпня 1956 р.

Див. також: *Інформація Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР І. Калини члену Колегії НКЗС ССРСР Б. Стомонякову щодо скарг Генерального консула II Речі Посполитої у Харкові Я. Каршо-Седлевського на несприятливі умови праці*, 23 березня 1934 р. // *Україна-Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: док. і мат. / упоряд. Н. С. Рубльова та О. С. Рубльов.* – С. 447–450.

²⁵³ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений / АН ССРСР. Ин-т славяноведения; ПАН. Ин-т истории польско-советских отношений; редкол.: И. А. Хренов (отв. ред.) и др.; Т. Цесляк (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1967. – Т. V: Май 1926 г. – декабрь 1932 г. – С. 146.*

нелегальних або напівофіційних засідань комфортно провадити зустрічі або зібрання, не ризикуючи потрапити «під ковпак» німецької або польської контррозвідок, зрозуміло, за умови дотримання жорстких конспіративних вимог. Конфігурація кварталів й вулиць старого міста дозволяла «зацікавленим особам» з легкістю уходити від стеження, а згодом й розчинитися серед нагромадження будинків з незліченними прохідними дворами.

Данциг також був потужним українським студентським центром міжвоєнної доби. Високошкільне життя української молоді вирувало насамперед у Високій технічній школі, яка була заснована ще 1904 р. як Висока Технічна Школа Кайзера Вільгельма II у Данцигу (Kaizer Wilhelm II Technische Hochschule Danzig). Згодом (до 1918 р.) – Королівська Висока Технічна Школа у Данцигу (Königliche Technische Hochschule zu Danzig); 1918–1921 рр. – Висока Технічна Школа у Данцигу (Technische Hochschule in Danzig); 1921–1939 рр. – Висока Технічна Школа Вільного міста Данцига (Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig). Політехніка мала факультети: архітектури, цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування, хімічний та загальних наук²⁵⁴.

Перші українські студенти почали з'являтися у Данцигу 1921 р., але масово – вже наступного року. Один з тогочасних студентів пригадував, що восени 1922 р. у вільному місті з'явилося близько 150 українських студентів, які виявили бажання записатися на Політехніку:

«Деякі з них були підготовані до студій попереднім слуханням викладів в [таємній львівській] українській Політехніці. Колишні вояки осередніх [Центральних] держав мали першенство в прийнятті на студії як Kriegsteilnehmer [учасники бойових дій], і в залежності від їхніх військових заслуг, навіть були частинно або й повністю звільнені від оплат за студії...»²⁵⁵.

²⁵⁴ Wiszka E. «Dancigerzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933 // Rocznik Gdański. – 2000. – Т. LX. – Zeszyt 1. – S. 63–70; Бурім Д. Українські студентські об'єднання в Німеччині у 20-х роках ХХ ст.: інтеграція в суспільство країни проживання та бажання збереження національної ідентичності // Ucraina magna. – 2016. – Т. 1. – С. 254.

Серед численного студентського колективу Данцизької політехніки легко було розчинитися представникам розвідувальних служб різних держав. Так, вищезгаданий «трикутник Беєра» (нелегальну резидентуру ІНО ОГПУ у Німеччині) презентував у цьому закладі вищої освіти агент на прізвисько «Іос», англійський підданий²⁵⁶.

На теренах Вільного міста Данцига, користуючись його особливим статусом, традиційно перебували керівні структури Компартії Західної України, окремі її керівники, насамперед лідери КПЗУ-більшості, які після розламу 1927–1928 рр. опинилися поза офіційною партією й Комінтерном та перебували у ВМД на напівлегальному становищі.

Відстоюючи ідею об'єднання західноукраїнських земель з іншими національними територіями у складі УССР, керівництво й активісти КПЗУ пильно придивлялися до проблем економічного, політичного, національно-державного й культурного будівництва у підсоветській Україні. Саме у зв'язку з оцінкою перебігу й спрямування цих процесів у КПЗУ на початку 1927 р. виникла гостра криза. У республіці у цей час розпочалося згортання політики українізації, намітилася тенденція усунення від керівних посад націонал-комуністів. Жорстку лінію Кремля в «українському питанні» забезпечував ставленик Й. Сталіна, з квітня 1925 р. Генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович. За його ініціативою на лютнево-березневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1927 р. під час розгляду змісту й темпів українізації нарком освіти УССР О. Шумський був обвинувачений у «націоналізмі» й було запропоновано «відкомандирувати» його з України. Проти звинувачень й «відрядження» виступив (утримався при голосуванні) секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ, кандидат у члени ЦК КП(б)У і член ЦК

²⁵⁵ Шиприкевич В. *Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921–1945: Спроба історичного огляду* // Пропам'ятна книга Данцігерів: Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / мат-ли вибрав і пригот. до друку Володимир Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – С. 32–33.

²⁵⁶ *Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 2. – С. 211.*

КПЗУ К. Саврич (Максимович)²⁵⁷. 21 жовтня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У волею того ж Л. Кагановича визнало «несумісним» поєднання К. Максимовичем роботи по лінії КПЗУ та апарату Уповноваженого НКЗС ССРСР й звільнило його від посади заступника УпНКЗС в УСРСР²⁵⁸.

9–10 квітня 1927 р. у Данцигу відбулося розширене засідання VII пленуму ЦК КПЗУ, у якому взяв участь новопризначений нарком освіти УСРСР, представник Виконкому Комінтерну й ЦК КП(б)У Микола Скрипник («Миколос»). У центрі обговорення опинився виступ К. Максимовича на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У у Харкові. Офіційну лінію ВККІ й ЦК КП(б)У презентував М. Скрипник. Одначе він не переконав присутніх. 10 членів і кандидатів у члени ЦК КПЗУ, зокрема, І. Калатинський, Б. Копач (Ковальський), Й. Крілик (Васильків)²⁵⁹, Р. Кузь-

²⁵⁷ *Саврич Карл Авксентійович* (псевдонім – *Максимович*; 18.01.1892–17.07.1934) – політик і державний діяч УСРСР, один з лідерів КПЗУ. Народився у с. Кукільники (нині село Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався у Станіславівській гімназії, на правничому ф-ті Львівського ун-ту. У роки Першої світової війни – стрілець у Легіоні УСС (1914–1916), перебував у рос. полоні. Діяч лівого крила УПСР, УПСР (боротьбистів) (1917–1919). Співзасновник і секретар ЦК КП Східної Галичини (лютий 1919 р.). Служив в УГА (1919–1920). Секретар Посольства УСРСР у Варшаві (1922–1924). Заступник Уповноваженого НКЗС ССРСР при РНК УСРСР (1924–1926), секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ (м. Харків). Член ЦК і Політбюро ЦК КПЗУ (1925–1928), кандидат у члени ЦК КП(б)У (1925–1927). 1929 р. виключений з ВКП(б). Працював у Саратові й Москві рядовим співробітником, старшим інспектором «Заготзерна». Заарештований у Москві 9 січня 1933 р. у «справі» «Московського центру УВО». Колегією ОГПУ 5 вересня 1933 р. «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався у Білорусько-Балтійському таборі. 17 липня 1934 р. наклав на себе руки. Реабілітований 11 вересня 1958 р.

²⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 79.

²⁵⁹ *Крілик Йосип Васильович* (псевдонім – *Васильків*; 22.07.1898–11.09.1941) – один з лідерів КПЗУ. Уродженець містечка Краковець на Львівщині (нині Яворівського р-ну Львівської обл.). Закінчив Академічну гімназію у Львові, навчався на правничому ф-ті Львівського ун-ту. 1919 р. служив в УГА. З 1920 р. – член КПСГ, секретар ЦК КПСГ (КПЗУ); з 1923 р. – член ЦК КПП, з 1927 р. – член Політбюро ЦК КПП, представник КПЗУ у Польській секції ВККІ. У січні 1928 р. виключений з партії.

ма (Турянський), П. Лешега, Й. Скрипа (Вронський), П. Стасюк (Тарас), М. Теслюк та ін., солідаризувалися з К. Максимовичем. Лише двоє (Н. Шапіро /Сухий/²⁶⁰ й П. Мінц /Бренер/²⁶¹) – меншість ЦК КПЗУ – підтримали проект резолюції М. Скрипника, який вважав виступ К. Максимовича помилковим. Таке рішення пленуму М. Скрипник розцінив як розрив КПЗУ з Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У²⁶².

Засідання пленуму у Данцигу відбувалися у нервовій, напруженій атмосфері. Зокрема, К. Максимовичу здалося, що «Миколос» підозрює його у зв'язках з польською дефензивою, оскільки польська поліція ледь не наступного дня після лютнево-березневого пленуму ЦК КП(б)У знала зміст виступу представника КПЗУ (К. Максимовича). Утім, цей конфлікт вдалося негайно залагодити²⁶³.

1929 р. заарештований польською владою й ув'язнений. Після звільнення «покаявся» й 1932 р. виїхав в УРСР. Арештований у Харкові у «справі УВО» 13 квітня 1933 р. 23 вересня 1933 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УРСР «засуджений» до 10 років позбавлення волі. Розстріляний з групою в'язнів Орловської в'язниці у Медведівському лісі (10 км від м. Орла). Реабілітований 5 березня 1959 р.

²⁶⁰ Шапіро Натан Максович (псевдоніми – Сухий, Нафта, Блюменфельд; 10.03.1897–?) – діяч ЦК КПЗУ (меншості). Уродженець м. Сколе на Львівщині. Член КПСГ/КПЗУ з 1921 р. Член ЦК КПЗУ (1925). На квітневому пленумі ЦК КПЗУ 1927 р. голосував за резолюцію, запропоновану представником ЦК КП(б)У М. Скрипником, яка звинувачувала колишнього наркома освіти УРСР О. Шумського й члена ЦК КПЗУ К. Саврича (Максимовича) у «націоналістичному ухилі». У жовтні 1927 р. обраний членом Секретаріату ЦК КПЗУ. 1930 р. виключений з партії за фракційну боротьбу. Виїхав до СРСР. 1933 р. визнав свої помилки, був відновлений у партії, знову став членом ЦК КПЗУ. 1937 р. прибув до Львова під прізвисьмом Блюменфельд й у жовтні був арештований поліцією. Подальша доля невідома.

²⁶¹ Мінц Пінкус (псевдоніми – Олександр, Бренер) – діяч ЦК КПЗУ (меншості). На квітневому пленумі ЦК КПЗУ 1927 р. спільно з Н. Шапіро (Сухим) голосував за резолюцію М. Скрипника, яка звинувачувала колишнього наркома освіти УРСР О. Шумського й члена ЦК КПЗУ К. Саврича (Максимовича) у «націоналістичному ухилі».

²⁶² Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne.* – S. 159–164.

²⁶³ Ibid. – S. 162.

Пленум утворив комісію з дев'яти осіб для з'ясування справи у ВККІ у Москві й одночасно дав директиву цим посланцям: «1. На основі доповіді і прочитаних тов. Миколосом матеріалів пленум ЦК КПЗУ не бачить націоналістичних збочень тов. Шумського. 2. Пленум ЦК КПЗУ вважає, що виступ тов. Максимовича на пленумі ЦК КП(б)У не порушує лінії КП(б)У в національній ділянці»²⁶⁴.

Отже, більшість членів ЦК КПЗУ не погодилася з брутальною оцінкою діяльності О. Шумського, яку дав ЦК КП(б)У (Л. Каганович). Вони по суті першими серед діячів комуністичних партій, приналежних до Комінтерну, повели рішучу боротьбу проти національної політики Кремля.

18 лютого 1928 р., за поданням ЦК КПЗУ (меншості), ЦК КП(б)У та ЦК КПП, Виконком Комінтерну своєю постановою виключив керівників КПЗУ (більшості) Й. Крілика, Р. Кузьму та їхніх прихильників з партії й Комінтерну. А березневий пленум ЦК КП(б)У 1928 р. виніс остаточний вирок опозиціонерам «шумськістам»:

«ЦК КП(б)У з обуренням констатує факт зради групи Василькова-Турянського, що вчинили розлам КПЗУ на користь фашистській диктатурі Пілсудського».

Уся попередня діяльність проскрибованих лідерів партії почала переглядатися під кутом зору перманентної зради й націоналізму²⁶⁵.

У момент розламу КПЗУ П. Ладан перебував у США, поза тереном діяльності власної партії й жорстких ідеологічних суперечок, тому не потрапив у фокус критики, але закономірно був усунутий від керівництва «оновленої»/«сталінізованої» партії²⁶⁶. Попри декларативне дистанціювання від затаврованих «шумськізмом» учорашніх колег, його ледь закамуфльовані належною риторикою погляди все ж таки були близькими (якщо не тотожними) націонал-комуністичним настановам «розламівців».

²⁶⁴ Панчук М. І. *Комуністична партія Західної України (КПЗУ)* / М. І. Панчук // Енциклопедія історії України: У 8 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – С. 508.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy...* – S. 213.

Територія Вільного міста Данцига з наявністю на ній со-ветського консульського представництва використовувалася лідерами КПЗУ (більшості), так званими «шумськістами», й як канал порівняно безпечної комунікації з функціонерами Викон-кому Комінтерну, представниками ЦК КП(б)У й офіційними дипломатами УССР. Так, наприклад, у лютому 1929 р. Уповно-важений НКЗС ССРСР у республіці Ян Антонович Берзін адресу-вав Генеральному секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору телеграму, отриману від радника Повпредства ССРСР у Варшаві Юрія Ко-цюбинського (мовою оригіналу):

«К нам в Данциге явились Волинец и Васильков и заявили: пер-вое – признают правильным решение Москвы [по КПЗУ]; вто-рое – готовы признать свои ошибки; третье – просят их связать с “друзьями” [представниками ЦК КПП]; четвёртое – дать визу для поездки Чучмая²⁶⁷, Василькова и Волинца²⁶⁸ в Москву. Прошу это передать “друзьям” и их ответ по последним двум пунктам телеграфировать мне»²⁶⁹.

²⁶⁷ *Чучмай Максим* (25.08.1887–00.05.1936) – кооператор і політичний ді-яч. Уродженець Кременецького повіту. Закінчив учительську школу у Почаєві та учительські курси у Житомирі (1907). З 1910 р. брав участь у кооперативному русі. Член УПСР (1918–1919). На початку 1920-х рр. – інструктор об'єднання кооперативів у Дубно, голова міської «Прос-віти». 1924 р. – співзасновник Українського Соціалістичного Об'єднан-ня – Селянського Союзу (Сель-Союзу). З 1926 р. в Українському Се-лянсько-Робітничому Соціалістичному Об'єднанні (Сель-Робі). Посол польського Сейму двох перших каденцій (1922–1930). З 1932 р. – член ЦК Волинського Українського Об'єднання (ВУО).

²⁶⁸ *Волинець Степан Олександрович* (псевдоніми – *Етьєн, Ярема, Стефан*; 22.01.1895–10.04.1969) – політичний і громадський діяч, журналіст. Закінчив Академічну гімназію у Львові (1914). Під час Першої світової війни служив у Легіоні УССР, згодом в УГА. Закінчив Школу червоних старшин у Києві (1920). 1922 р. повернувся до Львова, навчався у Таєм-ному українському ун-ті, закінчив Віденський ун-т. Член КПЗУ й ЦК КПЗУ (1924–1928). Під час данцизького пленуму ЦК КПЗУ 1927 р. підтримав К. Максимовича й О. Шумського. Був виключений з партії. 1928–1930 рр. – посол до Сейму від «Сельробу». 1933 р. був співзаснов-ником «Фронту Національної Єдності». Неодноразово арештовувався польською владою. У роки Другої світової війни у Львові очолював Ін-т народної освіти при УЦК. З 1944 р. жив у Берліні, згодом Ганно-вері; 1949 р. емігрував до Канади. Помер у Вінніпезі.

²⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 14, арк. 19.

Станом на 1930 р. у групі КПЗУ (більшості), за свідченням П. Ладана, який отримав цю інформацію безпосередньо від Р. Турянського, залишилося лише 11 осіб: Р. Турянський, С. Волинець, М. Теслюк, С. Рудик, Володимир [В. Попель?], П. Крайківський, М. Павлюк, П. Стасюк, І. Хлонь, А. Леонтович й Р. Роздольський (у Відні)²⁷⁰.

2 червня 1930 р. Р. Турянський від імені групи направив лист ЦК КПЗУ й ЦК КПП, повідомляючи у ньому, що колишні опозиціонери визнають слушними усі ухвали Виконкому Комінтерну у справі «шумськізму», розламу й їхньої порозламницької діяльності й готові підкоритися будь-якому рішенню партії. До листа долучалися підписи 70 менш знаних активістів партії з проханням відновлення їхнього членства у КПЗУ²⁷¹. Утім, підписанти так і не отримали позитивної відповіді на їхнє звернення.

Обшир Вільного міста Данцига, цієї території «вільної конкуренції» численних спецслужб, активно використовував й

²⁷⁰ Роздольський Роман (псевдоніми – Прокопович, П. Сук, Тенет, В. С. та ін.; 18.07.1897–20.10.1967) – історик і громадський діяч. Народився у Львові. Навчався у Львівському, Празькому й Віденському ун-тах. Співзасновник організації «Інтернаціональна революційна соціал-демократична молодь» (ІРСДМ) (1918) – попередниці комуністичного руху у Західній Україні. Під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. був в УГА. 1919 р. – 1-й секретар Тимчасового ЦК КП Східної Галичини; редактор журналу «Наш стяг» (1921–1922). Один із засновників й ідеологів КПЗУ, член її ЦК (1924). 1927–1931 рр., перебуваючи у Відні, був науковим співробітником Ін-ту марксизму-ленізму у Москві. Під час розламу КПЗУ 1928–1929 рр. солідаризувався з національно-зорієнтованим крилом партії (т. зв. КПЗУ-більшості /«васильківцями»/). 1929 р. виключений з КПЗУ за відмову перейти на партроботу до Львова. 1929 р. у Відні захистив дисертацію на тему «Проблема неісторичних народів у К. Маркса і Ф. Енгельса» (д-р політ. наук). 1934–1939 рр. працював на кафедрі екон. історії Львівського ун-ту. Восени 1939 р. виїхав до Кракова, де 1942 р. заарештований гестапо за переховування євреїв й відправлений до концтабору (Освенцім, Равенсбрюк, Оранієнбург). 1947 р. переїхав до США, де оселився у м. Детройт (шт. Мічиган), займався науковою роботою.

Докладніше див., напр.: Радзейовський Я. *Роман Роздольський: людина, діяч, науковець* / Януш Радзейовський; перекл. з польск. // Україна модерна / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т істор. досліджень. – К.: Критика, 2009. – Ч. 3(14): Марксизм на сході Європи. – С. 166–177.

²⁷¹ Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy...* – S. 232.

Павло Ладан у своїй розвідувально-вивідувальній діяльності. Йому довелося звернутися й до «людського ресурсу» колишніх колег – «шумськістів», які опинилися поза партією й вже певний час перебували у своєрідному «чистилищі», марно сподіваючись на реабілітацію й відновлення у КПЗУ – КП(б)У. Аби досягнути потрібного результату, доводилося нічим не гребувати, тим більше, що спонукало до таких контактів саме керівництво. Зокрема, «товарищ Бер» наголошував, що кремлівській розвідці якраз і потрібні непартійні особи й що (у разі успішної роботи) ОГПУ з часом допоможе їм повернутися назад до партії²⁷².

Крім того, й самі «шумськісти», за характеристикою П. Ладана, на той час вже «гальмували»:

«По-перше, ревізували шумськізм, назвавши його націоналізмом й контрреволюцією; політику КП(б)У і ВКП у нацпитанні на Україні визнавали правильною, засуджуючи при цьому хвильовізм, волобуїзм та інші “ізми”. По-друге, критикували у своїх виданнях опозиції у ВКП[(б)] й КІ й свої коливання стосовно генеральної лінії ВКП[(б)] та КІ. По-третє, вони стукали у двері партії й просили прийняти їх назад. Й хоча критику позицій ЦК КПЗУ у деяких питаннях партійної політики на Західній Україні вони все ще продовжували, тим не менше, за словами членів партії, які приїздили з країни [II Речіпосполитої], чимало шумськістів працювали на місцях спільно з партійними організаціями. Навіть у колах ЦК КПЗУ казали, що декого з цієї групи можна би вже прийняти на стажування»²⁷³.

Також було відомо, що з Р. Турянським зустрічалися члени офіційного ЦК КПЗУ й обговорювали умови, на яких його група мала самоліквідуватися.

«Ніхто не говорив, – наголошував “агент Ігор”, – що їм шлях повернення до партії зачинений раз і назавжди. Я також дивився на них, як і на всі інші опозиції: якщо вони щиро засудять своє минуле, партія і Комінтерн їм вибачать [...]»²⁷⁴.

На другий рік праці П. Ладана в ІНО ОГПУ («це було наприкінці 1929 р. або на початку 1930-го») резидент запропонував

²⁷² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 279 зв.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Там само.

йому «нові плани розширення роботи» й дав, зокрема, вказівку «взяти на роботу» одного з представників «шумськітської» опозиції у КПЗУ, члена ЦК КПЗУ до 1928 р. Андріана Леонтовича («Нюнека»).

Відтак «Ігор» укотре вже звернувся по допомогу до свого берлінського приятеля Ф. Бея-Орловського:

«Я зустрів Бея, члена ЦК КПЗУ, про якого я знав, що він часто надавав послуги різним резидентам ГПУ, й попросив його дати мені адресу Леонтовича. Отримавши адресу, я написав йому листа й попросив приїхати до Берліна. Він приїхав, і ми разом з тов. Бером розмовляли з ним про роботу [...]. Бей говорив мені, що Леонтовича зараз прийняли би у партію назад, якби він лише подав окрему заяву [...]. Бер говорив мені, що про Леонтовича ГПУ дуже хорошої думки. Леонтовичу було доручено знайти джерела у Галичині»²⁷⁵.

А. Леонтович, у свою чергу, запросив ще одного представника групи «більшості» – колишнього члена ЦК КПЗУ (1925–1928) Петра Стасюка (псевдонім – «Тарас»)²⁷⁶, який планувався на роль «джерела», й запропонував йому і П. Ладану спільно зустрітись на теренах Вільного міста Данцига й обговорити питання майбутньої специфічної роботи. Зустріч відбулася у помешканні А. Леонтовича у Сопоті (Baedekerweg // Zoppot).

Під час цієї «виробничої наради» П. Ладан у загальній формі окреслив завдання, які поставила перед ним кремлівська розвідка, й запитав співрозмовника, що той думає про власну можливу співучасть у виконання цих завдань. Розуміючи, що кате-

²⁷⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 117.

²⁷⁶ Стасюк Петро Іванович (1896–03.11.1937) – уродженець с. Кліцько Львівського воєводства (Австро-Угорщина; нині Городоцького р-у Львівської обл., Україна), учитель й кооператор, учасник комуністичного руху 1920-х рр. у Східній Галичині. Член ЦК КПЗУ 1925–1928 рр. Відкликаний в СРСР 1931 р., заарештований у «справі УНЦ». Під час «слідства» подав фальшиві свідчення щодо П. Ладана. Колегією ОГПУ 14 травня 1932 р. у позасудовому порядку «засуджений» до 6 років позбавлення волі у таборах; удруге КОГПУ 5 вересня 1933 р. «засуджений» до 10 років таборів з поглиненням попереднього вироку. Утримувався на Соловках. Особливою трійкою УНКВД Ленінградської обл. 9 жовтня 1937 р. «засуджений» до ВМП. Убитий 3 листопада 1937 р. під Медвеж'єгорськом у Карелії.

горична відмова назавжди перекреслить для нього навіть гіпотетичну можливість партійної реабілітації, Петро Стасюк тим не менше не надто охоче ангажувався у виконання шпигунських директив Москви, мотивуючи тим, що він прагне насамперед знайомої йому партійної роботи, де може досягнути значно більшого. Крім того, він, мовляв, не вміє вербувати прямих контрреволюціонерів та й вигляд має не надто презентабельний, аби «імпонувати ундівським чи увівським політикам»²⁷⁷.

П. Ладан, натомість, переконував співбесідника, що він з часом ознайомиться з роботою, йому допомагатимуть вказівками з Центру, а ГПУ

«допоможе йому відновитися у партії через деякий час й що ця робота послужить йому саме як стажування для прийняття у партію».

П. Стасюк змушений був погодитися. Там же у Данцигу з П. Стасюком мав розмову й заступник резидента ОГПУ «товаріщ Юліус», який, за словами П. Ладана, й «назначив йому бюджет»²⁷⁸. На допомогу П. Стасюку був залучений ще один представник опозиційної більшості КПЗУ – Іван Хлонь²⁷⁹.

Зустрічі П. Ладана з П. Стасюком і його помічником (І. Хлонем) відбувалися упродовж року у сопотському помешканні А. Леонтовича. Під час приїздів до Данцига П. Стасюк мешкав у готелі, іноді – у знайомої німкені, у якої він знімав житло без прописки й раніше під виглядом германізованого поляка з Познані. Його помічник також під час приїздів винаймав номер у готелі у Данцигу або Сопоті. Службові розмови утрюх відбувалися або у кімнаті А. Леонтовича, або у лісі, на березі моря чи у ресторані. Для прикриття своїх частих відвідин Данцигу П. Стасюк просив «Ігоря» добути для нього фіктивне посвідчення від

²⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 117 зв.

²⁷⁸ Там само.

²⁷⁹ Хлонь Іван Михайлович (псевдонім – «Іко»; 1897–1941?) – уродженець Львівщини, функціонер КПЗУ. З 1918 р. – член ІРСД; з 1921 р. – член КПСГ. З 1922 р. на нелегальній партійній роботі у Львові. 1924 р. очолював технічний відділ ЦК КПЗУ; на II з'їзді КПЗУ (1925) обраний кандидатом у члени ЦК КПЗУ. Активний діяч КПЗУ (більшості) (див.: *Борці за возз'єднання: Біографічний довідник* / упоряд. Ю. Ю. Сливка. – С. 324).

якоїсь німецької фірми, що він, мовляв, є її агентом й постійно їздить у відрядження до ВМД. Поки вирішувалася справа з посвідченням, П. Ладан радив підлеглому, якщо його «накриють» з грошима на польському кордоні, пояснювати, що він виграв у казино. А для правдоподібності рекомендував хоча б іноді відвідувати гральний заклад й зберігати вхідний квиток. Так само особисто чинив й П. Ладан.

Після виїзду А. Леонтовича з Сопота первісні зустрічі П. Ладана зі своїми підлеглими (П. Стасюком та І. Хлонем) назагал відбувалися на квартирі лідера групи «шумськістів» у КПЗУ – Р. Турянського. Іноді у штаб-квартирі данцизького «шумськізму» ніби випадково перебували й інші члени опозиційної групи – С. Волинець, П. Крайківський та С. Рудик. Тоді «Ігор» неодноразово ставав свідком нарад цієї групи – що робити далі, як домогтися відновлення у партії. П. Ладан «не бачив у цьому нічого злочинного» – лише закликав підлеглих максимально дотримуватися конспіративності. Щоправда, із цим таки були проблеми:

«Я питав Стасюка, хто, крім Турянського, знає ще про його роботу у нас. Він казав: Рудик, Волинець, Теслюк, Крайківський й Володимир Сіяк, який також працював для “сусідів” [Розвідувальне управління РСЧА]. Така вже у них система. Вони живуть майже нероздільно й один про одного усе знають. Я запитував далі, чи знають вони про людей, з якими він зв’язаний. Він стверджував, що ні. Я дивився на це з погляду його особистої безпеки. Йому краще знати цих людей, бо він наражається на небезпеку провалу і він повинен знати, що і як робить»²⁸⁰.

У цих же показах від 23 травня 1932 р. «Про мої технічні зв’язки з джерелами» П. Ладан окреслив й коло власних знань і контактів з кремлівською шпигунською мережею у Німеччині та Польщі:

«Я давно вже призвичаївся до того, що особисто я знав багатьох резидентів ГПУ або КРО (Шталя, Гурського, Борецького, Жака, Григорія, Оскара, Бера, Федю, Вальтера і багатьох інших) до вступу на роботу в ІНО й не бачив нічого небезпечного у тому, що про Стасюка знають його друзі. Навіть не вважав це питанням,

²⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 118 – 118 зв.

про яке варто говорити або думати. Для мене було важливим, щоби про роботу ніхто не знав по суті, а він стверджував, що про це ніхто нічого не знає»²⁸¹.

П. Ладанові також було відомо про гуманітарні акції «шумськістів», спрямовані на лікувально-оздоровчу чи фінансову підтримку колег, які потрапили у скрутну ситуацію. Варто нагадати, що з виключенням з партії учорашня номенклатура КПЗУ позбувалася джерел фінансового забезпечення, яке надходило з Харкова (Москви), й змушена була шукати інших джерел заробітку або ж годувати злидні. Така допомога була проявом не лише опозиційної солідарності – поміч надавав й цілком «канонічний» кандидат у члени ЦК КПЗУ Федір Бей-Орловський:

«Я знав, що Бей і Ярема [С. Волинець] допомогли Турянському особисто влаштуватися у санаторії й допомагали його родині. У нього і його дитини туберкульоз. Знав, що Леонтович і Стасюк допомагають йому з своєї платні. Стасюк говорив, що він іноді допомагає Рудику, оскільки останній подихає з голоду. Просили й мене допомагати. *Я цього не робив.* Казав Бею, що він повинен відмежовувати філантропію від політики. Про те, що усі члени цієї групи бідні й ледве-ледве дихають, знали й члени ЦК КПЗУ. Ярема говорив мені, що Бараба²⁸² відверто заявляв, що я утримую деяких членів групи на засоби ГПУ, а вони допомагають іншим. І я не бачив у цьому жодного злочину, що вони один одному допомагають зі своєї платні. Забороняти їм робити це я не міг і не смів»²⁸³ (виділення П. Ладана. – *О. Р.*).

Зустрічі з агентурою відбувалися у заздалегідь визначений час.

²⁸¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 118 зв.

²⁸² *Іваненко Григорій Васильович* (псевдонім – *Бараба*; 09.11.1893–14.09.1938) – функціонер КПЗУ. Уродженець с. Довге (нині Дрогобицького р-ну Львівської обл.). Учасник Першої світової війни, чотар Легіону УСС. У російському полоні (1915–1918). З 1919 р. член РКП(б). Член ЦК КПСГ, делегат III (червень–липень 1921 р.) й IV (листопад–грудень 1922 р.) конгресів Комінтерну, II з'їзду КРПП (вересень–жовтень 1923 р.), V (серпень 1930 р.) і VI (жовтень 1932 р.) з'їздів КПП. Засновник підпільної організації КПЗУ на Волині. 1928–1933 рр. – секретар ЦК КПЗУ й кандидат у члени Політбюро ЦК КПЗУ, 1930–1933 рр. – канд. у члени ЦК КПП. 1933 р. відкликаний до Харкова. Репресований, «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався на Соловках, де й помер.

²⁸³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 280.

«Іноді я його [П. Стасюка] заставав уже в Цоппоті, іноді я чекав зранку до обіду, а іноді навіть цілий день, – згадував П. Ладан. – Він приїздив о пів на дванадцяту удень або о сьомій увечері. Спершу ми розмовляли про роботу узагалі, згодом він йшов до себе й писав, оскільки з собою він привозив дрібні записочки. Іноді він казав, що втомився, повинен раніше виспатися й лише другого дня почне писати. Я за цей час зустрічав інших: Мальця, Йоса й Згжита. Завжди він казав, що дорога забирає у нього дві – три доби, оскільки він об'їздить Варшаву далекими кружними шляхами, через Познань, якимись бічними лініями, на яких доводиться чекати по п'ять – шість годин наступного потяга. Проте там немає досвідчених шпиків й поліції»²⁸⁴.

Аналогічним чином підтримувався зв'язок й з помічником П. Стасюка – І. Хлонем.

Із самого початку П. Ладан не був переконаний в ефективності розвідувальної діяльності новозавербованих А. Леонтовича, П. Стасюка та І. Хлоня. Він не сумнівався у їхній відданості роботи, умотивованій регулярною платнею й додатково стимульованій обіцянкою бути відновленими у партії, але не був оптимістом щодо реальних їхніх можливостей бути корисними нишпорками. Крім того, за вказівкою «товарища Бера» він звернувся до того ж таки Ф. Бея, аби той підшукав чи порадив надійну людину, яка була б корисною для вербувань у Чехословаччині. Відтак було запропоновано кандидатуру Миколи Галія²⁸⁵.

Перші місяці роботи з новими людьми давали певні результати, був задоволений й резидент, стверджуючи, що окреслилася оптимістична перспектива. Але невдовзі рожеві надії згасли, натомість прийшло розчарування й роздратування:

²⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 119.

²⁸⁵ Там само, арк. 90.

Йдеться про журналіста *Миколу Галія* (07.12.1892–02.10.1971) – уродженця с. Боків (нині Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.), який 18 червня 1932 р. захистив докторську дисертацію з філософії в Українському вільному університеті у Празі. Згодом мешкав у США (див.: *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011 / Український Вільний Університет: 1921–2011* / упоряд.: Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. – Мюнхен, 2011. – С. 364; Галій М. *Як Москва нищила Грушевського* // *Вільна Україна*. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 52. – С. 20–24; Його ж. *Вшанування Михайла Грушевського в ЗДА* // Там само. – 1967. – Ч. 53. – С. 57–59).

«Кожна моя зустріч з ними – це була мука: я лаяв їх, погрожував, просив, радив й т. п. У відповідь на все я завжди отримував: “Виходить, ми нездатні цю роботу робити, слід, отже, кинути”».

Після негайного інформування «Бера» й особливо «Монда» постійно чув у відповідь:

«Ти не маєш права їх ліквідувати».

Або, за висловом, “Монда”:

«Ліквідувати легко – створити [агента-інформатора] важко»²⁸⁶.

Серед конкретних завдань, виконання яких доручалося П. Стасюку, були: постачання відомостей щодо реальної УВО, вербування «кого-небудь з увівців для ІНО». Попри передані з Москви прізвища «найвидніших увівців» й додаткову характеристику кожного з них, агент все ж таки нічого не зробив²⁸⁷.

У розмовах з П. Стасюком перманентно виникала тема грошей. У відповідь П. Ладан запропонував підлеглому спершу розвинути роботу, «отримати два-три крупних джерела» й тоді повернутися до підвищення платні:

«Казав йому, що навіть те, що він зараз отримує, – це манна небесна, оскільки він нічого не робить. На що він завжди відповідав: “Так я більше не буду працювати”. Після такої розмови я змушений був іноді цілими годинами вмовляти його не кидати роботи, бо мені мої начальники неодноразово говорили, що я не маю права ліквідувати вербувальників. Щодо усіх таких зіткнень я завжди повідомляв своїм начальникам»²⁸⁸.

З часом керівництво ІНО інформувало «Ігоря», що писемні матеріали, які готував у Данцигу П. Стасюк на підставі власних дрібних чорнеток, не мають жодної цінності, натомість агентів слід добувати автентичні документи (хоча б у копіях). Реакція підлеглого була цілком сподіваною:

«Він образився й припинив узагалі писати. Останній період його роботи був надзвичайно сумний. Коли я його зустрів у червні 1931 р. й він затребував за *три місяці* гроші для себе й своїх людей (близько 700 дол. або більше, точної суми тепер вже не пам’ятаю), причому не привіз жодного слівця, жодного папірця, я довго думав, що мені робити. На лаві у саду я ледь не ревів

²⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 280 зв.

²⁸⁷ Там само, арк. 103.

²⁸⁸ Там само, арк. 118 зв.

від люті й свого безсилля. Лаяв його і просив, але не міг сам його ліквідувати. Я особисто був би дав йому лише на зворотню дорогу й натовк би ще пику на додачу»²⁸⁹ (виділення у тексті П. Ладана. – *О. Р.*).

Вже під час власного арешту й «слідства» помічник «по українській лінії» берлінського резидента ІНО ОГПУ наголошував, що робота з вищеназваною групою колишніх «шумськістів» з КПЗУ приносила йому суцільні прикрощі. Через декілька місяців співпраці він переконався, що «вони не вміють, не можуть або не хочуть працювати»²⁹⁰. Щоправда, вирішальну роль у залученні до співробітництва непридатних до агентурної роботи осіб відіграло, на його думку, помилкове рішення, ухвалене «товарищем Бером»:

«У цьому немало роль відіграла оцінка їх (особливо Леонтовича) з боку тов. Бера, який також думав, що з них будуть гарні працівники. Тов. Монду я посилено увесь час пропонував поговорити з ними особисто й поглянути, чого вони варті. І з Леонтовичем, і з Галієм він зустрічався, розмовляв, давав особисто завдання, вислуховував їхні обіцянки, й все рівно нічого з того не вийшло. Свідомо чи несвідомо, вони обманювали його так само, як і мене. Стасюку я просив зробити паспорт, щоби він міг приїхати до Берліну й також особисто переговорити з тов. Мондом [...]»²⁹¹.

Підбиваючи підсумки цьому сумному епізодові своєї розвідницької кар'єри, П. Ладан резюмував:

«Усе моє нещастя полягало у тому, що я рішуче не знав нікого особисто й у роботі цілком залежав або від Бея, до якого звертався за людьми, або від людей з цієї групи шумськістів, яких я знав за попередньою роботою у партії. Більше мені не було до кого звертатися. Досвіду у чекістській роботі у мене не було, вказівок з Центру також ніяких не отримував»²⁹².

Натомість керівництво «Ігоря», насамперед «товарищ Монд», знайшло у його особі зручного для себе «цапа-відбувайла», який мав заплатити власним життям за усі провали в оперативно-чекістській вивідувальній діяльності. Тим більше, що П. Ладан

²⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 119 зв.

²⁹⁰ Там само, арк. 280.

²⁹¹ Там само, арк. 120.

²⁹² Там само.

був виразно «чужим» у цьому брудному середовищі «циніків і картярів», попри його особисту участь/співучасть у цій ганебній, у кінцевому підсумку, антиукраїнській діяльності.

Зрештою, він знову повернувся до Вільного міста Данцига під час своєї добровільно-примусової «евакуації» до ССРСР у середині серпня 1931 р., коли у данцизькому порту сідав на пароплав під пильним наглядом «Монда», аби попрямувати до Ленінграда, далі Москви й згодом у безвість...

«Поїду, ще в ДПУ посадять»: відкликання до Москви, арешт, «слідство» й страта

На хвилі арештів у сфабрикованій «справі» так званого «Українського національного центру»²⁹³ й фальшивих свідчень проти нього оскаржуваних у «справі» УНЦ В. Дністренка та В. Коссака Павло Ладан був відкликаний до ССРСР й заарештований у Москві 18 вересня 1931 р.

Колишній харківський журналіст, ув'язнений В. Дністренко (1891–1937) неодноразово згадував прізвище П. Ладана у ширшому контексті власних вигаданих показів щодо «підривної роботи» націоналістичного підпілля й закордонних еміграційних центрів на теренах УСССР. У двох протоколах допитів В. Дністренка від 26-го й 27-го квітня 1931 р. його названо у загальному переліку «членів УВО», які працювали у посольстві УСССР у Варшаві²⁹⁴. А вже 19 червня 1931 р. обвинувачуваний Всеволод Дністренко дав розлогі свідчення щодо «антисоветської діяльності» Павла Ладана (цитуюємо мовою оригіналу):

«Окремо треба спинитися на нелегальній антирадянській роботі члена УВО ЛАДАНА.

ЛАДАН приїхав на Радянську Україну на початку 1921 р. з Америки, де він, заховавшись за партквиток, вербував українських емігрантів до нелегальної військової антирадянської організації, щоб перевезти їх, мов радянців, легальним способом на Україну.

²⁹³ Докладніше див., напр.: Михайло Грушевський: *Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934)* / публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.; Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – К., 2004. – С. 346–355; та ін.

²⁹⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881, т. 43, арк. 128–129, 136.

Дійсно, ЛАДАН і ТКАЧУК перевезли партію членів згаданої організації на Україну, розмістивши їх опісля на відповідних роботах [...]. В Америці ЛАДАН формально працював у компартії, а фактично провадив нелегальну агітацію проти Рад[янської] України вкупі з СІЧИНСЬКИМ.

Приїхавши на Україну, ЛАДАН виїхав на роботу до радянського посольства в Берліні, а згодом нелегальна організація відрядила його на роботу нелегальну до Комінтерну – ЛАДАН, працюючи в Комінтерні, мав постійні зв'язки з редактором “Свободи” РЕВ'ЮКОМ, якому надсилав для вміщення в американській пресі антирадянські відомості про економічний та політичний стан СРСР, щоб унеможливити економічні й торговельні зносини Радянського Союзу з американськими відповідними фірмами. Крім того, ЛАДАН мав постійні зв'язки з польським посольством у Москві, якому передавав інформації та відомості про таємні справи Комінтерну, особливо ті, що стосувалися революційного руху в Середній та Південно-Середній Європі [...]»²⁹⁵.

П. Ладан зафіксований як «контрреволюціонер» й у показах від 14 червня 1931 р. Василя Коссака²⁹⁶, ще одного ув'язненого у «справі УВО–УНЦ», аспіранта Інституту економічних досліджень при Держплані УССР. За його словами, на початку листопада 1925 р. заступник Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР К. Максимович, член політбюро ЦК КПЗУ, запропонував В. Коссаку виїхати для підпільної роботи у Галичину, щоби «бо-

²⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 59881, т. 44, арк. 228–231.

²⁹⁶ *Коссак Василь Йосипович* (1895–30.12.1937) – уродженець м. Дрогобича у Галичині. У роки Першої світової війни служив у Легіоні УСС, чотар; в Українській Галицькій Армії (1918–1920) – поручник; потім служив у ЧУГА. З 1920 р. у Відні, де закінчив університет і став членом Компартії Австрії. 1925 р. приїхав в УССР. З 1926 р. на підпільній роботі у Галичині: редактор газети «Світло», секретар Коломийського окружному КПЗУ. 1929 р. на Волині: редактор газети «Нове життя». Неодноразово арештовувався польською поліцією. 1930 р. повернувся в УССР, був аспірантом Інституту економічних досліджень при Держплані УССР. 5 квітня 1931 р. арештований у сфабрикованій «справі УНЦ». У закритому судовому засіданні Колегії ОГПУ 7 лютого 1932 р. «засуджений» до шести років позбавлення волі. З 1933 р. – на поселенні (Воронеж, Тобольськ). 1937 р. вдруге заарештований й Трійкою УНКВД ССРСР Омської обл. 10 грудня приречений на смерть. Убитий разом з дружиною Марією 30 грудня 1937 р.

ротися з московським впливом у лавах КПЗУ». Мовляв, було це потрібно для поборювання загалом «московської України». Після згоди на таке відрядження умовилися, що В. Коссак на початку січня 1926 р. вирушить з Харкова до Берліна, куди невдовзі прибуде й К. Максимович й дасть докладніші директиви²⁹⁷.

У середині січня 1926 р. В. Коссак прибув до Москви й за порадою А. Леонтовича, члена Закордонного бюро допомоги КПЗУ й, мовляв, «члена Української військової організації» у Харкові, звернувся до польської секції Комінтерну, у якій через декілька днів отримав фальшивий австрійський паспорт. Наприкінці січня він уже дістався Берліна й одразу звернувся до П. Ладана, який мешкав у той час у німецькій столиці і у якого була явка КПЗУ. Саме через нього, мовляв, надсилалися до Галичини «контрреволюціонери», які лише прикривалися партійною приналежністю до КПЗУ. У лютому 1926 р. Берлін відвідав К. Максимович. З нагоди його приїзду у помешканні П. Ладана відбулася нарада за участю кількох членів «контрреволюційної організації». Йшлося, мовляв, про «московське панування в Україні, знищення московщиною усіх проявів українського життя», видатню роль у спробах протидії цій централізаторській й русифікаційній політиці члена ЦК КП(б)У О. Шумського й ту боротьбу «з московським впливом», яку «слід провадити у Галичині у лавах КПЗУ»²⁹⁸.

Відтак прізвище й сама особа П. Ладана дедалі щільніше ув'язувалися із вигаданою чекістами густою мережею закордонного й вітчизняного (в УССР) «націоналістичного підпілля», міфічні учасники якого невдовзі були притягнуті до відповідальності у «справах» «Українського національного центру» та «Української військової організації».

Восени 1931 р. відбулася остання поїздка М. Ялового до Москви, пов'язана із його службовими обов'язками. Додатковою спонукою до подорожі слугувала поштівка, підписана Ф. Беєм-Орловським й П. Ладаном. Останній, зокрема, «просив приїхати й зайти до нього». Літератор дістався союзної столиці вже після

²⁹⁷ ГДА СБ України, м. Львів, ф. 6, оп. 1, спр. П-20213, арк. 85.

²⁹⁸ Там само.

арешту свого колишнього берлінського співрозмовника, тобто після 18 вересня 1931 р.

На адресоване Ф. Бею-Орловському запитання, як зустрітися з П. Ладаном, М. Яловий дістав відповідь, що той *«кілька днів тому кудись зник»*:

«Не пригадую точно, але, здається, він дав якесь подвійне пояснення: з одного боку, мовляв, він на *такій* (він не сказав, на якій саме) роботі, що йому заборонили тут з будь-ким зустрічатися, тож він, Орловський, бачився з ним лише раз чи двічі, з іншого боку – він, можливо, просто терміново поїхав назад. “Я завтра піду дізнаюся. Я вже питав у ДПУ, і мені сказали, що він нібито поїхав на курорт”. Мені тоді спали на думку слова Ладана в Берліні, коли він реагував на своє запрошення до Москви, але Орловському я про це не сказав. Я лише спитав його: може, його посадили? Орловський спочатку відповів: “Біс його зна, можливо”, – а потім за своєю звичкою заметушився й сказав: “Е, дурниці, завтра все з’ясує” [...]»²⁹⁹.

За місяць, вже у Харкові, співрозмовники знову повернулися до питання, куди зник П. Ладан. Цього разу Ф. Бей вже впевнено стверджував, що *«того [П. Ладана], певно, заарештовано»*:

«Сказав також, що й Нюник [А. Леонтович] десь зник [...]. На моє запитання про те, яка ж усе-таки могла бути причина арешту Ладана, якщо його заарештовано, – він висловився в тому дусі, що, можливо, його просто перевіряють»³⁰⁰.

У середині серпня 1931 р. о дев’ятій ранку «Монд» телефоном викликав «Ігоря» на термінову зустріч, під час якої заявив, що вони негайно залишають Берлін. Здивований П. Ладан зауважив, що не зможе так швидко зібратися: оскільки їхатиме за фальшивим паспортом, треба переглянути особисті речі, позначені колишньою дружиною його монограмою. Крім того, за завданням «Монда», слід було написати листи усім «джерелам» з вказівкою чекати наступних повідомлень. Також необхідно було придбати квитки, чекати у черзі, відвідати банк, вилучити звідти казенні кошти. П. Ладан відчував, що не встигне зібрати

²⁹⁹ Пояснювальні записки Михайла Миколайовича Ялового // Архів Розстріляного Відродження. – Т. 1. – С. 76.

³⁰⁰ Там само. – С. 77–78.

тися до 16-ї години, тому роздратовано відповів резиденту, чому не можна перенести від'їзд на завтра. У відповідь почув, що це наказ як на війні й виконання його не обговорюється. Вочевидь, резидент мав певні сумніви, що йому вдасться вивезти до Москви свого помічника, вірогідно, знав про необережні висловлювання того: *«Поїду, ще в ДПУ посадять»*.

Вже у внутрішньому ізоляторі ОГПУ 23 травня 1932 р. П. Ладан пригадував подальший перебіг подій й гарячковий поспіх того дня:

«З цим я пішов додому. Вдома побачив, що я справді не встигну ліквідувати квартири, але їхати я повинен, тому заплатив хазяйці уперед за півтора чи два місяці, заявив, що батько помирає і я повинен зараз їхати, зібрав усю білизну (лише), усі книжки залишив, знищив тільки різні партійні брошури, газети й відозви, наші деякі папери (легендовані), записки, адреси й т. ін., і зібрався до потяга. Чи було це під час першої зустрічі зранку, чи перед поїздом (не пам'ятаю добре), тов. Монд запитав мене, де мій американський паспорт. Я роздратовано відповів, що сам собою керую, конспірацію знаю й добре його заховав. Тоді я думав, що він лише боїться, щоби я не тягнув цього паспорта з собою, й тому запитує. Мені особисто не такий був важливий мій легальний паспорт, як решта паперів, які Ви зараз вже маєте разом з портфелем. Я ніколи не припиняв думати про те, що мене ще чекає врегулювання питання моєї дитини, й для цього мені потрібні були усі папери на прізвище Ладан, лист адвоката, неприйнятий мій лист до теперішнього чоловіка моєї колишньої дружини та інші речі, які знаходяться у портфелі. Це був єдиний мотив, чому я відповів, що паспорт мій добре захований і йому немає чого турбуватися. Я не передбачав, що і з цього також зробить тов. Монд обвинувачення проти мене»³⁰¹.

Відповідаючи на питання, чому залишив частину власних речей у Берліні (у камері схову на вокзалі біля Zoo), П. Ладан свідчив 6 лютого 1932 р.:

«Тому що тов. Монд говорив мені, що ми приїдемо назад на роботу. Але я, залишаючи речі, зробив так, щоби їх легко можна було будь-кому забрати звідти, оскільки на 90% був певний, що я більше не повернуся»³⁰².

³⁰¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 120 зв. – 121.

³⁰² Там само, арк. 91.

Окрім ставлення до нього як «денщика», «агент Ігор» відчував у поведінці «Монда» тенденцію «перебільшувати або цілком в іншому світлі тлумачити» його висловлювання:

«Не знаю, на якій підставі заявив мені тов. Пустовойтов³⁰³, що я “хотел употребить советскую власть”. Одразу думав, що на підставі того, що я залишив частину речей у Берліні. Але це мені велів зробити тов. Монд. Тепер я розумію, чому тов. Монд так мені говорив. Адже існувала теорія, що я не поїду до Москви, отже, слід було дурити мене. Після всього, безперечно, Ви не повірите мені, якщо я скажу, що про поїздку я вже давно думав й бажав її, хоча й знав, що отримаю тут прочуханку»³⁰⁴.

18 серпня 1931 р. пароплавом з Данцига у супроводі (під наглядом/конвоєм) «товарища Монда» П. Ладан дістався Ленінграда й негайно виїхав до столиці ССРСР. Вже наступного дня прибув до Москви, де оселився у готелі під прізвищем *Павла Івановича Порфірова*. Згодом «Порфіров»-Ладан свідчив, що у Берліні він мав три паспорти: чеський на прізвище *Formanek*, який перед від'їздом за розпорядженням «Монда» здав «товарищу Едварду»; американський (США) на прізвище *Ладан*, залишений у портфелі разом з іншими речами у камері схову берлінського вокзалу; австрійський на прізвище *Dofek*, з яким він прибув до ССРСР й відібраний в ОГПУ³⁰⁵.

По приїзді до Москви П. Ладан спілкувався з колом своїх знайомих – українських урядовців й осіб, причетних до нелегальної діяльності КПЗУ й почасти кремлівської розвідки. 29 лютого 1932 р. від окреслив коло тодішніх своїх контактів:

«По приїзді до Москви я зустрів по декілька разів: тт. Гурського, Штоля, Бея, Борецького, Дідушка, Дем'яновського, “Алекса” (прізвища не знаю); двічі – Шумського, Конара, Короп, Стефанського; один раз – Солодуба, В. Сірко, Руденка. Бував на квар-

³⁰³ Пустовойтов Сергей Аполлонович (1893–07.09.1937) – уродженець Тамбова, функціонер ГПУ–НКВД УССР з 1921 р. Виконувач обов'язків, начальник 2-го відділення СПО ГПУ УССР, нач. відділення 4-го відділу УГБ НКВД УССР. Старший лейтенант ГБ (08.01.1936). Арештований 27 липня 1937 р. 7 вересня 1937 р. виїзною сесією ВК ВС ССРСР «засуджений» до ВМП. Розстріляний.

³⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 121 зв.

³⁰⁵ Там само, арк. 62.

тирі у: Дідушків, Шумського, Гурського, Штоля, П'ятакова, раз у Солодуба, двічі у Бея (на квартирі Конара, коли той поїхав у відпустку), двічі у квартирі Полоза, який також перебував у відпустці»³⁰⁶.

Усі товариські контакти засвідчували погіршення загальної політичної атмосфери. Так, Ф. Бея він уперше зустрів на Тверській. Той уже знав, що П. Ладан у Москві й здивувався, чому не відвідує давнього знайомого. Розмова була сумною:

«Я відповів, що мені не можна ні з ким зустрічатися. Говорив мені про те, що усі його старі друзі у ГПУ й у Комінтерні ставляться стримано до нього, що атмосфера нехороша. Говорив про арешт Воевудського і його дружини³⁰⁷, яких ГПУ утримує, невідомо за що, так само, як і Гошовського³⁰⁸ й Василя Коссака у Харкові.

³⁰⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 92.

³⁰⁷ *Воевудський Сильвестр* (Wojewódzki Sylwestr; псевдоніми – «Старосінський», «Воєвода»; 1892–25.04.1938) – польський комуністичний діяч, посол Сейму (1922–1927), представник Польщі у Селянському Інтернаціоналі. За дорученням ЦК КПП брав участь у підготовці до Європейського Селянського Конгресу, який відбувся у Берліні 27–29 березня 1930 р. По його завершенні був заарештований, по звільненні отримав припис залишити Німеччину й повернутися до Польщі, що також загрожувало арештом. У червні 1931 р., узгодивши це рішення з ЦК КПП, пароплавом з Данцига відплив до Ленінграда. Щойно залишивши корабель, 9 червня 1931 р. був затриманий ОГПУ. 16 березня 1933 р. Колегією ОГПУ за обвинуваченням у «шпигунстві» «засуджений» до 10 років політизолятора. Утримувався у Ярославлі. Вдруге арештований 22 березня 1938 р., 25 квітня ВК ВС СРСР «засуджений» до ВМП. Розстріляний на полігоні «Комунарка» під Москвою.

³⁰⁸ *Гошовський Адріан Іванович* (псевдоніми – *Богун, Волошин, Захаров, Лемко, Островський*; 13.06.1898–01.08.1967) – функціонер КПЗУ. Під час Першої світової війни 1915 р. з батьками виїхав до Росії, до 1921 р. мешкав у Ростові-на-Дону. 1921 р. повернувся у Галичину; навчався у Вищій школі світової торгівлі у Відні та Берліні (1922–1925). Член КПЗУ з 1924 р. Редагував легальну комуністичну газету у Львові «Професійні вісті» (1926–1927). Був заввідділом газети «Пролетар» (Харків, 1927–1928); керівником профспілкового відділу ЦК КПЗУ у Львові (1928–1930). У лютому 1931 р. прибув до СРСР, 28 лютого арештований у Москві, звинувачений у провокаторській діяльності у КПЗУ. Судовою колегією ОГПУ 7 березня 1932 р. «засуджений» до 5 років таборів. Утримувався у Сиблазі до березня 1936 р. Реабілітований Військовим трибуналом КВО 26 жовтня 1956 р. Виїхав до Польщі.

Далі розповів, що у зв'язку зі справою Коссака (старшого)³⁰⁹ тут у Москві арештували Палієва³¹⁰ й Рожанковського, звинувачують також Конара³¹¹, через що він не проведений у заступники наркомзему. Та Конар плює на це обвинувачення, це просто

³⁰⁹ Йдеться про *Коссака Григорія Йосиповича* (1882–03.03.1939) – колишнього полковника УСС, командира частин УГА у Львові (3–9 листопада 1918 р.), командира 3-го корпусу й запілля УГА. В УССР – викладач Школи «червоних старшин» (Харків), слухач курсів «Вистрел» (Московська обл.), «воєнрук» Дніпропетровського хімічного ін-ту. Арештований у «справі» «УНЦ» 15 січня 1931 р. 7 лютого 1932 р. Колегією ОГПУ «засуджений» до 6 років позбавлення волі. Вдруге заарештований 22 лютого 1938 р. 2 березня 1939 р. ВК ВС ССРСР «засуджений» до ВМП. Розстріляний 3 березня 1939 р.

Докладніше див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 348–350, 353, 482.

³¹⁰ *Паліїв Омелян Іванович* (1888–18.01.1938) – український військовий, комуніст, уродженець с. Звенигород (нині Пустомитівського р-ну Львівської обл.), брат українського політика Дмитра Паліїва. Навчався у гімназії у Станіславові; закінчив правничий фак-т Львівського ун-ту (1911). Служив в австро-угорському війську (24-й піхотний полк у Відні). Працював у адвокатській канцелярії у Львові, згодом – Калуші у д-ра А. Коса. Служив в УГА. Керуючий військовим відділом Галревкому (1920). Арештований 1931 р. у «справі» УНЦ. Був засланий до Саратова. Працював економістом обласної бази «Росшвейсбыта». Вдруге заарештований 7 листопада 1937 р. УНКВД ССРСР по Саратовській обл. Ухвалою Комісії НКВД й Прокурора ССРСР приречений до ВМП за «шпигунство». Убитий 18 січня 1938 р. у Саратові. Реабілітований 11 вересня 1958 р. Верховним Судом ССРСР.

³¹¹ *Конар Федір Михайлович* (справжнє прізвище – Палащук; 20.02.1895–12.03.1933) – громадсько-політичний діяч, урядовець. Народився у с. Рудники (нині Підгаєцького району Тернопільської обл.). Навчався у гімназіях міст Бережани, Рогатин та Львів, на юридичному фак-ті Львівського ун-ту (1912–1914). Студентом став членом УСДП Галичини. Під час Першої світової війни воював в австро-угорському війську, згодом – у Легіоні УСС, хорунжий. 1916–1917 рр. редагував стрілецький часопис «Будучина». У листопаді 1918 р. – один з організаторів антигетьманського повстання на Волині; до листопада 1919 р. – заст. комісара Подільської губ. Від березня 1920 р. – у складі командування ЧУГА. Брав участь у створенні КПСГ. У серпні – вересні 1920 р. – заввідділу внутрішніх справ Галревкому у Тернополі. Згодом переїхав до Києва, звідти – до Москви. Делегат III конгресу Комінтерну. Був зав. відділу інформації, преси і пропаганди Профінтерну. Згодом на керівній господарській роботі, зокрема, від 1930 р. – зав. фінансового

наклеп. Якась-то “стара баба” заявила Конару, або комусь з його друзів, таку історію: “ГПУ почало сумніватися у показах Коссака. Для перевірки склало ГПУ протокол засідання, що не відбулося, на якому нібито був присутнім й Коссак. Цей протокол пред’явило Коссаку й заявило: “А ось про це засідання Ви нам нічого не казали”. На що Коссак нібито відповів: “А-а, я цілком про нього забув””. Після цього ГПУ ще більше стало скептично ставитися до показів Коссака»³¹².

Федір Бей категорично стверджував, що він

«не вірить в існування будь-якої [контрреволюційної] організації з Коссака, Конара, Палієва, Рожанковського, що це люди – на сто відсотків советські й навіть партійні»³¹³.

Попри увесь вищезгаданий «скептицизм» ОГПУ щодо фальшивих свідчень (зі слів Ф. Бея), саме сталінська таємна поліція й фабрикувала численні «контрреволюційні організації», насамперед «Українського Національного Центру» й «Української Військової Організації»³¹⁴.

Зрештою, П. Ладан й закордоном отримував тривожні вістки про масові арешти в ССРСР/УСРСР, насамперед серед його знайомих: «Коли я був ще у Берліні, прислала дружина Заячковського³¹⁵ (секретаря ЦК КПЗУ) чоловікові листа, в якому говорила [езоповою

сектору й одночасно заст. наркома земельних справ ССРСР по МТС; від 1932 р. – у відділі кадрів «Союзколгоспбанку». Арештований 9 січня 1933 р., звинувачений у приналежності до «галицької військової контрреволюційної організації», «шпигунстві на користь Польщі», приналежності до керівництва «контрреволюційною організацією шкідників» у системі Наркомзему і Наркомату радгоспів. 11 березня 1933 р. Колегією ОГПУ «засуджений» до ВМП, наступного дня убитий. Реабілітований 12 березня 1957 р.

³¹² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 92–93.

³¹³ Там само, арк. 93.

³¹⁴ Докладніший аналіз механізму фабрикування «справ» «УНЦ» та «УВО» див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 332–487; Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР, 1930-ті рр.: людські біографії у контексті «перековки»* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 22. – С. 250–314.

³¹⁵ *Заячківський Мирон Титович* (псевдонім – *Косар*; 18.11.1897–03.11.1937) – уродженець м. Коломиї. Учасник Першої світової війни, перебував у російському полоні. Навчався на медичному фак-ті Львівського ун-ту

мовою]: “Тутешні хворі признаються до таких хвороб, що у них сам лікар не вірить”. Це стосувалося Василя Коссака»³¹⁶.

А. Артузов.

У межичасі між прибуттям до Москви й арештом, окрім «цивільних» зустрічей, відбулися й «фахові» розмови. Упродовж місяця, за його ж словами, новоприбулий відбув три наради-допити: з помічницею начальника 5-го відділення (робота з білою еміграцією) ІНО ОГПУ Тамарою Кулинич, своїм куратором «Мондом» – І. Камінським й очільником ІНО ОГПУ Артуром Артузовим (25 серпня). 27 серпня знервований П. Ладан телефонував до «товарища Монда», вимагаючи негайного розгляду своєї «справи» й вирішення власної долі.

Нарешті 18 вересня 1931 р. до його помешкання прибув нарочний з ІНО й запросив П. Ладана «на розмову в особистих справах» до іншого помічника начальника 5-го відділення ІНО ОГПУ Дмитрія Смирнова³¹⁷. Того ж дня у негостинних стінах цього відомства й відбувся арешт «агента Ігоря».

14 січня 1932 р. помічниця начальника 5-го відділення (робота з білою еміграцією) ІНО ОГПУ Тамара Кулинич подала рапорт

Арештантське фото
П. Ладана.
1931–1932 рр.

(1917–1918). Полковий лікар 1-ї бригади УСС УГА, лікар 402-го Галицького полку 45-ї дивізії ЧУГА. Від 1928 р. – на підпільній роботі у Західній Україні. Перший секретар і член Політбюро ЦК КПЗУ, кандидат у члени ЦК КПП. 1933 р. відкликаний до Харкова й репресований у «справі УВО». 24 травня 1934 р. Колегією ГПУ УССР «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався на Соловках. Убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох поблизу Медвеж'єгорська.

³¹⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 93.

³¹⁷ Смирнов Дмитрій Михайлович (1901–20.09.1937) – співробітник ІНО ОГПУ, ІНО ГУГБ НКВД ССРСР. Помічник начальника 5-го відділення ІНО ОГПУ; начальник відділення ІНО ГУГБ НКВД; капітан ГБ (11.12.1935). Звільнений з НКВД ССРСР 8 липня 1937 р. через арешт. Розстріляний у Москві 20 вересня 1937 р. Реабілітований 17 квітня 1958 р.

заступнику начальника ІНО ОГПУ Міхаїлу Горбу³¹⁸. Напередодні, 13 січня 1932 р., вона розмовляла з «товарищем Бертинським», який, мовляв, знав Павла Ладана з 1925 р.

Особа «товарища Бертинського» становить, на нашу думку, непересічний інтерес. Йдеться про функціонера Комуністичної партії Польщі Віктора (Ісаака) Львовича Житловського, уродженця Житомира (за іншою версією – Варшави; псевдоніми – *Альберт, В. Бертинський*). Член Комуністичної робітничої партії Польщі (згодом КПП) з 1920 р., він був одним з керівників партійної організації у Лодзі, членом її округового комітету. 1921–1924 рр. був ув'язнений. Від 1924 р. перебував в ССРСР, став членом ВКП(б). Був функціонером Виконкому Комінтерну. Заступник начальника польського відділення КРО ОГПУ (1926–1928). Після здобуття влади у КПП під час VI пленуму ЦК КПП (Берлін, 18–25 червня 1929 р.) фракцією «меншості», очолюваної Юліаном Ленським-Лещинським, призначений секретарем Комісії безпеки при Політбюро ЦК КПП, що мала займатися «боротьбою з провокацією у партії». На V з'їзді КПП (Петергоф, 16–29 серпня 1930 р.) обраний кандидатом у члени ЦК КПП, від 1935 р. – член ЦК КПП. Делегат III, IV й V конгресів Комінтерну³¹⁹.

Зрештою, його характеристика П. Ладана, зроблена на запит колеги з ОГПУ – Т. Кулинич – мала відповідне забарвлення й аж ніяк не полегшувала долю в'язня:

³¹⁸ Горб Міхаїл Савельєвич (уроджений – Розман Мойсей Санелевич; 15.06.1894–21.08.1937) – кремлівський шпигун, функціонер ІНО. Уродженець м. Чуднова під Житомиром. Закінчив Житомирську гімназію (1914); навчався у Петроградському психоневрологічному ін-ті (1914–1915); закінчив три курси медичного фак-ту Університету св. Володимира у Києві (1917). Лівий есер (1917); член КП(б)У з 1920 р. З січня 1921 р. – в апараті Іноземного відділу ВЧК–ОГПУ: на розвідувальній роботі у Західній Європі (Німеччина, Австрія; 1921–1926). З квітня 1926 р. – помічник, з 1931 р. – заст. начальника ІНО ОГПУ, відповідальний за кремлівську резидентуру у Франції. З серпня 1934 р. – заст. нач. Особого відділу ГУГБ НКВД ССРСР, з 1937 р. – заст. нач. 3-го (контррозвідувального) відділу ГУГБ НКВД ССРСР. Старший майор ГБ (1935). Арештований 29 квітня 1937 р.; розстріляний 21 серпня 1937 р.

³¹⁹ *Komuniści przeciw komunistom: Z Andrzejem Paczkowskim i Robertem Spałkiem rozmawia Barbara Polak // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej.* – Warszawa, 2005. – Nr. 1–2 (48–49). – Styczeń – luty. – S. 11.

«Павло Ладан – це тип авантюриста й пройдисвіта, який усілякими заходами до 1931 р., тобто його виїзду до ССРСР, увесь час провадив опозиційну роботу у КПЗУ. Не виключена можливість й провокаційної його ролі у закордонному представництві цієї партії. До його вербування він провадив спеціально партійну роботу й повинен був виїхати до Америки за завданням партії. Проте, з відомих лише йому мотивів, не бажаючи відправлятися у ПАСШ, він [...] від подорожі категорично відмовився, проте вручену йому суму на від'їзд у розмірі 900 марок до партійної каси не здав»³²⁰.

Далі «товаріщ Бертинський» з'ясовував колезі з ІНО ОГПУ, кому, на його думку, було відомо про співпрацю П. Ладана з кремлівською спецслужбою, а саме:

«Федору Бею, який усіляко йому у цій роботі допомагав через підставлення джерел для вербування; представництву КПУ; українській колонії у Берліні; технічному працівнику Бертинського та іншим, хто лише цією справою цікавився. Персональний склад його агентури також був відомий усім цим організаціям й особам. А саме: Павло Ладан працював з Турянським (керівник шумськістської опозиції у КПЗУ), Галієм (Прага), Ньюнеком й двома підставленими йому Федором Беєм джерелами по Польщі, що з них один є польським провокатором».

Прізвища цих двох «підставлених джерел» «товаріщу Бертинському» були невідомі³²¹. Натомість знала ці прізвища Т. Кулинич, стверджуючи на підставі показів В. Коссака, що принаймні один з них – Петро Стасюк – був «співробітником польської дефензиви»³²².

В. Бертинський також заявив, що про роботу Романа Кузьми (Турянського) з П. Ладаном апарат ІНО ОГПУ не був поінформований. За його словами, Р. Кузьма не виконував ролі джерела, але писав доповіді П. Ладану з українського питання, епізодично отримуючи від нього гонорар у доларах, які витрачав на видання опозиційного «Інформаційного бюлетеня» групи колишньої КПЗУ-більшості. На запитання Т. Кулинич, чи відомий

³²⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 332.

³²¹ Там само.

³²² Там само, арк. 332 зв.

йому «по партійній лінії» П. Стасюк й чи подавав останній заяву про відновлення його у членах КПЗУ після виключення з партії за опозиційну діяльність, В. Бертинський відповів, що персонально з П. Стасюком не знайомий, але йому відомо про подання групової заяви 70 осіб – членів КПЗУ – про відновлення у партії, одначе усім їм у проханні було відмовлено. Виняток становив лише Федір Бей, роль якого у партії, мовляв,

«потребувала спеціального розслідування, й тому його задля вирішення цього питання відправили до Москви, де він у даний час й перебуває».

Завершувався рапорт Т. Кулинич заступнику начальника ІНО запевненням, що вищенаведена розмова з В. Бертинським становитиме безперечний інтерес для «справи Павла Ладана й Стасюка»³²³.

Схема шпигунських подорожей П. Ладана 1929–1931 рр.

³²³ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 332 зв.

В'язень чинив запеклий опір фальшивим обвинуваченням, які висувалися не лише проти нього, а й проти його учорашніх колег по КПЗУ, які раптом перетворилися на «провокаторів», «контрреволюціонерів», польських й німецьких «шпигунів». Так, у його заяві до Колегії ОГПУ й Інтернаціональної контрольної комісії від 4 лютого 1932 р. насамкінець міститься ледь завуальоване глузування з чекістських фантазерів-фальсифікаторів:

«Товариші! Безперечно, моя думка не має жодного значення для Вас, але [...] я скажу: швидше повірю, що Гінденбург проситься у Компартію, ніж у те, що Бей, Стасюк, Максимович, Турянський, Васильків, Волинець, Теслюк, Леонтович, Букшований або хто-небудь з відомих членів цієї групи, яких я знав, можуть бути агентами польської або якої-небудь іншої охоранки. Це безглузддя! Це казка! Це моя щира суб'єктивна думка про цих людей. Таким же безглуздям вважаю натяки щодо того, що хто-небудь з них ідейно пов'язаний з УВО або якою-небудь іншою організацією української контрреволюції. У мене, принаймні, немає жодних даних, щоби такі підозри висувати. Але є з них особи, яких я майже не знаю й яких я довгі роки вже не бачив. Можливо, сталася переміна з людьми. Ви кажете, що Василь Коссак зізнається у провокації. Можливо, але за що ж Пілсудський дав йому шість років в'язниці? Як це зрозуміти? А, можливо, вони усі – провокатори? Уся партія складалася з самісіньких провокаторів? Це звучить трагікомічно, але доведеться Вам вірити»³²⁴.

8 квітня 1932 р. «джерело» П. Ладана – Петро Стасюк («АА/75»), він же «співробітник польської дефензиви», дав чергові покази щодо «контрреволюційної роботи» свого куратора по розвідувальній діяльності. У його «свідченнях» без жодних сумнівів стверджувалося:

«Павло Ладан був членом Української Військової Організації. До неї вступив незабаром після її оснований. Разом з Шумським і Максимовичем працював він в контакт з нею, будучи в радянському посольстві у Варшаві. Там теж стрічався з деякими визначнішими провідниками УВО, від яких брав інструкції і яким передавав відомості про посунення радянської влади»³²⁵.

Далі у «свідченнях» йшлося, що, й виїхавши в УРСР, П. Ладан не припинив своєї «контрреволюційної роботи», а, навпаки, ще

³²⁴ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 89 зв.

³²⁵ Там само, арк. 101.

щільніше зв'язався з наддніпрянськими членами підпільної організації й «спільно з ними продовжував працювати для здійснення ідеалів УВО»³²⁶. Аби допомогти, мовляв,

«українській контрреволюції знищити пролетарський український рух на терені Америки і Канади, Ладан в'яжеться з такими членами УВО, як Мирослав Січинський, д-р Осип Назарук³²⁷, редактор Ревюк³²⁸ і Павло Крат³²⁹, і їм передає докладні інформації про стан робітничих революційних організацій, їх силу та засоби».

³²⁶ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 101.

³²⁷ *Назарук Осип Тадейович* (31.08.1883–31.03.1940) – український громадський і політичний діяч, літератор, газетяр. Народився у м. Бучачі на Тернопільщині. Навчався у Бучацькій й Золочівській гімназіях; вивчав право у Львівському ун-ті, закінчив юридичний фак-т Віденського ун-ту (1908). У роки Першої світової війни служив у Легіоні УСС, керівник Пресової квартири УСС (1915–1918). Керівник Головного управління преси й пропаганди Уряду УНР (грудень 1918 р. – червень 1919 р.), з червня 1919 р. – керівник Пресової квартири УГА. Заступник голови делегації УНР на Ризькій мирній конференції у вересні 1920 р. 1922–1926 рр. – у США: редактор тижневика «Січ» (Чикаго; 1923–1926), часопису «Америка» (Філадельфія; 1926–1927). Повернувся до Львова 1928 р., очолював редакцію газети «Нова Зоря» Української Християнської Організації. Восени 1939 р. перед загрозою советської окупації виїхав зі Львова. Помер від інфаркту у Кракові 31 березня 1940 р.

³²⁸ *Рев'юк Омелян* (31.07.1887–21.02.1972) – американсько-український громадський діяч, журналіст. Уродженець с. Перерослі Надвірнянського повіту у Галичині (Австро-Угорська імперія; нині – Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався у Чернівецькому ун-ті. 1912 р. емігрував до Канади. Два роки навчався журналістиці у Швеції. Згодом у США, мешкав у Нью-Йорку та його передмісті Джерсі-Сіті, тогочасному центрі української діаспори. Один із засновників Федерації Українців у США (1915); голова Об'єднання Українських Організацій в Америці (1927); співредактор (з 1920) і головний редактор (1926–1933) газети «Свобода». Автор брошур: «Польща йде! Та не одна, а дві!» (1917); «Ukraine and the Ukrainians» (1920); розвідок з історії української іміграції у США; упорядник збірки «Polish Atrocities in Ukraine» (1931) та ін. Помер у Нью-Йорку.

³²⁹ *Крат Павло Георгійович* (15.10.1882–25.12.1952) – письменник, громадський і церковний діяч. Уродженець с. Красна Лука на Полтавщині (нині Гадяцького р-ну Полтавської обл.). Навчався у Лубенській гімназії, Ун-ті св. Володимира у Києві (1904–1905), Львівському ун-ті (1906–1907), Саскатунській пресвітеріанській колегії (Саскачеван, Канада, 1915–1918). Був членом РУП, УСДРП (Спілки). Від 1905 р. – у

Як стверджував П. Стасюк:

«Його [П. Ладана] помешкання в Берліні було місцем сходин закордонних провідників УВО та місцем явки для цих членів Української Військової Організації, що приїздили з Америки або з Радянської України. Приїжджаючим з Америки членам УВО Ладан давав там потрібні інформації і обговорював з ними плани дальшої роботи УВО біля розкладання революційного табору. Там же давав він інформації про Радянський Союз, очевидно, інформації того роду, що мали дискредитувати і Радянський Союз, і міжнародній революційний пролетарський рух. Виїжджаючим на Радянську Україну давав Ладан зв'язки до тамтейших членів УВО»³³⁰.

У своїй заяві до Колегії ОГПУ від 20 квітня 1932 р. ув'язнений категорично спростовував вищенаведені «покази» П. Стасюка, подавши таку характеристику свого нещодавнього підлеглого:

«Зараз я бачу, що він може брехати, підступно й нахабно обмовляти, й якщо б мені зараз сказали, що він контрреволюціонер сам, що він навіть агент охоранки Пілсудського, я повірив би, хоча стверджувати цього не можу й зараз, оскільки жодних даних щодо цього у мене немає. Але він може брехати, значить, він може бути негідником й в інших відношеннях. Він може бути й провокатором»³³¹.

Зрештою П. Ладан таки домігся очної ставки з П. Стасюком, який під час особистої зустрічі з колишнім «куратором» перебував «у дуже нервовому стані» й одразу назвав власні покази «брехливими». Правдивими він визнав їх лише у тій частині, де йшлося про те, що П. Ладан належав до групи «шумськістів»

Швейцарії, з серпня 1905 р. – у Львові. 1907 р. емігрував до Канади. Співзасновник НТШ у Канаді; керівник Української секції Соціалістичної партії Канади; редактор часописів «Червоний прапор» (1907–1908), «Робочий народ» (1914–1916), гумористичного часопису «Кадило» (згодом – «Кропило»; 1913–1918; усі – Вінніпег). Від 1917 р. – засновник і викладач Українського народного ун-ту ім. М. Павлика (1918–1919), основоположник Української Самостійної Євангельської церкви (1919). 1924–1939 рр. створював у Галичині громади Євангельсько-реформатської церкви, служив священиком у м. Коломиї. 1938 р. оселився на фермі біля Торонто.

³³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 101.

³³¹ Там само, арк. 103 зв.

того часу, коли вони ще перебували у партії³³². Відтак принаймні частково «свідчення» П. Стасюка були уневажнені. Утім, це уневажнення стосувалося найґрунтовнішої частини обвинувачень на адресу «агента Ігоря». Але «слідство» не взяло до уваги цього спростування.

14 травня 1932 р. Колегією ОГПУ П. Стасюк за ст. 58, пп. 4, 11, 13 КК РСФСР був «засуджений» до 6 років таборів, підвідомчих ОГПУ. 5 вересня 1933 р. той самий позасудовий орган переглянув вирок: цього разу Петру Івановичу «визначили» вже десять років таборів (ст. 58, пп. 4, 11), щоправда, з поглиненням попереднього вироку.

Через рік перебування за ґратами, 11 вересня 1932 р. П. Ладан написав заяву на ім'я слідчого Журавльова, змальовуючи у ній жалюгідні умови свого утримання й стан одягу:

«Мені сьогодні принесли дещо з речей: чорний костюм, сорочку, сітку (спідня сорочка), рушник й дві пари шкарпеток».

Подякувавши за цей «дар» з його власних речей, в'язень зазначив, що він украй потребує дещо іншого:

«У мене майже цілком зносилися *черевики*. Чи не можете Ви дозволити перемінити мені ці *черевики* на інші, які перебували у чемодані у готелі “Россия”? Якщо неможливо дати *черевики*, то прошу дати мені хоча б *шнурки до черевиків*.

Костюм я просив *сірий* або *коричневий*, оскільки чорний арештанту навряд чи пасує. Але Вам краще знати. Я особисто нічого не маю права вимагати.

Чи повинен я надягати краватку, чи ні? Якщо так, тоді пришліть краватку й носову хустину. Я лише питаю»³³³.

Й на додачу у постскрипті в'язень просив видати светр, який був з його речами, залишеними у Берліні й привезеними згодом:

«Я дуже мерзну. Зимове пальто також не завадило б, якщо його можна отримати»³³⁴.

28 вересня 1932 р. ув'язнений звернувся з черговим клопотанням до Колегії ОГПУ та ІНО. У ньому йшлося, що напередодні,

³³² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 199–200.

³³³ Там само, арк. 184.

³³⁴ Там само.

27 вересня, слідчий поінформував бранця, що підставою його арешту були покази П. Стасюка та інших «свідків» й що «слідство» невдовзі завершиться.

«Товариші! – наголошував П. Ладан. – Невже я буду засуджений без того, аби дізнатися, хто звів на мене наклеп, крім [П.] Стасюка, й у чому саме полягає мій злочин?»³³⁵.

Він наполегливо просив «слідство» дати йому можливість побачити й своїх колишніх начальників по шпигунській діяльності, особливо, якщо вони й «товаріщ Монд», насамперед, скидають на нього відповідальність за «будь-які невдачі у нашій роботі».

«Я не відчуваю за собою жодної провини й будь-яке покарання мене буде для мене дорівнювати смерті. Допоможіть мені хоча б у цьому!»³³⁶ (виділення П. Ладана. – *О. Р.*), – наголошував бранець.

Звісно, такої «допомоги» йому не надали.

20 жовтня 1932 р. уповноважений 5 відділення ІНО ОГПУ Григор'єв підписав постанову, згідно з якою слідча справа за № 122192 щодо обвинувачення громадянина П. С. Ладана у здійсненні злочинів, передбачених ст. ст. 58-4 та 58-11 КК РСФСР, була «слідством завершена». Відтак пропонував передати її на розгляд Колегії ОГПУ у «позасудовому порядку». Наступного дня документ затвердив своїм підписом заступник начальника ІНО М. Горб³³⁷.

Поведінка політичних в'язнів сталінського режиму останніх передрозстрільних місяців у дечому була спільною, дечим – відрізнялася. Так, наприклад, генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, віртуально присутній у паризько-бернських перемовинах-вмовляннях генерала О. Удовиченка 1930–1931 рр., що їх проводили «Монд» та «Ігор», на останньому відтинку свого життя вирізнявся дивовижною самодисципліною.

3 грудня 1929 р. «судове» засідання Колегії ОГПУ вирішило розстріляти Ю. Тютюнника, не виконуючи присуд до «особливого розпорядження». Тим часом, перебуваючи у камері

³³⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 206.

³³⁶ Там само.

³³⁷ Там само, арк. 211.

смертників у московських Бутирках, колишній генерал 22 січня 1930 р. листовно повідомляв дочці Ользі (1918 р. н.), як він тримає душевну рівновагу в очікуванні вироку у своїй «справі» (за «славною» советською традицією, судилище було заочним, вирок не оголошувався):

«Моя справа, здається, ні на крок уперед не посунулася, загрузла, як та коняка з возом на поганій дорозі, що ні тпр... ні ну... Звичайно, так до віку не буде, але треба спокійно чекати, куди воно поверне моя справа, як з місця зрушить. В нашому стані найважливіше – то здобути і втримати рівновагу, не хвилюватися. Я таку рівновагу давно здобув і маю її, тому почуваю себе, може, й гірше, як на волі, але все ж не погано.

Щодня вранці, як прокинуся від сну, зараз же встаю, намочую хустину в не дуже холодній воді і обтираюся весь од голови до п'ят, а потім щільно, що все тіло червоніє, витираюся насуху простирадлом і зараз же беруся на цілих п'ятнадцять хвилин до гимнастики, щоб добре зогрітися. Потім маршерую з кута в кут по своїй невеликій кімнаті, аж поки не нарахую 4000 кроків, що є біля двох з половиною верстов [...]. Ну, а потім уранішній чай, опівдні обід. По обіді знову маршерую 4000 кроків, а після вечері, як лягати в постіль, знову гимнастика. Тому сплю я цілком добре і в здоров'ї почуваюся гаразд. Так день у день. І хоч як вони подібні один до одного, проте не сумую, не втрачаю рівноваги. Гірше почував себе в перші дні після арешту, а потім при звичаївся. Щоб я не скучав та не сумував: до мене прилітає мрія золота, рожева, блакитна, могутня. Вона, мрія, потішає мене, несе в надхмарні простори, на волю, в тихі хатини і бурхливі окіяни. Але про мрію напишу іншим разом [...]»³³⁸.

Очевидно, в'язнична поведінка бранця П. Ладана була іншою: заперечення фальшивих обвинувачень, численні заяви-спростування, неодноразове голодування. Важко сказати, чи прилітала до нього його мрія – «золота, рожева, блакитна, могутня». Очевидно, що повинна була прилітати. Його внутрішній зір мав би відтворювати картки-зображення його дотюремного життя, життя на двох континентах – Сполучені Штати, Нью-Йорк, Європа – Берлін, Берн, Варшава, Париж, Прага, Сопот, зрештою – Харків. А також десятки й сотні знайомих облич – колег, друзів й ворогів.

³³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67405-ФП, арк. 49–49 зв.

16 листопада 1932 р. він укотре вже апелював до Колегії ОГПУ й Президії ЦКК ВКП(б). 14 листопада слідчий сказав йому, що «справа» його завершена досудовим розслідуванням й спрямована на розгляд «вищих інстанцій». Отже, заявник доходив сумного висновку:

«Значить, мене не будуть викликати ні в Колегію [ОГПУ], ні у ЦКК, і я ніколи не дізнаюся, хто на мене зводив наклеп й, вірогідно, далі оббріхує, я ніколи не дізнаюся, у чому мене звинувачує совлада й партія, я ніколи не матиму можливості відповідати прямо на брехню. Мало того, я зрозумів, що мене покарали також й на підставі моїх власних показів, причому бралися до уваги мертві літери показів, а не їхній живий сенс. А оскільки я не володію зовсім добре російською мовою й часто, за браком відповідного слова, замінював його приблизним висловом думки, не виключена ймовірність помилки при оцінці моїх показів»³³⁹.

В'язень не відмовлявся визнати свої, як йому здавалося, «справжні помилки»:

«Усі вони виходили з того, що мені здавалося, нібито українця-комуніста вважають у КП(б)У й у КП Польщі, Румунії й Чехословаччини завжди другорядним комуністом, що його усюди відсторонюють від керівництва, що ним нехтують й що тому він повинен у Комінтерні боротися за своє міжнародне право громадянства. З цієї теорії витікали мої помилки в оцінці партійного будівництва КП(б)У, сприйняття мною скиглення колишніх боротьбистів й українських соціал-демократів, які перебували у КП(б)У, за ґрунтовні причини для того, щоби засуджувати політику більшовицької партії у національному питанні на Україні, боротьба в Комінтерні за право створювати у Польщі КПЗУ як майже цілком незалежну від КПП організацію [...]. Але усе це я вважав боротьбою у межах компартії й Комінтерну, тоді не вбачав у цьому нічого некомуністичного, небільшовицького, антиленінського [...]. Звичайно, зараз я бачу усю безглуздість й шкоду цих націоналістичних відтінків, засуджую їх й зумію боротися проти рецидиву таких ухилів, де б вони не з'явилися»³⁴⁰.

Завершувалося звернення постскриптумом – вочевидь, зверненням до тюремників й «слідчих»:

³³⁹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67405-ФП, арк. 254.

³⁴⁰ Там само, арк. 255–256.

«Дуже вдячний Вам за газетку. За чотирнадцять місяців я уперше побачив учора з своєї камери світ й боротьбу у ньому. Нью-Йорк, Лондон, Берлін, Женева – усюди боротьба. ССРСР і життя. А я у камері думав про смерть»³⁴¹.

За обвинувальним висновком П. Ладан оскаржувався у: 1) проведенні упродовж 11 років (з 1921 р.) «активної розламницької роботи у лавах КПЗУ» й приналежності до «Української військової організації»; 2) підтримуванні сталих контактів з «розламівцями» у КПЗУ, активній участі у їхній «контрреволюційній роботі» та утаюванні цих фактів від Іноземного відділу ОГПУ упродовж 4-х років перебування на посаді відповідального негласного співробітника ІНО ОГПУ; 3) «саботуванні й зриві дорученої йому за кордоном серед українців роботи»³⁴².

Невдовзі ІНО ОГПУ була підготовлена довідка у «справі» П. Ладана, на підставі якої засідання Колегії ОГПУ мало вирішувати долю в'язня, хоча ця доля вочевидь вже була передрішена. У цій лаконічній інформації йому інкримінувалися три пункти, формулювання яких дублювали положення обвинувального висновку. Відтак начальник ІНО ОГПУ А. Артузов пропонував вищу міру соціального покарання – розстріл³⁴³.

Судовим рішенням Колегії ОГПУ від 20 січня 1933 р. П. Ладан був «засуджений» до страти. Розстріляний 27 квітня 1933 р. у Москві³⁴⁴, ставши черговою українською жертвою для чужого (на диво, кровожерливого) Бога.

Тим часом тоталітарна «санація» кола знайомих П. Ладана тривала, охоплюючи дедалі більшу кількість осіб.

19 січня 1933 р. у Москві ОГПУ був заарештований слухач курсів марксизму-ленінізму при ЦВК ССРСР Федір Бей-Орловський, колишній добрий знайомий, колега й приятель Павла Ладана, який вже в ув'язненні згадував товариські контакти поміж

³⁴¹ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 67405-ФП, арк. 258.

³⁴² Там само, арк. 306.

³⁴³ Там само, арк. 362.

³⁴⁴ *Расстрельные списки. Вып. 2: Ваганьковское кладбище 1926–1936 / сост.: А. Краюшкин (общее руководство), О. Мозохин (рук. группы), А. Горьков, А. Кудрявцев, М. Савкин, А. Рогинский и др. – М.: «Мемориал», 1995. – С. 188.*

ними: «Федір Орловський, з яким я дуже добре завжди жив...»³⁴⁵, тобто співпрацював, контактував і товаришував.

Під час попереднього «слідства» Ф. Бей-Орловський подав фактичні відомості про свій життєпис: вояк Легіону Українських Січових Стрільців (1915–1917); улітку 1917 р. – кур'єр, друкар канцелярії Української Центральної Ради. Наприкінці 1917 р. вступив до полку київських Січових Стрільців й під час евакуації УЦР з Києва перебував в охороні М. Грушевського. За часів Директорії УНР – рядовий, помічник начальника відділу комунікації контрольно-інформаційного відділу при штабі військ Головного Отамана («петлюрівська контррозвідка»); служив у Корпусі Січових Стрільців, з яким відступив до Польщі (1919–1920).

А далі подавалася традиційна «легендована» біографія ув'язненого, який змушений був погодитися з лінією «слідства»:

«Перебуваючи у Львові, БЕЙ-ОРЛОВСЬКИЙ поступив до створеної там “Української Військової Організації”, яка поклала собі за мету підготувати на Советській Україні збройне повстання задля повалення там советської влади.

Свої завдання УВО намітила здійснити шляхом захоплення керівництва первісно легально існувавшої у Польщі Компартії Західної України, використання її можливостей для зв'язку й створення блоку з контрреволюційними антисоветськими елементами, які існували ще в УССР, а також шляхом легального й нелегального засилання в УССР кадрів УВО для підпільної роботи.

З цією метою БЕЙ-ОРЛОВСЬКИЙ, як і деякі інші члени УВО, 1920 р. вступили у лави Комуністичної партії. У 1924 р. за сприяння інших дворушників партії БЕЙ-ОРЛОВСЬКИЙ був обраний до складу ЦК КПЗУ, членом якого він був до дня арешту»³⁴⁶.

Колегією ОГПУ 5 вересня 1933 р. Ф. Бей-Орловський був «засуджений» до 10 років позбавлення волі.

У ніч з 12 на 13 травня 1933 р. у Харкові у будинку «Слово» був заарештований берлінський знайомий П. Ладана літератор Михайло Яловий, якого обвинувачували у приналежності до УВО. Йому, зокрема, інкримінувалися такі «злочини»:

³⁴⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 37.

³⁴⁶ ГДА СБ України, м. Харків, ф. 6, оп. 1, спр. 0-21595, т. 1, арк. 77–78.

«1. 1919 р., перебуваючи у складі боротьбистської делегації у Галичині, брав участь у переговорах з радикалами та есерами щодо створення єдиного фронту проти більшовиків й у налагодженні зв'язку з польсько-петлюрівським штабом; 2. Був членом підпільної боротьбистсько-укапістської контрреволюційної організації, що готувала збройне повстання проти Соввлади; 3. Брав участь у контрреволюційній діяльності УВО, беручи участь у нарадах центру УВО, на яких вирішувалися питання підготовки повстання й інтервенції; 4. Від імені Всеукраїнського центру УВО підтримував зв'язок з контрреволюційними осередками й групами, насадженими у літературних колах [...]; 5. Був зв'язаний з польським консульством у Києві й передавав туди шпигунські матеріали [...]»³⁴⁷.

13 травня 1933 р., на знак протесту проти арешту свого приятеля й розгортання тотального терору, у тому ж будинку «Слово» наклав на себе руки М. Хвильовий.

23 вересня 1933 р. М. Яловий був «засуджений» Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР до 10 років таборів.

Під час розгортання в УССР/СССР репресій, пов'язаних з фабрикуванням чекістсько-енкаведистським апаратом «справ» «Українського Національного Центру» й «Української Військової Організації» 1931–1933 рр., більшість функціонерів КПЗУ чи інших європейських комуністичних або советофільських організацій, яких «компетентні органи» підозрювали у причетності до УНЦ чи УВО, назагал обирали стратегію «овець на заклання» – приймали виклик «пролетарського суду», приїздили з-за кордону в УССР/СССР, звідки прямували до камер сталінської таємної поліції, далі після «слідства» й «вироку» – розстрільних підвалів/ровів або розгалуженої мережі ГУЛАГу «Батьківщини трудящих». Дехто з них також ще мав шанс пережити «скорострільні» роки Великого Терору й дожити до реабілітації.

Однак дехто, особливо після страхіть Голодомору 1932–1933 рр. й відомостей про них і репресії в УССР, які різними шляхами потрапляли на Захід, зрікався своїх колишніх націонал-комуністичних ілюзій й відкривав очі на те, що за лаштунками

³⁴⁷ *Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО») / УССР. Государственное Политическое Управление. Секретно-политический отдел. – Харьков, 1933. – С. 191–192.*

інтернаціоналістських гасел й вербальною любов'ю до «трудящих усіх країн» криються банальні російські імперіальні претензії й антигуманна сутність тоталітарного більшовицького режиму. Окремі учорашні комуністи знаходили у собі мужність публічно заявити про власне прозріння. Деякі з них навіть належали свого часу до кола постійного спілкування Павла Ладана.

Так, наприклад, 26 липня 1933 р. львівське «Діло» вмістило матеріал «Голос сумління». Йшлося у ньому про брошуру Степана Волинця «Слово до друзів». У редакційному вступі читачам з'ясовувалися обставини появи цього видання й мотиви, з яких автор вирішив розірвати з комуністичною ідеологією й практикою:

«Самогубство Хвильового й особливо самогубство М. Скрипника заворушили сумлінням усіх чесних українських громадян, а в тому числі, напевно, й комуністів, що є на правду переконаними українцями. Доказом на те брошура “Слово до друзів” [...]. Автором брошури, що має під титулом назву “Відкритий лист до робітників і селян, моїх дотеперішніх політичних друзів”, є бувший посол Українського Селянсько-Робітничого Соціалістичного Об'єднання *Степан Волинець*. С. Волинець був послом до варшавського сойму в рр. 1928–30 з Волині. Він належав до групи так званих шумськістів. І коли проти тієї групи почали ортодоксальні комуністи й Комінтерн запеклу нагінку, С. Волинець не заломився і не “покаявся”, а обстоював свої ідейні позиції до останніх днів»³⁴⁸.

Варто навести авторську саморефлексію щодо причин, які спонукали його до кардинальної зміни політичної орієнтації й резигнації з обітниць мовчання, що накладала на нього донедавна партійна дисципліна:

«На протязі усієї моєї скромної політичної діяльності я все придержувався строгої політичної дисципліни та лояльності супроти політичної групи, якої я був членом, і супроти моїх політичних друзів. Бувша шумськівська група, до якої я належав, ліквідуючи себе політично й організаційно [...], все ж таки зобов'язала мо-

³⁴⁸ *Голос сумління...: «Відкритий лист» чи краще акт обвинувачення б. посла Українського Сель-Роб. Соціалістичного Об'єднання Степана Волинця проти московських комуністичних насильників на Україні // Діло. – 1933. – 26 липня. – Ч. 193. – С. 1.*

рально своїх бувших членів ради добра міжнародного робітничо-селянського руху до революційної лояльності супроти цього руху і його офіційного керівництва. З затисненими з болю зубами і мимо обурення на той розклад, до якого довели нещасні бюрократи цілий західньоукраїнський лівий робітничо-селянський табір, та на те, що твориться на Радянській Україні, я придержувався цього морального зобов'язання лояльності до останньої хвилини. З болем мовчав я, коли у Москві, зовсім невинно, без ніякого суду, а лише на основі так званих "конфіденціональних відомостей" [...] ГПУ розстріляло мого товариша ще із шкільної лавки і близького приятеля Федя Палащука (Конара). З затисненими зубами мовчав я, коли застрілився Микола Хвильовий, колишній ідейний провідник у боротьбі з попереднім русотяпським наступом на Україну і нас усіх, бувших шумськістів, добрий знайомий.

Смерть Миколи Олексієвича Скрипника, з яким я враз із своїми приятелями мав щастя не раз і не два зустрічатись, балакати, спорити, а був час, що разом на відповідному місці боротись за українські справи (хоч опісля під час шумськівського розламу він гостро шумськістів поборював), ця трагічна смерть й усвідомлення собі її політичного значіння потрясла мною до глибини душі, а тому даліше я мовчати не можу. *Загальні інтереси важніші ніж дисципліна групи*³⁴⁹ (виділення по тексту С. Волинця. – *О. Р.*).

Зрештою, назви розділів «Слова до друзів» достатньо маркантні, аби не коментувати їхній зміст, а саме: «Кліка розбудовує єдину-неділиму»; «Чужинці все були диктаторами в УСРР»; «Господарський визиск України»; «Як виглядає у практиці комуністів самоозначення народів»; «Ліквідація автономії УСРР»; «Московський гнет на українському культурному фронті»; «Червоні губернатори на Україні – "малороси"». Завершувало публікацію стисле редакційне резюме:

«Думаємо, що наведеного доволі, щоби зрозуміти весь жах того, що твориться тепер на Україні і що примусило й комуністичне сумління українця закричати з болю»³⁵⁰.

³⁴⁹ *Голос сумління...: «Відкритий лист» чи краще акт обвинувачення б. посла Українського Сель-Роб. Соціалістичного Об'єднання Степана Волинця... – С. 1.*

³⁵⁰ Там само. – С. 3.

11 й 12 серпня 1933 р. В. Винниченко відзначає, що читає «Одвертий лист» Степана Волинця. На жаль, ніяк не фіксуючи власних вражень від цієї лектури³⁵¹.

Подальша ідейно-політична еволюція С. Волинця невдовзі привела його до праворадикального «Фронту Національної Єдності», лідером якого був колишній старшина УССР Дмитро Паліїв. Як наслідок – неодноразовий арешт польською владою, восени 1939 р. вихід з тюрми й виїзд до німецької зони окупації. Далі – член Військової управи дивізії СС «Галичина» (референт пропаганди), англійська зона окупації Німеччини, редактор тижневика «Українське слово» у Бльомбергу. Еміграція до Канади 1949 р.

13 вересня 1933 р. львівське «Діло» під заголовком «Недавній комуніст – кається» оприлюднило заяву співзасновника й першого голови Культурно-освітнього об'єднання українських робітників у Німеччині «Воля» Дмитра Феркуняка-Григоровича, що її він надіслав Українській пресовій службі у Берліні. У документі йшлося:

«Стоючи на становищі, що зміна політичного погляду людини, яка брала активну участь в політичному житті, повинна бути подана до публичного відома, заявляю наступне:

По докладному провіренні свого внутрішнього переконання відносно діяльності комуністичного інтернаціоналу взагалі, а комуністичної партії Західної України, якої приклонником і активним співробітником я був, зокрема, стверджую, що комуністична партія не заслуговує на довіря до неї широких працюючих мас. Її гасла про рівність, вільність і братерську співпрацю, соціальне й національне визволення людства і т. д. є лише пустими фразами, що служать лише для обману мас і до підбурювання класової ненависти й ворожнечі.

Масовими розстрілами в льохах ДПУ без жадного суду, масовими засланнями на неминучу смерть в північносибірські тундри і іншими карами тероризує вона мільйони працюючих, повертаючи їх в бездушну худобу.

Дійсність показала, що під інтернаціонально-централістичною покришкою ведеться огидний великодержавний націона-

³⁵¹ Винниченко В. *Щоденник* / НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Комісія УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка; КІУС. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк: Смолоскип, 2020. – Т. 5: 1932–1936 / упорядкув. Ольги Матвєєвої. – С. 214.

лістичний шовінізм пануючої московської нації, поневолюючи недержавні нації та повертаючи їх в стан рабів-невільників гірш панщизняних часів.

Національна політика кровавого червоного Кремлю нічим не різниться від панування абсолютизму, навпаки, ця кліка злочинців-каторжників, засівши в Кремлю, постановила знищити все, що могло б загрожувати її кровавому ремеслу.

Виходячи з заложення цієї жорстокої дійсности, зриваю ідеологічні зв'язки (яких, до речі, я давно вже перестав бути приклонником) з комуністичним рухом (партією) і своєю співпрацю з ним осуджую як злочин супроти національно-визвольної боротьби моєї української нації. Для українця, в якого серці жевріє ще хоть маленька іскорка любови до своєї поневоленої нації, не може бути місця в комуністичному русі»³⁵².

До речі, 1933 р. перетнулися життєві шляхи й службова кар'єра вищезгаданої Тамари Кулинич й відомого згодом сталінського терориста Павла Судоплатова, який став її наступником на посаді в ІНО:

«В 1933 г. глава украинского ГПУ Балицкий был назначен заместителем председателя общесоюзного ОГПУ. Переезжая в Москву на новую работу, он взял с собой нескольких сотрудников, в том числе и меня. Я получил в управлении кадров центрального аппарата госбезопасности должность старшего инспектора, курировавшего перемещения по службе и новые назначения в Иностранном отделе (закордонной разведке) ОГПУ.

В то время я начал часто сталкиваться по работе с Артузовым, тогдашним начальником Иностранного отдела, и его заместителем Слуцким. В 1933 г. [Т.] Кулинич, офицер, отвечавшая за оперативное наблюдение и борьбу с украинской эмиграцией на Западе, подала рапорт об отставке по состоянию здоровья. Узнав, что я родом с Украины и имею опыт работы в местных условиях, Артузов предложил эту должность мне»³⁵³.

Заступник нелегального резидента ІНО ОГПУ «Беєра» – Мориц Вайнштейн («Юліус») 1930 р. був відкликаний до Москви. Відтоді служив в ОГПУ–НКВД ССРСР, був інструктором парткому НКВД ССРСР; старший лейтенант ГБ (1936). Арештований 26 ве-

³⁵² *Недавній комуніст – кається // Діло. – 1933. – 13 вересня. – Ч. 240. – С. 3.*

³⁵³ Судоплатов П. *Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля / Павел Судоплатов. – М.: ТОО «Гей», 1996. – С. 16.*

ресня 1936 р. за підозрою у приналежності до «контрреволюційної терористичної організації». Наказом наркома внутрішніх справ ССРСР № 1138 від 8 липня 1937 р. М. Вайнштейн був звільнений узагалі з ГУГБ НКВД ССРСР з виключенням з обліку, згідно зі ст. 38, п. «в» («неможливість використання на роботі у Головному управлінні державної безпеки») «Положення о прохождении службы начсоставом ГУГБ НКВД ССРСР». Військовою колегією Верховного Суду ССРСР 19 серпня 1937 р. «засуджений» до вищої міри покарання й розстріляний того ж дня. Реабілітований ВК ВС ССРСР 28 травня 1958 р.

Крім справи «Ігоря», 1931–1932 рр. у резидентурі «Беєра» трапилося декілька провалів агентури. У лютому 1933 р. Центр ухвалив рішення щодо її розформування. Керівник – Бертольд Карлович Ільк («Беєр») – був відкликаний до Москви й переведений до контррозвідки. З травня 1935 р. – начальник 10-го відділення 5-го (Особливого) відділу ГУГБ НКВД ССРСР, старший лейтенант ГБ (з 05.12.1935), з 19 січня 1937 р. – заступник начальника 3-го відділу Управління ГБ НКВД ССРСР по Сталінградській області. 28 квітня 1937 р. арештований за обвинуваченням у шпигунстві. Комісією у складі наркома внутрішніх справ, прокурора ССРСР й голови Військової колегії Верховного Суду ССРСР 19 червня 1937 р. «засуджений» до ВМП. 20 червня розстріляний. Посмертно реабілітований 30 жовтня 1958 р. Військовим трибуналом МВО.

У середині 1933 р. у Варшавському округовому суді у терміновому порядку розглядалася справа двох шпигунів, які працювали на користь «однієї з сусідніх держав». Йшлося про Ігнація Брохіса (також Ігнацій Гідаль Брохес) та Александра Стерчинського. Перший був промисловцем єврейського походження, який працював у взуттєвій галузі й мешкав у Берліні, інший – капітаном запасу Війська Польського й «колишнім співробітником МЗС» II Речіпосполитої, «широковідомим у світських колах Варшави». Процес проводили військові. Стверджувалося, що арешт І. Брохіса відбувся у момент, коли він «намагався вивезти з Варшави секретні відомості», а обидва підсудних «перебували на послугах розвідки однієї з сусідніх держав». Стале замешкання промисловця у Берліні аж ніяк не доводило, що він і його підруч-

ний А. Стерчинський працювали саме на користь німецької розвідки. Польській контррозвідці вже з початку 1920-х рр. було добре відомо, що у німецькій столиці розташовувалася резидентура кремлівської розвідки, яка розпрацьовувала Польщу. Дипломатичним прикриттям шпигунської діяльності слугувало Повноважне представництво советської Росії, а згодом ССРСР у Берліні³⁵⁴.

Експертами на процесі виступали два офіцери II відділу Головштабу Польщі. Обом підсудним було доведено їхню співпрацю з відділенням ОГПУ у Берліні й засуджено на кару смерті через повішання. Вирок було виконано³⁵⁵.

В агіографічній статті, присвяченій постаті І. Камінського, цей епізод презентований у прихильному для «Монда» ракурсі. Мовляв, одним з найцінніших джерел інформації для І. Камінського був І. Брохіс, «вихідець з Росії, із сім'ї крупного фабриканта-мільйонера польського походження». Під час поїздки на Далекий Схід 1917 р. у бізнесових справах він вимушено затримався аж до початку 1920-х рр. й встановлення у краю більшовицької адміністрації. 1922 р. було засновано польсько-азійське акціонерне товариство «Сибір-Пол», що мало на меті торговельний обмін поміж Польщею й Далеким Сходом (йшлося насамперед про торговельне судноплавство між портами Вільного міста Данцига й Владивостока). Одним з засновників-акціонерів і був І. Брохіс. Тоді доля й звела його з місцевим чекістом на ґрунті надання взаємних послуг. Потрапивши до агентурної мережі ОГПУ, підприємець й надалі надавав специфічні послуги зовнішній розвідці Кремля, цього разу вже у Польщі, до якої емігрував.

І. Брохіс мав широкі зв'язки в урядових колах II Речіпосполитої й міг здобувати важливу інформацію для І. Камінського з МЗС, МВС й військового відомства Польщі. Його постійні рейди поміж Варшавою і Берліном зручно пояснювалися сталим замешканням у німецькій столиці й наявністю у ній філії фірми. Одначе ситуація загострилася з приходом до влади у Німеччині

³⁵⁴ Repłoński A. *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*. – S. 157.

³⁵⁵ Ibid. – S. 285; *Brochis i spółka – proces szpiegowski*: [електронний ресурс]: <https://www.salon24.pl/u/nick/780911,brochis-i-spolka-proces-szpiegowski>.

А. Гітлера. Пильнішим стало поліцейське стеження. Одного разу І. Брохіса навіть арештували за підозрою у шпигунстві на користь Польщі, але невдовзі відпустили за браком доказів. Не пасла задніх й польська контррозвідка. Агент отримав наказ терміново залишити Польщу й виїхати з родиною до Швейцарії, одначе зволікав³⁵⁶ ...

Невдовзі І. Брохіса затримала польська контррозвідка – вже на Варшавському вокзалі, звідки він мав попрямувати до Швейцарії. Виклад подальших подій дослідник біографії «Монда» О. Скрипник подає у стилі героїчного епосу:

«На слідстві він тримався мужньо і нікого не видав. Жодним словом не обмовився і про свого куратора з радянської розвідки. Згодом Варшавський окружний суд засудив його разом з помічником у розвідувальній діяльності до смертної кари через повішання. Помічником І. Брохіса був чиновник міністерства закордонних справ, тому виконання вироку відбувалося у присутності співробітників цього міністерства, яких у такий спосіб хотіли застерегти від співпраці з іноземними розвідками»³⁵⁷.

Героїчну картину, щоправда, дещо псувала поведінка помічника І. Брохіса: А. Стерчинський, аби пом'якшити вирок, покликався на власну невиліковну хворобу, унаслідок якої, мовляв, уважав себе психічно не зовсім нормальним. Кільканадцять свідків, заслуханих під час судового засідання, й матеріали польської спецслужби цілком довели, що обидва шпигуни працювали на шкоду своєї Батьківщини й на користь ССРСР³⁵⁸.

Унаслідок цього провалу й демаскування шпигунської мережі Кремля за ґрати потрапило ще кілька членів групи І. Брохіса: «Через це І. Камінський, за вказівкою Центру, у терміновому порядку організував виїзд на батьківщину [яку? Вочевидь – “батьківщину трудящих”. – О. Р.] і переміщення в інші країни співробітників резидентури і агентів розвідки, які могли потрапити в поле зору польської і німецької контррозвідок. Вдалося нелегально переправити до Радянського Союзу і дружину І. Бро-

³⁵⁶ Скрипник О. *Громадянин з датським паспортом: [Іван Камінський]* // Скрипник О. *Розвідники, народжені в Україні.* – С. 247–248.

³⁵⁷ Там само. – С. 248.

³⁵⁸ *Brochis i spółka – proces szpiegowski:* [електронний ресурс]: <https://www.salon24.pl/u/nick/780911,brochis-i-spolka-proces-szpiegowski>.

хіса з сином, де їм за клопотанням керівництва зовнішньої розвідки було надане радянське громадянство»³⁵⁹.

Відтак до Москви відкликали й І. Камінського. Утім, у центральному апараті зовнішньої розвідки він затримався ненадовго.

Навесні 1934 р. «Монд», попри «творчі невдачі», очолив нелегальну резидентуру ІНО ОГПУ у Парижі. 1936 р. був відкликаний до Москви й 5 листопада 1936 р. призначений начальником 1-го відділення ІНО ГУГБ НКВД СРСР; 2 грудня того ж року йому присвоїли спеціальне звання майора ГБ.

22 лютого 1938 р. «товарищ Монд» був ще нагороджений медаллю «XX лет РККА», а вже невдовзі заарештований за фальшивим обвинуваченням. 21 лютого 1939 р. наказом по НКВД він був усунутий з посади начальника 1-го відділення ІНО ГУГБ, згідно з «Положением о прохождении службы начальствующим составом Главного управления государственной безопасности НКВД СССР», п. 38^б («Арест судебными органами»), й засуджений до тривалого ув'язнення. Після початку советсько-німецької війни його несподівано (за браком кадрів й на прохання колеги П. Судоплатова) звільнили з таборів й повернули до центрального апарату НКВД. За відсутністю житла у Москві (родина «ворога народу» була виселена зі столиці) він тимчасово замешкав у колеги-приятеля Павла Судоплатова. «Монд» готувався до свого останнього відрядження – до окупованого Житомира, у тил вермахту, маючи завданням «розробляти українських націоналістів». Господар квартири так запам'ятав його постать:

«У пенсне й костюмі-трійці Камінський нагадував типового французького бізнесмена. Проводжаючи його, моя дружина не могла стримати сліз. Сам Камінський випромінював оптимізм. За його словами, він по-справжньому щасливий, що його знову залучили до роботи. Уплітаючи у свою розмову французькі анекдоти, щоб трохи заспокоїти мою дружину, Камінський говорив, що для нього це велика удача, навіть якщо йому й судилося померти»³⁶⁰.

Закидали І. Камінського за лінію фронту наосліп – зрештою, звично для советських диверсійно-розвідувальних служб пер-

³⁵⁹ Скрипник О. *Громадянин з датським паспортом...* – С. 248–249.

³⁶⁰ Судоплатов П. *Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля.* – С. 151–152.

шого року війни з Німеччиною. Відтак доля його була передірена заздалегідь:

«Його видали одразу ж після приземлення у Житомирі. Це зробив священик, агент місцевого НКВД, який на той час уже співробітничав з гестапо. Камінський одразу відчув засідку, влаштовану на явочній квартирі, й застрелився. Про його долю ми дізналися через три або чотири місяці. Усі, хто перебував поряд із ним, були блоковані й убиті у перестрілці»³⁶¹.

9 жовтня 1937 р. відбулося чергове засідання Особливої трійки УНКВД ССРСР по Ленінградській області, під час якого, зокрема, було блискавично «розглянуто» так звану «Справу № 103010-37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУГБ НКВД ССРСР на 134 особи українських буржуазних націоналістів, засуджених до різних термінів за контрреволюційну шпигунську й терористичну діяльність на Україні, які, залишаючись на колишніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, утворили контрреволюційну організацію "Всеукраїнський центральний блок"». Усіх їх прирекли на смерть. Серед цих осіб, убитих 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох під Медвежегорськом у Карелії, було чимало добре знайомих П. Ладану по його закордонній діяльності у КПЗУ/Комінтерні й службі в ІНО ОГПУ: Матвій Яворський, Мирослав Ірчан, Сергій Вікул, Петро Демчук, колишній співробітник Розвідупру Василь Дідушок, Петро Дятлів (Дятлов), Мирон Косар-Заячківський, берлінський знайомий й співрозмовник Михайло Яловий, «джерело» П. Ладана – Петро Стасюк, Євген Черняк та ін.³⁶²

«Велика Чистка» 1937–1938 рр. знекровила й апарат Виконкому Комінтерну³⁶³. Серед багатьох інших колег 15 травня

³⁶¹ Судоплатов П. *Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля*. – С. 152.

³⁶² *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937–1938 рр.: У 2 т. / СБУ; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень; редкол.: С. Богунов, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал (відп. ред.); упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський та ін. – 2-ге вид., доопр. і доп. – К.: Сфера, 2003. – Т. 2. – С. 714–720, 727, 730.*

³⁶³ Докладніше див., напр.: Ватлин А. *Коминтерн: Идеи, решения, судьбы / Александр Ватлин*. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 333–372.

1937 р. НКВД був затриманий й «товарищ Бертинський» – Віктор Житловський, свого часу «експерт» від ВККІ у «справі П. Ладана». З листопада 1937 р. він був розстріляний на полігоні «Комунарка» під Москвою.

16 серпня 1938 р. члени Президії Виконкому Комінтерну затвердили постанову про розпуск Компартії Польщі та її автономних складових – КПЗУ та КПЗБ. Ухвала умотивовувалася тим, що, мовляв, керівництво КПП опанували «шпигуни й провокатори»³⁶⁴.

У лютому 1938 р., під час відбування покарання Ф. Беєм-Орловським, він був обвинувачений удруге у приналежності до УВО й «агентури польської розвідки», а також «дезінформуванні» ОГПУ, що його агентом він перебував упродовж 1921–1932 рр. У березні в'язня етапували до Москви, де продовжилося «слідство». 14 вересня 1938 р. у судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду ССРСР «засуджений» до ВМП. Убитий 15 вересня 1938 р. на полігоні «Комунарка».

Лідер колишньої КПЗУ-більшості Роман Кузьма (Турянський) після покаяння заяв 1932 р. виїхав до ССРСР, працював у редакції «Крестьянской газеты» у Москві. 8 лютого 1933 р. був заарештований у «справі» «Московського центру УВО», згодом «засуджений» до 5 років в'язниці. Утримувався у Владімірській тюрмі ГУГБ НКВД ССРСР. 11 лютого 1939 р. розпочалося нове «слідство» у його «справі», оскільки в'язень, мовляв, приховав під час «слідства» 1933 р. численні факти своїх зв'язків з «розвідувальними органами Німеччини й Польщі», а також власну провокаційну діяльність у компартіях Західної України та Польщі.

16 липня 1940 р. у Москві відбулося закрите судове засідання Військової колегії Верховного Суду ССРСР у «справі» Романа Турянського. Під час судилища, серед іншого, знову сплигло прізвище П. Ладана. Зокрема, підсудного запитали, чи був П. Ладан членом ЦК КПЗУ.

³⁶⁴ Докладніше див., напр.: Szyr E. *Okoliczności rozwiązania KPP* / E. Szyr // *Nowe drogi*. – 1987. – Nr. 7. – S. 88–104; Фирсов Ф.И. *Коминтерн и Коммунистическая партия Польши* / Ф. И. Фирсов, И. С. Яжборовская // *Вопросы истории КПСС*. – 1988. – № 11. – С. 20–35; № 12. – С. 40–55.

«Так, Ладан був членом ЦК КПЗУ, – відповів Р. Турянський, категорично відкинувши водночас зв'язок з уже страченим колегою як агентом чужоземної розвідки. – Як з агентом германської розвідки я з ним ніякого зв'язку не мав»³⁶⁵.

Насамкінець на запитання голови суду, чи має він чимось доповнити судове слідство, Р. Турянський укотре вже рішуче заперечив власну «шпигунську діяльність», згадавши ще раз у цьому контексті прізвище П. Ладана:

«В обвинувальному висновку йдеться про мої зв'язки з німецькою й польською розвідками й про те, що я, мовляв, будучи членом ЦК КПЗУ, використовував власне становище для перекидання в ССРСР шпигунів. Усе це невірно [...]. Стосовно Ладана. Я з ним мав зв'язок як з членом ЦК КПЗУ. У Ладана й до шумськістської групи були коливання. Коли він виїхав до Америки, він там почав говорити, що провадить боротьбу з шумськістами. Я у своїй статті, яку було вміщено у “Світі”³⁶⁶ під псевдонімом Лазаркевич, викривав Ладана як шумськіста.

Якщо би я був з ним зв'язаний по шпигунській діяльності, я би його не викривав. Я не міг використати своє становище для перекидання шпигунів до ССРСР, оскільки 1928 р. я був викинутий з Комінтерну [...]»³⁶⁷.

За вироком ВК ВС ССРСР Роман Кузьма (Турянський) був приречений на смерть. У ніч з 16 на 17 липня 1940 р. його убили у тій же Москві.

Започатковані після смерті тоталітарного диктатора й пришвидшені ХХ з'їздом КПСС реабілітаційні процеси вплинули й реабілітацію членів Комуністичної партії Західної України та її керівної верхівки, ледь не стовідсотково знищеної терором 1930-х рр.

У лютому 1956 р. було надруковано Заяву ЦК п'яти комуністичних і робітничих партій – ССРСР, Польщі, Італії, Болгарії та Фінляндії, у якій розпуск Комуністичної партії Польщі та її

³⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 38869-ФП, т. 3, арк. 45.

³⁶⁶ «Світ» – ілюстрований двотижневик, з 1927 р. – місячник, орган правого крила Української соціал-демократичної партії (УСДП). Виходив у Львові 1925–1929 рр. у видавництві «Друкар». Головний редактор І. Квасниця.

³⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 38869-ФП, т. 3, арк.48.

автономних складових – КПЗУ й Компартії Західної Білорусі – серпневим рішенням Президії Виконкому Комінтерну 1938 р. кваліфікувався як безпідставний й такий, що ґрунтувався на хибних обвинуваченнях³⁶⁸.

Визначенням Військової колегії Верховного Суду ССР від 11 червня 1959 р. «судову» ухвалу Колегії ОГПУ від 20 січня 1933 р. щодо П. Ладана було скасовано й справу припинено «за відсутністю складу злочину».

* * *

На нашу думку, не викликає сумнівів, що Павло Ладан був неординарною особистістю. Уродженець західноукраїнських теренів Австро-Угорської імперії, він у пошуках кращої долі (як і тисячі його земляків) у молодому віці емігрував до Північної Америки (Канади, потім США). Типовий представник українських емігрантів-трудолюбів, невдовзі він став симпатиком соціалістичних, а згодом й комуністичних ідей, активно долучився до розбудови мережі українських соціалістичних/комуністичних організацій у США, а також їхніх друкованих видань. Загроза арешту американською владою змусила його виїхати до Європи, звідти – України, на теренах якої Кремлем провадився комуністично-більшовицький експеримент у вигляді «незалежної» УСРР. Знайомство з національним (так звана «політика українізації») й партійним будівництвом у республіці (поглинення КП(б)У за вказівкою ЦК РКП(б) націонал-комуністичних партій) дедалі більше зміцнило його націонал-комуністичні погляди.

Робота П. Ладана у дипломатичних представництвах УСРР у Варшаві та Берліні (1921–1923) постійно синхронізувалася з напівлегальною й нелегальною діяльністю у КПЗУ (Закордонне бюро допомоги КПЗУ, комуністичне видавництво «Космос»). Здобутий тут досвід він активно використав під час своєї діяльності в іпостасі функціонера Комінтерну й члена ЦК КПЗУ, а також у другому «американському відрядженні» за дорученням ЦК КПЗУ (1926–1928).

Найменш знаною сторінкою біографії П. Ладана залишається його діяльність у нелегальній резидентурі ІНО ОГПУ у Берліні

³⁶⁸ Правда. – 1956. – 21 лютого.

з функціями помічника резидента по «українській лінії» (з кінця грудня 1928 р.). Тут він активно долучився до специфічної діяльності по «висвітленню» й розкладанню/корумпуванню українського еміграційного політикуму, брав участь у спробах схилити його симпатії на бік «Советів». Завдання істотно полегшувалося через нужденне існування емігрантів, які буквально виживали, й «чорну готівку», яку охоче сплачувала «Батьківщина трудящих» за просоветські симпатії й роботу на ССРСР. Брудна робота кремлівського шпигуна й усе виразніша відмова Москви від «національного експерименту» в УССР дедалі більше знеохочували «агента Ігоря», який формально змушений був таврувати «шумськістів» у республіці й на західноукраїнських теренах, але так і залишався адептом націонал-комуністичних поглядів. Звідси й настрої (у передачі М. Ялового):

«Ех, ну вас до біса з вашою революцією, з вашою Україною, кину все й поїду до себе в Америку!».

Після того, як берлінська резидентура ОГПУ під керівництвом «Монда» (І. Камінського) зазнала низки невдач, П. Ладан та його куратор були раптово відкликані до Москви. «Агент Ігор» був призначений і зрештою став цапом-відбувайлом. Його переведенню у категорію «зрадників-шумськістів» й «польських агентів» сприяли вже наявні на той час «свідчення» проти нього, отримані від ув'язнених у «справах», що їх спішно фабрикував чекістсько-енкаведистський апарат, – «Українського Національного Центру» та «Української Військової Організації». 27 квітня 1933 р. П. Ладан був розстріляний у Москві, ставши черговою українською жертвою для чужого (на диво, кровожерливого) Бога (чи сатани?!).

Матеріали московської «справи П. Ладана» (однієї з небагатьох) на початку 1990-х рр. через щасливий збіг обставин потрапили до Києва. Завдяки цьому маємо нагоду не лише з'ясувати деталі біографії однієї, хоча й небуденної особи, а й принаймні частково реконструювати структуру й механізм функціонування шпигунської мережі Кремля у Західній та Центрально-Східній Європі 1920-х – початку 1930-х рр. Завдання, до речі, напрочуд актуальне й для сьогодення.

ДОДАТОК. ДОКУМЕНТИ

Місцем зберігання архівно-кримінальної справи Павла Степановича Ладана на початку 1990-х рр. був *Центральный архив Министерства безопасности Российской Федерации*, де їй був присвоєний № Р-21027. За наполяганням архівного підрозділу Служби безпеки України (ї за настійливим проханням автора статті) у копії вона була передана до Києва, де нині зберігається у фонді припинених справ (ф. 6) за № 71685-ФП.

Увазі читачів пропонується дев'ять документів із цієї справи, які, на наш погляд, становлять найбільший інтерес для дослідника.

Документи публікуються згідно з сучасними правилами публікації документальних матеріалів мовою оригіналу із збереженням мовно-стилістичних особливостей тексту. Недописані або пропущені місця відтворені у квадратних дужках. Публікацію супроводжують принагідні коментарі й примітки.

№ 1

Доповідна записка помічника начальника 5-го відділення ІНО ОГПУ Д. Смирнова начальнику ІНО ОГПУ А. Артузову про необхідність арешту П. Ладана

*До 16 вересня 1931 р.**

Совершенно секретно

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В конце августа с. г. в Москву по нашему заданию прибыл зак[ордонный] источник одной из наших резидентур ЛАДАН («Игорь»).

Ладан, выполнявший продолжительное время обязанности помощника резидента по украинской линии, проходит по делу «украинского национального центра» (показания Днистренко – Томашевского и Коссака Василя) как член УВО, активно работавший по заданиям последней.

* Документ датується за резолюціями на ньому. У верхньому лівому куті документа поміта: «Тов. Балицкий. Прошу разрешения арестовать и передать в СПО. Артузов, 16.IX.31 г.» У верхньому куті праворуч резолюція: «Тов. Артузову. Арест Ладан – «Игорь» – согласован с тов. Балицким. АК, 17.IX.31».

Анализируя работу, проведённую Ладаном (его вербовки агентуры по освещению украинской эмиграции), и сопоставляя её с объектами, проходящими по делу УНЦ, необходимо сделать следующие выводы:

а) Ладан в процессе своей работы подставлял нам в качестве объектов для вербовки и вербовал впоследствии лиц, преимущественно входивших в организацию УВО и проходящих сейчас по делу УНЦ, как, например, Леонтович, Стасюк, Хлонь, Порш, Галий, Кузьма Богдан и др. Все эти лица характеризуются в показании как активные деятели УВО;

б) Часть из работников линии Ладана, через коих он «освещал» деятельность украинской эмиграции и поляков, по нашему мнению, была связана с польской контрразведкой (Стасюк), по заданию которой отчасти и строилась работа линии Ладана через посредство Стасюка;

в) Вся линия Ладана фактически, несмотря на довольно продолжительное время своего существования, конкретных результатов в работе не дала. Строились планы, оттягивалось время, отвлекалось внимание, а в итоге ничего конкретного налицо не было;

г) Объекты для вербовок, намечаемые резидентурой и центром, если, паче чаяния, не входили в состав организации УВО (дело УНЦ) прямо или косвенно, – по обыкновению оттирались и их обработка или заканчивалась неудачей, или (как это было с делом «Старшина») терялась с завербованным объектом связь. Объяснение этому следует искать также в той тактике, которую проводил Ладан и его группа.

Всё это и целый ряд дополнительных моментов из деятельности и поведения Ладана настоятельно рекомендуют:

1. Изолировать Ладана путём ареста, так как его связи в Москве (в частности, в Коминтерне) и пребывание на свободе дадут ему возможность, если он этого уже не сделал, во-первых, договориться с некоторыми лицами, имеющими отношение к делу УНЦ, об общем поведении в случае арестов и, во-вторых, предупредить «свою сеть» за кордоном о подозрениях центра в их искренности работы с нами.

2. После ареста Ладана предложить последнему написать письма источникам АА/57-му, АА/75-му и АА/56-му с вызовом этих лиц в СССР для «организационных совещаний».

3. Вызвать после приезда АА/57-го и АА/79-го и источника АА/69-го.

4. После приезда всех этих зак[ордонных] источников – арестовать их и повести самостоятельное* отдельное** от УНЦ дело, чем мы не только разобьем польско-шпионскую группу, но и проконтролируем дело УНЦ с другой стороны.

ПОМНАЧ 5 ОТДЕЛЕНИЯ

Д. Смирнов

ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 222–223.
Оригінал. Авторизований машинопис.

№ 2

**Доповідна записка помічника начальника 5-го відділення
ІНО ОГПУ Д. Смирнова начальнику ІНО ОГПУ А. Артузову
з розгорнутим обґрунтуванням потреби арешту П. Ладана**

17 вересня 1931 р.

Сов[ершенно] секретно

НАЧАЛЬНИКУ ИНОСТРАННОГО ОТДЕЛА ОГПУ
ТОВ. АРТУЗОВУ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В процессе ознакомления с материалами следствия по делу «Украинского Национального Центра» нами было установлено, что в качестве одного из активнейших членов «Украинской Военной Организации», работавшего по заданиям последней, по делу проходит*** наш закисточник одной из нелегальных резидентур – ЛАДАН – «Игорь».

ЛАДАН продолжительное время выполнял обязанности помощника нашего резидента по Украинской линии.

* Далі закреслено – «независимое».

** «отдельное» – надписано над рядком.

*** «по делу проходит» – надписано над рядком.

Суть показаний лиц, проходящих по делу УНЦ, в отношении ЛАДАНА сводится к следующему:

«Отдельно надо остановиться на нелегальной антисоветской работе члена УВО Ладана. Ладан приехал на советскую Украину в начале 1921 г. из Америки, где он, прикрывшись партбилетом, вербовал украинских эмигрантов в нелегальную военную антисоветскую организацию, чтобы перевести их, мол, «советских», легальным образом на Украину.

Действительно, Ладан и Ткачук перевезли партию членов указанной организации на Украину, устроив их затем на различных работах. Немало из них, чтобы сохранить их организованным порядком, Яворский принял в Высшую партийную школу им. Артёма, а Ткачук осенью 1921 г. стал во главе Галицийского Бюро при ЦК КП(б)У, где продолжал нелегальную антисоветскую работу, начатую Яворским.

В 1922 г. Яворский и Ладан позаботились в ЦК К(б)У об откомандировании Ткачука на партучёбу в Москву, откуда по ходатайству Ладана Коминтерн, кажется, в 1924 г. командировал Ткачука на партработу в Америку, где он начал бешенную агитацию против соввласти и компартии.

В Америке Ладан формально работал в компартии, а фактически проводил вместе с Сичинским нелегальную агитацию против соввласти.

Приехав на Украину, Ладан выехал для работы в Советское Посольство в Берлине, а впоследствии нелегальная организация командировала его на нелегальную работу в Коминтерн. Ладан, работая в Коминтерне, имел постоянные связи с редактором «Свободы» Ревюком, которому посылал для помещения в американской прессе антисоветские сведения об экономическом и политическом положении СССР, чтобы сделать невозможными экономические и торговые сношения Советского Союза с соответствующими американскими фирмами. Кроме того, Ладан имел постоянные связи с польским посольством в Москве и передавал туда информации и сведения о секретных делах Коминтерна, особенно тех, кои касались революционного движения Средней и Южной Европы. Об этой роли Ладана мне известно от Максимовича и Яворского».

(Показания Днистренко Всеволода Григорьевича от 19/VI-31 г.).

(Том 6-й след[ственных] материалов УНЦ).

«В конце января я был уже в Берлине и обратился к Ладану, который в то время жил в Берлине и у которого была явка КПЗУ. Через него высылались в Галицию члены Военной организации. У Ладана я встретил Фёдора Бея, Богдана Кузьму и Корбутюка, которые возвращались со съезда КПЗУ, состоявшегося в 1925 г. на Украине.

В феврале в Берлин приехал Максимович, и поэтому у Ладана было созвано совещание, на котором присутствовали: Мондок, Бадан, Богдан Кузьма, Фёдор Бей, Корбутяк и я. На этом совещании Максимович говорил о московском господстве на Украине, об уничтожении московщиной всех проявлений украинской жизни, о том, какую роль играет член ЦК КП(б)У Шумский в этой борьбе с Москвой и, наконец, о той борьбе, которую нужно вести в Галиции в рядах КПЗУ с московским влиянием. Такую же работу нужно поставить и в коммунистической партии Чехии, главным образом, на Закарпатье. Чтобы это выполнить, нужно нам в Галиции усилить национальный лагерь и даже вести работу совместно с поляками.

Тем временем приближался осенний пленум, на который прибыла делегация КПЗУ в составе: Василькова, Тасьмы и Копача, которая для того, чтобы лучше замаскировать раскольническую работу, должна была отчитаться. Об этом пленуме говорил мне Стасюк. На нём должны были быть только надёжные люди – члены Военной организации, поскольку во время отчёта могут возникнуть дискуссии, которые расшифровали бы политику верхушки ЦК КПЗУ, руководство могло бы перейти в другие руки и тогда пришлось бы попрощаться с раскольнической работой.

На пленуме, состоявшемся в октябре 1927 г., присутствовали: ...*, кроме того, из Берлина группа КПЗУ – Ладан, а также Лон и Сирко, присланные ЦК КП(б)У, чтобы не допустить раскола.

... Одновременно было поставлено [задание] любой ценой удерживать свои организации на местах, а также влить своих людей в [ЦК] КПЗУ. В первую очередь, было намечено влить туда Ладана, Беленького и Бея, после них Букшованного, а затем меня. Все мы должны были подать соответствующие заявления, чтобы под их маской дальше проводить свою работу».

(показания Коссака Василя Осиповича от 16/VI-31 г.).

(Том 5-й след[ственных] материалов УНЦ).

* Пропуск у тексті.

Учитывая, что, помимо Ладана, по делу УНЦ проходит ещё ряд закисточников линии Ладана, которых он намечал для нас в качестве объектов для вербовок, а затем и вербовал, причём эти лица, как, например, Леонтович, Стасюк, Хлонь, Порш, Галлий, Кузьма Богдан и др., также проходят по делу УНЦ как активные члены организации УВО, мы решили под благовидным предлогом вызвать Ладана из-за кордона в Москву, что и было поручено выполнить тов. Каминскому.

В процессе подготовки Ладана совместно с тов. Каминским к отъезду в СССР, тов. Каминский отметил целый ряд фактов из поведения Ладана, которые говорили о том, что Ладан частично догадывался о том, что его в Москву вызывают по делу УНЦ. К этим фактам необходимо будет отнести следующее:

1) Ладан вначале вообще не соглашался на поездку в СССР, отговариваясь различными предложениями.

2) В процессе разговоров с тов. Каминским Ладан как бы вскользь упоминает о том, что ему известно, что на Украине сейчас находится в стадии следствия дело УНЦ, причём один из обвиняемых – Василий Коссак – «копает всех и вся, так как, вероятно, он просто сошёл с ума».

3) После того, как Ладану было объявлено о необходимости по делам службы выехать в СССР, он начал поговаривать о смерти, имел намерение до посадки на пароход в Данциге приобрести револьвер и пр., чего раньше за ним никогда не наблюдалось.

4) Вообще, с того момента, как Ладану стало известно, что Центр хочет с ним вести переговоры в Москве, – [он] сильно нервничал и порой был в невменяемом состоянии.

Всё это, по мнению тов. Каминского, всё время наблюдавшего за Ладаном, утверждало о причастности Ладана к делу УНЦ и о его подозрениях о характере вызова его в СССР.

Прибыв в Москву, Ладан и здесь не перестаёт нервничать, причём, когда Вы лично имели с ним беседу 25 августа с. г., Ладан после этого заявил тов. Каминскому, что он хотел бы разделаться со своим прошлым и начать работу по-новому. 27 августа с. г. Ладан позвонил Каминскому по телефону и возбуждённым голосом заявил: «Почему меня никто не вызывает? Если решили кончать, то необходимо кончать поскорее!».

Анализируя работу, проведённую Ладаном – его вербовки агентуры по освещению украинской эмиграции, и сопоставляя эту агентуру с объектами, проходящими по делу УНЦ, необходимо сделать следующие выводы:

1) Ладан в процессе своей работы подставлял нам в качестве объектов для вербовки и вербовал впоследствии лиц, преимущественно входивших в организацию УВО.

2) Часть из работников линии Ладана, через коих он «освещал» деятельность украинской эмиграции и поляков, по нашему мнению, была связана с польской контрразведкой (Стасюк), по заданию которой отчасти и строилась работа линии Ладана через посредство Стасюка.

3) Вся линия Ладана фактически, несмотря на довольно продолжительное время своего существования, конкретных результатов в работе не дала. Строились планы, оттягивалось время, отвлекалось внимание, а в итоге – ничего реального налицо не было.

4) Объекты для вербовок, намечаемые тов. Каминским и Центром, если они, паче чаяния, не входили в состав организации УВО, по обыкновению оттирались и их обработка или заканчивалась неудачей, или, как это было с вербовкой по делу «Старшина», с завербованными объектами «терялась» связь. Объяснение этому следует искать также в той тактике, которую проводил Ладан и его группа.

Всё это и целый ряд моментов, не отмеченных в настоящей докладной записке, из деятельности и поведения Ладана, настоятельно рекомендуют:

1) Изолировать Ладана путём ареста и содержания его под стражей, так как его связи в Москве, в частности, в Коминтерне, и пребывание на свободе дадут ему возможность (если этого он уже не делал), во-первых, договориться с некоторыми лицами, имеющими отношение к делу УНЦ (Ладан, по его словам, здесь уже встречался с Фёдором Беем и др., проходящими по делу УНЦ), об общем поведении в случае арестов а, во-вторых, предупредить «свою сеть» за кордоном о подозрениях Центра в их искренности работы с нами.

2) После ареста Ладана предложить последнему написать письма бывшим источникам его линии – Леонтовичу, Стасюку и Хлоню, с вызовом этих лиц в СССР для «организационных совещаний».

3) Вызвать после приезда этих лиц и бывшего источника Петренко.

4) После приезда всех этих лиц арестовать их и повести самостоятельное отдельное от УНЦ дело, чем мы не только разобьём эту польско-шпионскую группу, но и проконтролируем дело УНЦ с другой стороны.

ПОМ[ОЩНИК] НАЧ[АЛЬНИКА] 5 ОТДЕЛЕНИЯ

Д. Смирнов

17 сентября 1931 г.

г. Москва

*ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 224–228.
Оригінал. Авторизований машинопис.*

№ 3

**Заява П. Ладана ЦК ВКП(б), ЦКК ВКП(б) та
Колегії ОГПУ з проханням з'ясувати його «справу» й
звільнити з-під арешту**

1 жовтня 1931 р.

*В Центр[альный] Комитет ВКП[(б)],
ЦКК ВКП[(б)] и Кол[л]егию ОГПУ.*

Заявление

Павел Степановича Ладана.

Дорогие товарищи! 18-го августа 1931 г. я прибыл через Ленинград в СССР, откуда немедленно отправился в Москву. Здесь имел три совещания с т[оварищами] Кулинич, Артузов и Мондом по делу своей непосредственной работы, после чего мне сказано ждать. 18-го сентября пришёл ко мне утром тов. Журавлёв и заявил, что мы пойдём к тов. Смирнову, с которым я должен дальше поговорить о своих личных делах. Я пошёл и был там арестован, после чего передан в тюрьму ОГПУ.

Ещё до сегодняшнего дня не зная, за что меня арестовано, я вынужден обратиться во все три вышеупомянутые органы с

просьбой выяснить моё положение. Для этого я решился дать письменное исчерпывающее заявление и тем помочь ускорению выяснения моего дела.

I

Начну с первых лет моей политической работы.

Родился я в Галиции 29-II-1892 г.*, селе Улашковцы, повит Чертков. Родители мои – крестьяне, 15 моргов земли (около $7\frac{1}{2}$ десятин), посылали меня в гимназию в Бучаче, где я кончил четыре класса и два сдавал как экстернист. Потом как-то [обучение] не шло, и я повернул в деревню. На восемнадцатом году жизни** я решил уехать в Канаду, желая уехать в свет и главным образом не желая служить в армии. В марте 1910 г. я прибыл в Монреал[ь]. Через несколько недел[ь] уехал на железную дорогу на работу. После нескольких месяцев бедствия (это была моя первая наёмная работа), в конце 1910 или начале 1911 г. я опять повернул в Монреал[ь], где примкнул к укр[аинской] соц[иал]-демок[ратической] организации, секции Соц[иал]-дем[ократической] пар[тии] Канады. До 1913 г. я вынужден был в поисках за работой очень часто перебрасываться с места на место, пока не остановился в Виннипеге. Здесь уже принимал более активное участие в движении соц[иал]-дем[ократов], ездил агентом от нашей газеты «Рабочий народ» по фермерам и т. п. В начале войны канадские власти стали преследовать т[ак] наз[ываемых] враждебных иностранцев, и трудно было получить работу. Я, как и тысячи других в то время, решил в начале 1915 г. перейти границу и уйти в Сев[еро-]Ам[ериканские] Штаты. В мае прибыл в г. Миннеаполис, где работал в гостинице до ноября 1915 г. В декабре прибыл в г. Детройт, где работал на разных автомобильных заводах (Паккард, Додж Брозерс³⁶⁹ и др.) до октября 1917 г. Всё время принадлежал к соц[иал]-демокр[атическому] движению, принимая в нём всё более и более активное участие. Здесь маленькая вставка.

* «29-II-1892 г.» – надписано над рядом.

** «жизни» – надписано над рядом.

³⁶⁹ Идетсья про автомобілебудівну компанію «Брати Додж» («Dodge Brothers»), засновану 1913 р.

Уже в 1915 г. прибыл в САСШ³⁷⁰ известный укр[аинский] деятель Мирослав Сичинский, который начал (считаясь соц[иал]-демократом) кампанию за создание общей всеукраинской организации из всех укр[аинских] организаций САСШ и Канады. Целью этой организации должна была быть борьба за независимую Украину с ласки той или другой группы империалистических государств. Вначале, пока Америка не вступила ещё в войну, эта организация (именовавшаяся сначала Всеукраинским Сеймом, а некоторое время спустя – Федерацией Украинцев) стояла на платформе известного «Союза Визволення України»³⁷¹, созданного в Европе австрийско-германскими правительствами и руководимого Меленевским³⁷², Зализняком³⁷³ и

³⁷⁰ САСШ – «Северо-Американские Соединённые Штаты» (рос.).

³⁷¹ «Союз визволення України» (СВУ) – політична організація, утворена 4 серпня 1914 р. у Східній Галичині, головною метою якої було досягнення самостійності та соборності України через поразку царської Росії у війні з Австро-Угорщиною та Німеччиною. Більшість членів СВУ склали наддніпрянські соціалісти – політемігранти. Осідком СВУ нетривалий час був Львів, від серпня 1914 р. – Відень. СВУ провадив широку інформативно-представницьку й видавничу діяльність у центральних та нейтральних державах Європи. Формально ліквідований 1 липня 1918 р.

³⁷² Меленевський Мар'ян (Маркіян) Мар'янович (псевд.: Басок, Гилька та ін.; 1878–20.01.1938) – громадсько-політичний діяч, дипломат. 1903 р. вступив до РУП, з 1912 р. член УСДРП. З початком Першої світової війни – член президії Союзу визволення України. 1919–1920 рр. – радник дипломатичної місії УНР у Великій Британії. У середині 1920-х рр. перейшов на советофільські позиції й виїхав до ССРСР. Був співробітником Держплану, Наркомату легкої промисловості ССРСР. Заарештований 27 жовтня 1937 р., убитий у Москві 20 січня 1938 р. Реабілітований 1957 р.

³⁷³ Залізник Микола Кіндратович (10.08.1888–1950) – громадсько-політичний діяч, дипломат. Навчався в Університеті св. Володимира у Києві. Від 1905 р. активний учасник національно-визвольного руху, український есер. Від 1908 р. мешкав у Галичині, навчався у Львівському ун-ті. 1914 р. став співзасновником Союзу визволення України. У січні–лютому 1918 р. неофіційний учасник (консультант) Брестських мирних переговорів; засновник Укр. інформ. бюро у Стокгольмі (1918). Від серпня 1919 р. – посол УНР у Фінляндії; забезпечив визнання де-юре Директорії УНР Фінляндією 12 червня 1920 р. Згодом мешкав у Відні. 1927–1928 рр. – редактор газети «Діло» (Львів). Через анти-

другими агентами центральных государств. Этот Союз поддерживали тогда все галицийские политические группировки, включая и соц[иал]-демократов, а также почти все видные политические деятели с бывшей российской Украины, как Грушевский, Винниченко и пр. Сичинского Федерация Украинцев после вступления Америки в войну начала заигрывать и у Антанты. Украинская секция Соц[иалистической] партии Америки стояла в первые годы (1915, 1916) всецело под влиянием Сичинского, который помог ей приступить к изданию ежедневной газеты «Робитник» в г. Кливленде, издававшейся до тех пор только раз в неделю³⁷⁴.

Против Сичинского политики общенационального дурмана выступила (сразу неясно, потом ярко враждебно) только Укр[аинская] секция Соц[иал]-дем[ократической] партии Канады и в Америке все мы, бывшие члены этой секции. Дошло до того, что на съезде Укр[аинской] секции Ам[ериканской] Соц[иалистической] партии в 1915 г. (кажется, в ноябре) Сичинский потребовал выбросить со съезда т[оварищей] Дмитришина, Ткачука и др., или он оставит съезд. После этого съезда нас всех выброшено с партии. В Детройте наша группа создала «Социалистическое общество самообразования», которое начало борьбу за овладение и чистку соц[иалистического] движения в САСШ, за захват в нём руководства.

Мы стояли уже тогда на позициях русского большевизма, за превращение империалистической войны в гражданскую

польські статті змушений був повернутися до Відня. 1945 р. заарештований советською контррозвідкою, «засуджений» до 15 років таборів. Помер у Пермському концтаборі.

³⁷⁴ «Робітник» – часопис, орган Української Федерації Соціалістичної партії США, видавався з 1914 р. спершу тричі на місяць у Детройті, 1915–1917 рр. як тижневик, 1917–1918 рр. (з перервами) – тричі на тиждень у Клівленді, з кінця 1918 р. до початку 1920 р. – у Нью-Йорку. Редакторами «Робітника» були: М. Сичинський, М. Цеглинський, П. Ладан, Е. Крук. З переходом видання на російську більшовицьку платформу «Робітник» редагував редакційний комітет під керівництвом П. Ладана. З заснуванням у вересні 1919 р. Української Федерації Комуністичної партії Америки «Робітник» став її органом, а наприкінці січня 1920 р. почав виходити як щоденник з назвою «Українські щоденні вісті».

войну, против всяких обманов насчёт необходимости защиты отечества, против соц[иал]-патриотизма – за пролетарский интернационализм. Наш лозунг был: война – войне, социальное освобождение единственное приносит угнетённым массам и национальное освобождение.

От в такой атмосфере протекала моя политическая работа в 1915, 1916 и 1917 гг. После нескольких месяцев нашей борьбы в Детройте мы сорганизовали в самом только городе около 700 укр[аинских] рабочих, притом имели своих сторонников почти во всех организациях Укр[аинской] секции Соц[иалистической] партии Америки, а кое-где и целые организации. Несмотря на в то время ещё очень громадную популярность Сичинского (который притянул себе на помощ[ь] прибывшего из Женевы Цеглинского³⁷⁵ и некоего Семешку, издававшего в 1918 г. «Шанхайскую жизнь»), наши товарищи на местах начали борьбу за восстановление нас в партии, что и наступило во второй половине 1916 г. После восстановления нас в партии мы ещё с большей силой приступили к борьбе с Сичинского социал-патриотизмом. Я лично был в то время секретарём самого крупного отдела нашей секции в Детройте (предместье Гемтремк³⁷⁶) и секретарём Окркома штата Мишиген*.

В 1917 г. мы окончательно разгромили Сичинского клику и захватили организацию в свои руки. Я был впервые снят с

³⁷⁵ *Цеглинський Микола Григорович* (1883–1956) – український журналіст та літературний критик, уродженець м. Львова; прибічник соціалістичних поглядів. Друкувався, зокрема, у «Літературно-науковому вістнику». За Першої світової війни мешкав у Швейцарії, був співробітником «Союзу визволення України». Згодом переїхав до США, редагував часописи «Оборона України», «Народна Воля», співробітничав в «Українській Громаді». Помер у Нью-Йорку.

³⁷⁶ *Гемтремк* (англ. Hamtramck) – місто на півночі США (округ Вейн штату Мічиган), розташоване (анклав) у межах м. Детройт, засноване 1798 р. З 1828 р. сучасна назва – на честь полковника армії США франко-канадського походження Жана-Франсуа Гемтремка, який 1796 р. став головою м. Детройт. 1910 р. у цій місцевості розпочалося спорудження автомобільного заводу «Додж», що почав працювати з 1914 р. Поважну частину його робітників склали емігранти – поляки й українці

* Так у тексті – транскрипція англомовної назви штату Michigan (*Мішиген*).

работы на заводе и командирован в Кливленд, где издавался наш орган. Там сразу заведывал целым издательством, был одним из редакторов центр[ального] органа и фактически исполнял роль главного секретаря Укр[аинской] секции. После февральской революции несколько нас хотело ехать с первой группой большевиков в Россию (в Детройте выступали перед отъездом в Россию т[оварищи] Бухарин³⁷⁷, Лиссовский³⁷⁸ и др.), но нам не давали документов, как не русским подданным.

После Октябрьской революции наше движение росло не по дням, а по часам. Наша организация, в которой я был секретарём, начала вместе с другими национальными секциями Соц[иалистической] партии Америки борьбу за* очистку целой партии от социал-патриотов и переименование её на Коммунистическую партию. Вместе с другими секциями нас исключил соц[иал]-патриотический ЦК из партии. Украинская секция была

³⁷⁷ Бухарін Ніколай Івановіч (27.09./09.10./1888–15.03.1938) – російський економіст, політичний діяч, більшовик. Член РСДРП(б) з 1906 р. У червні 1911 р. арештований й засланий на три роки до Архангельської губ., того ж року утік з заслання й виїхав до Австро-Угорщини. Владою останньої з початком Першої світової війни висланий до Швейцарії; згодом замешкав у Лондоні й Стокгольмі (1915), звідки висланий, мешкав у Хрестіанії (Осло), а з жовтня 1916 р. – у Нью-Йорку (США), де познайомився з Львом Троцьким й А. Коллонтай; редагував (з січня 1917 р.) разом з Л. Троцьким часопис «Новий світ». Повернувся до Росії у травні 1917 р., перед тим арештовувався у Японії, через яку повертався транзитом.

³⁷⁸ Лисовський Мойсей Іонович (1887–27.09.1938) – більшовик, советський партійний та державний діяч, уродженець Катеринослава. 1906 р. арештований за революційну діяльність, засуджений до адміністративного заслання, 1910 р. утік до США. Повернувся до Росії 1917 р. Був комісаром зі справ друку, агітації й пропаганди Петроградської комуні, членом редколегії, редактором «Красной газеты», політичним комісаром Кронштадта, редактором газети «Кронштадтские известия» (Петроград, 1918–1919). Згодом: військомом 9-ї стрілецької дивізії РСЧА, член РВР Окремої Кавказької армії (1920–1921); відп. секретар Челябінського губкому РКП(б) (1922–1923); начальник Політуправління, член РВР Туркестанського фронту (1923); редактор «Красной газеты» (1924–1925; Ленінград); директор Промислової академії ім. Й. В. Сталіна (1935–1937); начальник будівництва заводу «Дальвостэлемент». Арештований (23.11.1937) й розстріляний (27.09.1938) у Владивостоці.

* «за» – надписано над рядком.

первой в Америке, заявившей на своём съезде о своём вступлении в Коминтерн. Докладчиком по этому вопросу был я.

Все эти факты я упоминаю здесь только намёками, так как их легко проверить по документам истории америк[анского] коммунистического движения, имеющимся в КИ, и их могут тоже подтвердить сотни товарищей, находящихся в данное время в СССР.

За период от 1918 г. до 1920 [г.] я был три раза арестован, два раза мне удалось заранее уйти и тем спастись от ареста. Состоял членом двух Центральных Комитетов Компартии Америки и был делегатом на все совещания и съезды партии.

В 1920 г. был редактором нашего нелегального органа «Ком[уністичний] Світ». Когда нам казалось, что я от ареста уже больше спастись не могу, Центр[альный] Комитет согласился с тем, что я должен уехать в СССР. В октябре 1920 г. я нелегально пробрался в Канаду, откуда выехал в Европу.

* * *

Сюда я прибыл с мандатом, в котором говорилось, что я – член ЦК Компартии Америки и член партии с 1911 г.

II

Перехожу к освещению своей деятельности со времени приезда в Европу.

Кажется, в конце октября я с Ливерпуля через Остэнду направился в Вену. Там я должен был проверить работу П. Дятлова, который для нашей организации в Америке издавал «Историю культуры» Липперта³⁷⁹ и стоял во главе коммун[истического] издательства «Комуністична Бібліотека», которое мы отчасти финансировали. В Пассау меня задержали под предлогом, что я больше не австрийский подданный, и советовали отправить-

³⁷⁹ Див.: Липперт Ю. *Історія культури: В трьох нарисах*: I. Пеклування людини про харч, житло й одіж. II. Суспільство: родина, власність, управління і суд. III. Духова культура: мова, культ і мітологія; зі 112 образками / Юлій Липперт; [переклад з нім. П. Дятлова і Хв. Мойси]. – Нью-Йорк; Відень; Львів; Київ: Вид-во «Культура», 1922. – XVI, 400 с.

Липперт Юлій (1839–1909) – австрійський історик культури та етнограф, представник еволюційного напрямку в етнографії та історії культури.

ся в Мюнхен к австр[ийському] консулу для получения (если имею на то право) нового паспорта. Я уехал в Берлин и явился к тов. [В.] Морозу. Он работал тогда в советской миссии по репатриации военнопленных и принадлежал к группе укр[аинских] коммунистов, считавшей себя противвинниченковской. С ним был тогда в группе Гр. Петренко³⁸⁰ и некий Степан Высоцкий. Последний ещё не окончательно (как он говорил) порвал с Винниченко и с УКП³⁸¹. Была и другая группа, именовавшаяся

³⁸⁰ *Петренко Григорій Григорович* (23.01.1890–1952) – Уродженець с. Хоружівки Полтавської губ. Навчався на фіз.-мат. фак-ті Петербурзького ун-ту (1910–1912), виключений за несплату за навчання. Восени 1912 р. покликаний до війська. Наприкінці серпня 1914 р. потрапив до німецького полону, перебував до жовтня 1918 р. у таборах військовополонених (Лаубан, Стржалково, Раштадт). Завідував консульським відділенням Посольства УНР у Берліні (до серпня 1920 р.). Член Компартії Німеччини з вересня 1920 р. Співробітник Повпредства УССР у Берліні (1922–1923). У серпні 1923 р. приїхав до Харкова. З квітня 1924 р. – зав. прес-бюро апарату Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР. Арештований 29 листопада 1927 р. за підозрою у «зносинах з польським консулом». Проходив за однією «справою» з Н. Суровцовою, співробітницею апарату УпНКЗС ССРСР в УССР. Колегією ОГПУ 28 травня 1928 р. «засуджений» до десяти років концтаборів. Утримувався на Соловках та в Ярославському політизоляторі ОГПУ. Після відбуття терміну ув'язнення 1938 р. виїхав до Туркменської ССР, де працював у м. Чарджоу (нині – Туркменабат) плановиком на місцевому заводі. Помер 1952 р. Реабілітований визначенням Військового трибуналу КВО 22 травня 1956 р.

Докладніше див.: Синицький П. Е. *«Справа Суровцової – Петренка» 1927–1928 рр.: опрацювання моделей масових репресій проти вітчизняної інтелігенції кінця 1920-х – початку 1930-х рр.* // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 33. – С. 166–185; Рубльов О., Синицький П. *«Я мушу продовжувати свою справу літописця...»: Гулагівська «одіссея» Надії Суровцової 1927–1954 рр. у реабілітаційно-мемуарному контексті* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 215–282.

³⁸¹ Вірогідно, йдеться про громадсько-політичного діяча *Зиновія Тарасовича Висоцького* (1898–1937) – члена Української Центральної Ради й Малої Ради, ЦК Селянської спілки, Всеукраїнської ради селянських депутатів та Всеукраїнської ради робітничих депутатів. Навесні 1917 р. належав до УСДРП й провадив політичну діяльність на Херсонщині (партійний псевдонім – *Степовий*). На I Всеукраїнському селянському з'їзді (1917) обраний до ЦК Селянської спілки й Всеукраїнської ради

«Загранична група КП(б)У», в якій був Сергій Викул³⁸², Євгеній Гуцайло³⁸³ і Марко Бардах³⁸⁴. С першими ми разом випустили воззв'язання проти Винниченко. Людей другої групи я взагалі не зустрічав. Від тов. Мороза чув тільки, що Викул і Гуцайло – «ничево ребята», Бардах – спекулянт.

Через три тижні тов. Дятлов прислав через партію когось кур'єра, який повинен був мене доставити в Вену. С ним я поїхав в Прагу нелегально. В Празі як раз відбувалися бої за Соц[іалістический] Дом, з Кладно привозили десятки арес-

селянських депутатів, від яких увійшов до складу УЦР. У листопаді 1918 р. входив до складу Українського військового революційного комітету, утвореного Директорією УНР. На еміграції належав до створеної В. Винниченком Закордонної групи українських комуністів. Вийшов із групи 1921 р. через незгоду з підпорядкуванням її УКП. Виїхав в УСРС, вступив до КП(б)У. Працював у НКЮ УСРС. Виключений з партії за участь у троцькістській опозиції. 1937 р. репресований й убитий.

³⁸² *Викул Сергій Павлович* (25.10.1890–03.11.1937) – український громадський і політичний діяч, журналіст, видавець. Народився у Вінниці у родині священика. Навчався на юридичному факті Петербурзького ун-ту. Член УСДРП. 1916–1917 рр. редагував газету «Наше життя» (орган Петроградського к-ту УСДРП). 1917 р. обраний до складу Української Центральної Ради. 1919 р. розійшовся з ЦК УСДРП щодо ставлення до советської влади й виїхав до Німеччини, де розпочав формування так званої української комуністичної групи. 1928 р. повернувся в Україну, був членом колегії ЦСУ УСРС, заст. директора Інституту історії партії та Жовтневої революції при ЦК КП(б)У. З 1930 р. на видавничій роботі. Арештований 5 травня 1933 р. за обвинуваченням у націоналізмі й шпигунстві на користь Німеччини. 25 вересня 1933 р. «засуджений» до 10 років ВТТ. Утримувався на Соловках. Убитий 3 листопада 1937 р. у Карелії (урочище Сандармох). Реабілітований Військовим трибуналом КВО 1959 р., удруге – 1992 р.

³⁸³ *Гуцайло Євген* – поет-початківець з с. Глібовки (Буковина), кореспондент М. Грушевського; на початку 1920-х рр. належав до Закордонної групи КП(б)У. Перекладач з німецької (див., напр.: Каутський К. *Шлях до влади: Політичні міркування з приводу вродання в революцію* / пер. з 2-го німецького вид-я Євген Гуцайло. – К. – Берлін: [Вид-во «Знаття – то сила»], 1920. – 117 с.).

³⁸⁴ *Бардах Марко* (07.04.1881 – 1962) – український літератор, видавець, журналіст. Агент советської зовнішньої розвідки (Розвідупру Генштабу РСЧА), завербований Ігнацем Порецьким. До 1933 р. мешкав у Берліні, відтоді – у Парижі, де й помер.

тованних робочих. Мой супутник где-то исчез, оставив меня без всяких документів на улице. Я подождола вечера и уехал обратно тем же путём нелегально в Берлин. В Берлине пробул ещє, кажется, три – чотыре недели и в начале января уехал на пароходе с русскими пленными в Реваль. Оттуда – в Ленинград через Ямбург и, наконец, в Москву.

Здесь жил в «Люксе». Знакомства у меня были только среди американских товарищєй. Первое знакомство в «Люксе» я завєл с тов. Мих[аилом] Левицким³⁸⁵, который тогда собирався ехать в Прагу. С ним мы говорили о разных партийных делах. Он знал хорошо о нашей борьбе против Винниченко и всех от-тенков явной и скрытой укр[аинской] контрреволюции. Мне он рассказывал о галицийских делах и том коммунистическом движении в Галиции, которое он до сих пор в Коминтерне представлял. Очень выдвигал Дятлова.

Через него я познакомился с пробывающими тогда в Москве т[оварищами]: [И.] Туром, В. Сирко, О. Букшованным, Маландюк[ом] или Баландюк[ом]³⁸⁶. Тогда же в гостинице «Савой» (точ-

³⁸⁵ *Левицький Михайло Васильович* (09.02.1891–10.06.1933) – компартійний функціонер УССР, дипломат. Народився у с. Явче у Галичині (нині Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Учасник Першої світової війни, старшина австро-угорського війська. Перебував у полоні у Туркестані. Від 1919 р. – один з керівників комуністичного руху у Східній Галичині: член Тимчасового комітету Компартії Східної Галичини (КПСГ), член підпільного ЦК КПСГ; член політбюро ЦК КПСГ, делегат II конгресу Комінтерну (1920). 1921–1924 рр. на дипломатичній роботі: повноважний представник УССР у Чехословаччині (1921–1923), повноважний представник ССР в Австрії (1923–1924). Згодом: нарком РСІ УССР; заст. Уповноваженого НКЗС ССР в УССР; зав. інформвідділу ЦК КП(б)У (1927–1928); секретар Волинського окружного КП(б)У (1928–1930); зав. культурно-освітнього відділу ЦК КП(б)У. Кандидат у члени ЦК КП(б)У (1927–1932). На початку 1930-х рр. усунутий з посади й засланий до м. Сормово, де 10 червня 1933 р. застрелився.

³⁸⁶ Вірогідно, йдеться про *Якова Баландюка*, колишнього старшину Української Галицької армії й члена Галицького бюро (Галбюро) при ЦК РКП(б), створеного 26 лютого 1920 р. у Москві. Після поразки червоного війська у польській кампанії 1920 р. й втрати Галичини Москва ліквідувала усі «галицькі» структури – Галбюро, Галорком, Галревком. Формально московське Галбюро було ліквідоване ухвалою Оргбюро ЦК РКП(б) від 23 листопада 1920 р. Але у зв'язку з переговорами про

но не помню) в одного из упомянутых товарищей я встретил Конара. Нет, я это спутал. Во время своего первого пребывания в Москве я видел только Левицкого и Конара, обоих в «Люксе». О первом я уже сказал, о другом должен заявить, что он пришёл меня повидать, узнав, что кто-то из украинцев приехал из-за границы. Я с ним говорил очень коротко о наших американских делах и боях, и он ушёл в какую-то другую комнату. Ни о нём, ни его лично я тогда ещё совсем не знал.

С вышеупомянутыми лицами я встретился и знакомился только во время III-го конгресса КИ, когда я вторично приезжал в Москву, о чём скажу позже.

В конце января 1921 г. я с командировкой КИ уехал в Харьков. Около трёх станций до Харькова наш поезд остановился, и паровоз куда-то уехал. Многие пассажиры пересаживались на другой поезд, который с рабочими ехал в Харьков. Ко мне подошёл один товарищ, назвавший себя Десняк, и посоветовал как иностранцу тоже садиться в этот поезд. Так я прибыл в Харьков. Здесь зашёл в ЦК, где впервые встретил тов. Кулика. Он тогда заведывал или замещал заведывающего Агитпропом. О нём я знал по Америке, и он обо мне слышал. После я зашёл в Галбюро и там встретил, кажется, Краснокутского³⁸⁷ и ещё каких-то галичан. Потом я зашёл к Шумскому, который только что прибыл из Риги. Он устроил мне возможность сделать док-

створення галицького представництва у Комінтерні, його діяльність протривала до 20 грудня 1920 р. Невдовзі працівники Галбюра виїхали у своїй більшості до Харкова (докладніше див., напр.: Литвин М. *ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії* / Микола Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; редкол: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення / упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. – С. 101–118).

³⁸⁷ Краснокутський Олександр Іванович (псевдонім – Петренко; справжнє прізвище – Левченко) – уродженець Харківщини (вірогідно, смт Красний Кут /Краснокутськ/), член РКП(б) з 1919 р. Був головою Галбюро при ЦК РКП(б) 1920 р., сприяв звільненню багатьох галичан-військових, заарештованих ВЧК після «зради» двох бригад ЧУГА. Член ЦК Компартії Східної Галичини (1920). Секретар Повноважного представництва УССР у Литві (1922). Репресований 1937 р.

лад в Политбюро ЦК КП(б)У о положении в Америке и об укр[аинской] эмиграции. ЦК КП(б)У решил «дать тов. Ладану возможность познакомиться с советским и партийным строительством на Украине». Меня поместили в «Селянском будинке», который находился в распоряжении наркомзема тов. Мануильского. Потом пришёл 5-й съезд советов Украины³⁸⁸, на котором я познакомился с т[оварищами] Затонским³⁸⁹, Яловым, Христовым, Блакитным и другими.

С тов. Куликом я заходил в школу Червоных Старшин и к нему на квартиру на Римарской ул. В этот период я встречал в Артёмовске Яворского³⁹⁰ и всех товарищей, прибывших из Америки (Дабудык, Цыганчук, Хома, Чевусь, Осадчука, Куликовско-

³⁸⁸ У Всеукраїнський з'їзд советів робітничих, селянських і червоноармійських депутатів відбувся у Харкові 25 лютого – 3 березня 1921 р.

³⁸⁹ *Затонський Володимир Петрович* (27.07/08.08/1888–29.07.1938) – компартійний функціонер УССР. Закінчив фіз.-мат. фак-т Ун-ту св. Володимира у Києві (1912). 1905 р. вступив до РСДРП(м), з березня 1917 р. – більшовик. Активний учасник російської більшовицької окупації України. З початком польсько-советської війни 1920 р. очолив західноукраїнський напрям діяльності ЦК КП(б)У. Від 23 квітня 1920 р. – член Галицького організаційного комітету КП(б)У, від 3 серпня – член ЦК КПСГ, упродовж 8 серпня – 21 вересня 1920 р. – голова Галицького ревкому. Згодом член РВР КВО (1920–1921); голова Всеукраїнської кооперативної спілки (1921–1922); нарком освіти УССР (1922–1924); секретар ЦК КП(б)У (1924–1927); нарком РСІ й голова ЦКК КП(б)У (1927–1933); нарком освіти УССР (1933–1937). Арештований 3 листопада 1937 р., звинувачений у належності до «антисоветського українського націоналістичного центру». Розстріляний 29 липня 1938 р. Реабілітований 19 березня 1956 р.

³⁹⁰ *Яворський Матвій Іванович* (15.11.1885–03.11.1937) – український історик. Народився у с. Корчмин Сокальського повіту у Галичині (нині Люблінського воєводства, Польща). Закінчив правничий фак-т Львівського ун-ту (1910). У роки Першої світової війни – хорунжий 34-го австр. стрілецького полку; після поранення – інструктор кулеметної роти у Холмі. 1918 р. потрапив в Україну, служив при штабі військового уповноваж. австр. командування при УЦР та гетьманові П. Скоропадському. Восени 1918 р. повернувся до Львова, був «референтом організації полевої жандармерії» при «Начальній військовій команді» УГА. Згодом – один з організаторів переходу УГА до червоних. Член КП(б)У з 1920 р. 3 серпня 1920 р. у Харкові: викладач ІНО, уповноважений КПСГ (з 1923 р. – КПЗУ) при ЦК КП(б)У (1921–1922). З утворенням

го и др.). В квартире Шумского и Блакитного я познакомился почти со всеми более или менее видными боротьбистами, тогда уже членами КП(б)У (Полоз, Приходько, Кудря, Клунный, Гринько, П. Попов, Ковалёв, Вовчик, Григоренко, Таран, Удовиченко Степан). Других встречал в редакции «Висти», куда почти ежедневно заходил. Один раз даже говорил о международном положении на квартире Шумского, где было около 15–18 товарищей. Конечно, я, как и многие тогда товарищи, видел революцию в Европе и предсказывал её победу через несколько месяцев, в крайнем случае, в Германии, Австрии и Чехии.

Не зная совершенно подробной* истории событий последних двух-трёх лет и процессов политических перегруппировок, я лично у каждого нового знакомого спрашивал обо всём, собирал материалы, ходил один или два раза в ЦК УКП, брал их резолюции и другие материалы и изучал. В «Селянском Будинке» я познакомился с т[оварищами] Хомыным, Черняком, Наволовским, Мик[олою] Любченко, Михайловой, Чалым. Точного хронологического порядка постепенных моих знакомств я сейчас установить не могу. На заседании Оргбюро ЦК КП(б)У я ближе познакомился с т[оварищами] Молотовым, Петровским и другими членами ЦК. Потом меня связали с тов. Манцевым из ЧК³⁹¹ и с Загордотом³⁹². Даже были у меня командировки:

у грудні 1922 р. Інституту марксизму працював на кафедрі історії укр. культури. Автор популярних «синтетичних» курсів з історії України на засадах «марксівської» методології. Упродовж 1924–1927 рр. фактично керував Управлінням науковими установами НКО УСССР. 1929 р. обраний дійсним членом ВУАН. Після викриття «жандармського минулого» 1930 р. виключений з партії. Арештований у «справі УНЦ» 10 березня 1931 р.; 7 лютого 1932 р. у судовому засіданні Колегії ОГПУ «засуджений» до шести років позбавлення волі. Утримувався на Соловках. Убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії.

* «подробной» – надписано над рядком.

³⁹¹ Манцев Васілій Ніколаєвіч (1889–19.08.1938) – відповідальний функціонер таємної поліції ССРСР. З родини службовця. Навчався на юридичному фак-ті Московського ун-ту (не закінчив). Член РСДРП(б) з 1906 р., учасник Російської революції 1905–1907 рр. Був засланий, утік, емігрував (1911–1913). Нелегально повернувся до Росії, знову був засланий. З вересня 1918 р. у ВЧК; з грудня 1918 р. – начальник Слідчого відділу ВЧК, заст. Ф. Дзержинського. З кінця 1919 р. – начальник Цент-

одна в ЧК для заграничної роботи, друга в Закордот на партійну[ю] роботу в Галицію. Я не ехав, ибо не чувствовал себя достаточно подготовленным.

За всё это время своего пребывания в Харькове я не слышал никаких нареканий, ни колебаний, кроме со стороны укапис-тов, которые, согласно своей тогдашней программе, говорили о необходимости отдельной от РКП компартии на Украине и независимых, децентрализованных органов власти. В боротьбистов низшого разряда заметное было недовольство тем, что их не считает КП(б)У хорошими коммунистами, а какими-то «бывшими». Но все говорили о том, что, когда пролетарская революция розширит свою тер[р]иторию дальше на Запад[ную] Европу, украинских коммунистов перестанет партия считать элементом, который ещё не изжил своих националистически-крестьянских чувств. Меня лично, который не знал бывшей

рального управління надзвичайних комісій в Україні; начальник Особливого відділу Південно-Західного й Південного фронтів, начальник тилу Південного фронту (1920), один з організаторів червоного терору у Криму; голова Всеукраїнської ЧК (ГПУ; 1921–1922). З березня 1922 р. – очільник НКВД УРСР. Згодом: член колегії НК РСІ СРСР (1923); начальник Планово-економічного управління ВРНГ, заст. наркома фінансів СРСР (1924–1936). З 1936 р. – голова Спеціальної колегії й заст. голови Верховного суду РСФСР. Арештований 22 жовтня 1937 р., 25 грудня «засуджений» до ВМП. 22 лютого 1938 р. Судово-наглядова колегія Верховного Суду СРСР спрямувала його «справу» на дослідження. У березні був свідком на процесі проти М. Бухаріна. Після «дослідження» справи 28 липня 1938 р. удруге «засуджений» до ВМП; страчений 19 серпня 1938 р. Реабілітований Військовою колегією ВС СРСР 12 травня 1956 р. «за відсутністю складу злочину».

³⁹² *Закордот, Закордонний відділ ЦК КП(б)У* – структурний підрозділ ЦК КП(б)У, створений у травні 1920 р. для ведення агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи за лінією фронту та у сусідніх з УРСР «буржуазних» державах. Складався з партійно-оперативного; агентурно-розвідувального; військово-політичного та інформаційного підрозділів. Основам нелегальної роботи співробітників Закордоту навчали на курсах військової розвідки. Стратегічним напрямом використання цієї партійної спецслужби був експорт світової революції. Припинив свою діяльність Закордот у середині 1920-х рр. (див. докладніше: «*Закордот*» в системі спецслужб радянської України: зб. док. / Національна академія Служби безпеки України; за ред. В. С. Сідака). – К.: Вид-во НА СБУ, 2000. – 213 с.).

российской Украины, поражало полнейшее отсутствие укр[аинского] языка в партийных и советских учреждениях Украины. Мне казалось тоже правильным тогда назначение укр[аинских] товарищей на более видные партийные и советские посты, чтобы таким путём обезоружить укр[аинскую] контрреволюцию, которая воевала против Сов[етской] власти на Украине тем, что там, мол, российская ок[к]упация, а не украинская рабоче-крестьянская власть. Я не понимал достаточно хорошо того, что нельзя вчерашнему боротьбисту или укаписту отдать партийного аппарата в руки. Этим я грешил долгое время. Был даже один раз случай, что упомянутый мною уже Десняк приехал из Киева в Харьков и заявил, что его перебрасывают в Саратов. Я заявил, что это преступление – забирать укр[аинских] работников из Украины и посылать в Россию тогда, когда здесь в деревню присылают чуждый элемент, не знающий ни языка, ни условий местных, который только отталкивает дядька от Сов[етской] власти. Это я считаю тоже своим грехом перед партией, но тогда я так понимал политику на Украине. Одним словом, вопрос украинизации партийного и советского аппарата я считал первым вопросом необходимости, и всё время казалось мне, что партия этого по своему русскому составу нарочно не хочет делать. Совершенно искренно заявляю, что это даже тормозило разгон в моей работе. Под влиянием этих чувств я писал своим товарищам в Америку, что они должны поднимать этот вопрос непосредственно перед ЦК КП(б)У и через Американскую компартию – перед Коминтерном. Это было отступлением от интернационализма и уступка национализму. Этим я грешил.

В июне месяце состоялся III-й конгресс Коминтерна³⁹³. Я просил ЦК разрешения уехать в Москву. Мне [такое разрешение] дано. Здесь я встретил две делегации от Компартии Восточной Галиции. В одной были: Максимович, Олійнык и Коцко³⁹⁴, в

³⁹³ III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу відбувся у Москві 22 червня – 12 липня 1921 р. за участю 605 делегатів від 103 партій та організацій. Членом Виконкому Комінтерну за підсумками конгресу від КП(б)У став О. Шумський.

³⁹⁴ Коцко Василь Федорович (00.04.1873–26.01.1942) – діяч комуністичного руху у Західній Україні. Один з організаторів у лютому 1919 р. КПСГ.

другой – Иваненко и Улян. Первая представляла ту часть КПВГ, которая под руководством Василькова, Крайкивского, Максимовича и др. стояла в оппозиции до ЦК КП Польши и требовала территориальной самостоятельности в организационных вопросах, другая была от той части КПВГ, которая считала, что КПВГ должна быть областной организацией КПП. Решение этого вопроса Коминтерном известно, и я о нём писать не буду. Расскажу только о своей позиции. Я этих людей увидел впервые в жизни. До сих пор я тоже никогда о них ничего не слышал. Коцко на меня произвёл впечатление крестьянина, который был галицийским соц[иал]-демократом и им остался. Максимовича и Олийника я считал коммунистами. Я всецело согласился с их программой и даже помогал писать доклад. Для большего успеха я советовал этот доклад перевести на русский язык, чтобы его могли прочесть некоторые т[оварищи] из русской и укр[аинской] делегации на конгрессе. Была избрана комиссия КИ по этому вопросу, в которой были от Украины т[оварищи] Мануильский и Шумский. Решение этой комиссии не понравилось Максимовичу, я считал его удовлетворительным. Максимович даже выразился так, будто бы Шумский продал интересы КПВГ, сделав уступки польским товарищам.

Через Максимовича я тогда в Москве познакомился с т[оварищами] Сирко Василь, Тур, Маландюк или Баландюк. Это было в гостинице «Савой», кажется, в укр[аинском] представительстве. Один раз мы зашли в Госиздат к Конару, и там я познакомился с Букшованым и, кажется, Палиевым. Все эти люди стояли близко Конара и работали в Госиздате. Говорили о положении в Галиции, и Максимович рассказал, как решено вопрос КВПГ. Был я там с ними, може[т], три четверти часа и с тех пор больше я Маландюка или Баландюка и Палиева никогда в жизни не встречал. С другими встречался по работе за границей и здесь.

Один з керівників Дрогобицького збройного заколоту проти влади ЗУНР (14–15 квітня 1919 р.). 1919–1921 рр. – член Дрогобицького повітового та окружного комітетів, з 1921 р. – член ЦК КПСГ, делегат III конгресу Комінтерну (1921). Перебував в ув'язненні (1921–1922). Розстріляний нацистами разом з донькою Ольгою Коцко.

Касаясь вопроса о Восточной Галиции, я должен заявить, что по тем же соображениям, что и на Украине, я считал необходимым признать правильной политику той группы, которую представлял Васильков – Максимович, ибо за ними была тогда вся левая соц[иал]-демократия, то есть они имели за собой бедняцко-крестьянские массы В[осточной] Г[алиции], чего не имела другая сторона. Я увлекался тогда саботажным движением крестьян и за этим увлечением забыл, что на Западной Украине есть ещё польский и еврейский пролетариат, который надо втянуть в революционное движение, и что это може[т] сделать только сильно спаянная и у всех своих действиях монолитная компартия целой страны, т. е. КПП. И хотя я считал решение Коминтерна шагом вперёд и удовлетворительным на данном этапе борьбы за объединение коммунистического движения на Зап[адной] Украине, всё же хотел видеть[ь] Компартию Зап[адной] Украины более самостоятельной. Это был галицийский укапизм, который долго порождал у меня и других укр[аинцев] из Галиции своеобразное недовольство «империализмом» польских товарищей и который в конце-концов проявился в измене Коминтерну со стороны части этой группы. Для нас многих казалось тогда нужным самостоятельным партиям укр[аинской] буржуазии противопоставить самостоятельную компартию. Значит, опять уступка националистическим чувствам, вместо резкой позиции интернационализма. Этим я грешил.

По возвращении из Москвы я был назначен в состав Полпредства Сов[етской] Украины в Польшу и переведён в распоряжение НКВД. В октябре [1921 г.] мы уехали в Варшаву. Там, кроме работы по посольству (я был заведующим Бюро прессы и информации), я с Максимовичем собирали от сотрудников деньги и помогали КПЗУ. К нам приезжал Крайкивский из Львова два раза, и один раз я встретил там Василькова. Но этот, кажется, было тогда, когда я был в Берлине и только проездом в Харьков остановился на один день в Варшаве.

Через несколько месяцев после приезда в Варшаву я заболел (имел частые припадки со слепой кишкой и должен был подвергнуться операции в Берлине. Варшавские врачи говорили, что у меня жёлчные камни) и уехал в Чехию. Максимович

и Шумский предлагали мне использовать эту поездку для организации Заграничного Бюро содействия рев[олюционному] движению Зап[адной] Украины. Максимович заявил даже, что он уполномочен дать мне на это мандат от ЦК КПВГ. Я согласился. В Праге я созвал совещание, в котором приняли участие: Фёдор Бей (Орловский), Роман Роздольский, Семён Вальчук (Олененко) и Петро Дятлов. Они и создали из себя это Загр[аничное] Бюро. Потом туда был ещё привлечён Чорний (Львовский), Букшованый и, кажется, Пиддубный (Толмачов), который находился у Вене, как редактор центр[ального] органа партии «Наша Правда». В своём докладе на этом совещании я говорил, что нам ни Харьков, ни Москва не помогают, считают нас не партией, Варшавский ЦК тоже не даёт денег на работу, нам надо объединить всю рабочую укр[аинскую] эмиграцию, обратиться особенно к нашим рабочим в Америке и Канаде и приступить к собиранию денег на революционное движение на Зап[адной] Украине. Поставим работу, поставим издательство, сорганизуем компартию, и тогда с нами тоже будут считаться. Тогда и ЦК КП(б)У будет вынужден нами заняться немножко живее.

ЗБД было сформировано. Секретарём был назначен Вальчук (Олененко), приехавший несколько месяцев тому назад из Америки. После него был секретарём Осип Букшованый (Иванович, Куликивский). За два года своей деятельности оно собрало в САСШ и Канаде около 20 000 долларов. Все деньги передавались Максимовичу, который отправлял их дальше в страну, так как только он поддерживал связь с товарищами во Львове. Оттуда я поехал в Берлин, где договорился с Ауссемом³⁹⁵ насчёт

³⁹⁵ *Ауссем Володимир Християнович* (14.07.1879/1882?/-1937) – державний діяч, дипломат УССР – ССРСР. Народився у м. Орлі у дворянській родині; етнічний німець. Закінчив Орловський Бахтіна кадетський корпус (1898). Навчався у Харківському політехнічному ін-ті (1899–1901). Член РСДРП з 1901 р. (меншовик). Виїхав до Німеччини, де закінчив інж.-хім. фак-т Політехнічного ін-ту у Брауншвейзі (1904). Після Лютневої революції 1917 р. – член Київської ради солдатських депутатів. Із серпня 1917 р. – більшовик. Народний секретар фінансів маріонеткової советської УНР (грудень 1917 р. – лютий 1918 р.). У вересні 1918 р. призначений командувачем 2-ї повстанської дивізії червоних, з грудня 1918 р. одночасно – нач. штабу РВР Української советської

своего перевода в Берлинское полпредство как заведующий консульским отделом. Шумский дал своё согласие, и ЦК КП(б)У санкционировал мой переезд в Берлин. Это было, кажется, в мае или июне 1922 г.

Я лично хотел быть в Берлине потому, что оттуда я мог свободно связываться с товарищами в Америке и Канаде. Они печатали тогда свои книги в Берлине: для Америки переводил [В.] Мороз Энгельса «Анти-Дюринга», а для Канады издавал [М.] Бардах первый том «Капитала» Маркса. Так как все эти люди (включая и Дятлова) издавали на американские деньги и свою литературу, затрачивая на это деньги американских рабочих, я предложил создать одно централизованное издательство «Космос», которое должно было перебрать все имеющиеся на руках отдельных лиц заказы на себя и таким путём наложить контроль на всех отдельных издателей. За выгодность этого дела с материальной точки зрения говорила тогдашняя конъюнктура книгопечатания в Германии, с принципиальной точки зрения это надо было сделать, чтобы прекратить спекуляцию. Дятлова и Мороза ликвидировано как издателей, Бардах отказался подчиниться контролю, причём канадийские товарищи считали почему-то нужным, чтобы он кончал «Капитал» сам. Я предложил Ауссему через ЦК КП(б)У потребовать вызова Бардаха в Харьков. Он, конечно, отказался ехать и был исключён из партии, о чём было объявлено в «Коммунисте». «Капитала» он, конечно, не издал, и около 6000 долларов канадийских рабочих пропало при нём. Издательство «Космос» было сорганизовано, и я назначен директором. Пайщиками в нём были т[оварищи] в Америке, Канаде, ЦК [Компартии] Зап[адной] Украины и отдельные т[оварищи] на Украине ([М.] Ле-

армії; у січні 1919 р. – командувач групи військ Харківського напрямку. 1921–1925 рр. на дипломатичній роботі: Повпред УССР у Німеччині (1921–1923), Повпред СССР в Австрії (1924–1925); згодом – голова ВРНГ УССР (1925–1926); торговельний представник СССР у Туреччині (1926–1927). 1927 р. виключений з партії як «активний троцькіст»; 1929 р. заарештований і засланий до Казахстану на 3 роки; удруге арештований 20 січня 1933 р. й висланий на 3 роки до Астрахані. Після відбуття другого покарання загинув за нез'ясованих обставин 1936 або 1937 р.

вицкий, [В.] Ауссем, [Г.] Петровский, [Х.] Раковский, [А.] Шумский, [Г.] Гринько и другие). ЦК КП(б)У санкционировал мой переход в «Космос», который со временем был всецело подарен ЦК КПЗУ.

Через некоторое время в Берлин было перенесено издательство центр[ального] органа КПЗУ «Наша Правда» и Заграничное бюро помощи КПЗУ. Я работал в «Космосе», в З[аграничном] б[юро] и при центральном органе. За это время приезжал по делам издательства два раза в Харьков. Весною 1924 г. состоялась Пятая конференция КПЗУ, которой руководили представители ЦК КП(б)У: [М.] Скрыпник и [А.] Шумский. Были тоже представители КИ и ЦК КПП. На этой конференции, которая очень тесно связала КПЗУ с КП(б)У и КПП, были приняты выдержанные большевистские резолюции, и она считается первой большевистской конференцией КПЗУ. Я был избран там в ЦК КПЗУ, и ЦК КП(б)У откомандировал меня окончательно в распоряжение этой партии. После этого я уехал в Берлин и приехал обратно в Москву на Пятый Конгресс Коминтерна. В Москве я пробыл тогда четыре – пять месяцев. С никем, кроме партийных людей, я не встречался. Жил я частично в Москве (в «Люксе»), частично в Харькове в помещении ЗБД, которое в то время уже находилось в Харькове.

III

Перехожу до последних лет и событий.

В конце 1925 г. ЦК КПЗУ решил послать меня в Америку для оживления собирания помощи рев[олюционному] движению на Зап[адной] Украине и для установления теснейшей связи с укр[аинской] рабочей эмиграцией. Я уехал, был там четыре месяца и приехал обратно. В 1926 г. американские товарищи просили прислать им кого-либо отсюда, и я опять должен был ехать. Приехал обратно в 1927 г., когда начинался спор ЦК КПЗУ с ЦК КПП и Коминтерном, после чего произошёл раскол и исключение группы Василькова – Турянского с партии и Коминтерна. Этот период хочу осветить самым подробным образом, ибо и я отвечаю за всё, что в то время случалось.

Нам, усем тогдашним членам ЦК КПЗУ, казалось, что мы окончательно изжили свои националистические ошибки, что

мы, после того колоссального успеха социалистического строительства в СССР и особенно на Украине, после проведения украинизации, после таких громадных достижений в развитии пролетарской культуры, слились уже со своей партией (КП(б)У) на Украине, перестали быть хныкунами, стали действительными революционерами, ленинцами-коммунистами. Но стоило только очутиться перед новым напором национализма, как мы опять заскрипели. Когда стихия националистической контрреволюции, рассевшись по советским учреждениям, начала опять подтягивать свои силы и под её напором заломались некоторые т[оварищи] на Украине (выступление Шумского на пленуме ЦК КП(б)У, хвильовизм), когда в Шумского оказалось было «мало аргументов для отражения буржуазных вылазок против национальной политики партии» и когда в результате шатания Шумского его партия решила снять с работы на Украине, мы не сумели разобраться в существе выступления Шумского*, не напятили этого выступления как контрреволюционного, а вцепились за то, что, мол, Шумского не следует убирать с Украины, ибо этим мы даём укр[аинской] буржуазии новый козыр[ь] против КП(б)У и её политики.

Мы решили отстоять Шумского и его выступление по существу. Конечно, мало кто из нас верил в то, что борьба разовьётся так далеко, что мы очутимся вне партии и вне Коминтерна. Многие (я в том числе) думали, что конфликт будет ликвидирован внутривнутрипартийным путём. То есть пускались на мелкую спекуляцию, обманывали самих себя и партийную массу. Мне в то время приказал ЦК ехать в Америку с целью подготовки там мнения в пользу нашей точки зрения и против ЦК КП(б)У. Другое задание было собирать деньги на борьбу, ибо, «быть может, придётся подраться некоторое время», – говорили Василькив и Турянский. Я уехал, кажется, в октябре 1927-го в Америку. Раскола до тех пор ещё не было. Здесь, кстати, должен заявить, что тогда ещё я хотел ехать в Москву, надеясь на улажение конфликта таким путём, что часть членов ЦК КПЗУ будет снята с работы, оставлена здесь, а целостность партии будет

* Далі закреслено – «а уцепились».

сохранена. Максимович прислал мне телеграмму, что приезжать не надо. После того я уехал, как сказано, в Америку.

В Америке доложил товарищам из Укр[аинского] бюро Компартии Америки о всём, что у нас произошло. Они единогласно заявили, что поддерживали и будут в дальнейшем поддерживать КПЗУ, но только такую, которая идёт вместе с Коминтерном. За такую резолюцию голосовал и я. Через несколько дней состоялся съезд Укр[аинской] секции КПА, и я был избран в Бюро. В то же время я был избран членом второго нью-йоркского райкома КПА. Ещё через несколько дней мы получили через ЦК Ам[ериканской] компартии телеграмму о том, что группа Василькова – Турянского исключена из партии и Коминтерна. Я, вместе с целым Бюро, вынесли резолюцию, пятнующую эту группу ренегатов как изменников и контрреволюционеров. Сам я выступал перед украинской фракцией в Нью-Йорке в том же духе. С группой прекратил всякие связи. Не писал никому из них. Написал несколько статей против них и, кроме того, вынужден был под своей действительной фамилией Ладан подать в газете заявление о том, что резко осуждаю выступление Шумского, контрреволюционную политику ренегатов, всецело и безоговорочно поддерживаю национальную политику ЦК КП(б)У на Украине и т. д.

Один член старого состава ЦК тов. Дурделла прислал письмо в Бюро, в котором говорил, что моё выступление против них ударило по их спекуляции на Америке, которой они пытались обманывать шедших ещё за ними некоторых членов партии. Для себя лично я считал наиболее целесообразным прибыть на Конгресс Коминтерна (на что я, как кандидат Исполкома, имел право), но товарищи мне этого не разрешили. Телеграмму, которой меня новый ЦК КПЗУ вызывал в Европу, ЦК КП Америки от меня скрыл. Об этом я узнал только после приезда в Берлин от тов. Фурера.

Увидев их прессу после их исключения из партии, я окончательно убедился в том, что многие из этой группы ещё глубоко торчат в националистическом чаде. Особенной контрреволюционностью отличались фельетончики Хлоня в газете «Світло». Я протрезвел. Со временем они меня в той же газете прозвали

«хамом» и чуть ли не провокатором, который неизвестно за какие деньги ездит в Америку, хотя отлично знали, что деньги на дорогу всегда давал мне ЦК, то есть они самые.

Сообщая вкратце о своей фактической роли в расколе КПЗУ, я отнюдь не хочу этим снять с себя ответственность за произошедшее. Наоборот, подчёркиваю то, что я наравне со всеми другими несу ответственность за контрреволюционные действия этой группы, ибо у меня не хватило большевистской выдержанности и достаточной резкости, чтобы отмежеваться от ренегатов своевременно, пока они не совершили этот шаг.

В конце 1928 г. я приехал обратно в Европу. Явился в ЦК КПЗУ. Товарищи меня приняли холодно. В то время у меня произошла семейная трагедия, которую я больно пережил. Просил в ЦК помощи, какую мне дано в сумме 150 долларов как возврат моих расходов по поездке. Притом ЦК должен был решить, что со мной делать. Тем временем ко мне явился тов. Бэр и предложил поработать с ним. Я согласился, и ЦК тоже разрешил мне уйти до мая месяца 1929 г.

Я начал работу, которая Вам известная. Для меня это была новая работа. Неудивительно, что я в ней делал ошибки, за которые теперь приходится отвечать.

Первый год я возился только с Поршом. Перед ним я выступал как оппозиционер КПЗУ. Об этом я писал и всегда говорил тов. Бэру. Впрочем, он сам мне это советовал. Когда меня Порш неожиданно для меня свёл с Чеботарьёвым, я вертелся, как муха в окропе, но считаю, что вышел из этого хорошо. Впрочем, он меня раскусил и после этого забросил всю свою организацию. Больше мне не удавалось ни к кому подойти.

Через год, т. е. в начале 1930 г., мне Бэр посоветовал попробовать взять кого-либо из группы шумкистов. Конкретно он сам предложил Леонтовича. До тех пор я с никим из них не встречался. Через Фёдора Орловского я узнал адрес Леонтовича, написал ему, чтобы он прибыл в Берлин, и он это сделал. Говорили мы с ним вместе с Фёдором в квартире Хеллеринга Георга. Он взял Петра Стасюка и Хлоня как единственных, которые что-нибудь могут сделать. Такая моя роль в их вербовке.

Теснейшую связь с ними поддерживал я и Юлис. Значить, об этом мне нечего здесь подробно писать.

Результаты их работы известны ИНО и предстоят дальнейшему расследованию, поэтому о них тоже здесь нет надобности писать. Моё отношение к ним как работникам по этой специальной линии, я после одного года опыта работы с ними выявлял в разговорах и с тов. Бэрром, и с тов. Мондом, предлагая их ликвидировать как безнадёжных источников и вербовщиков. Правда, не потому, что не верил им, а потому, что они мне казались совершенно неспособными для этой работы. О Леонтовиче думал, что всё же сможет что-нибудь создать.

Но в связи с их работой я хочу о чём другом написать. Когда я с ними начал работу, я всё время убеждал их в том, что вся их группа должна капитулировать, и то не постепенно, а сразу, и просить партию дать им возможность вернуться обратно, исправить свои преступления и стать коммунистами. Об этом не раз говорил с тов. Бэрром и с ЦК КПЗУ. Не могу сказать, чтобы это случилось под моим влиянием, но факт тот, что они в последнее время подняли руки вверх и заявили (5 человек, а всего их 8 или 9) партии, что сдаются совершенно. Лично я советовал всех послать в СССР на исправление. Притом, такую же политику с ним вёл и тов. Орловский, который иногда тоже с ними встречался. Я считал, что если они высекут себя и всю свою грязную работу, от этого партия может только выиграть. Если это преступление, я должен и понесу за него самое строжайшее наказание.

Надо сказать мне и несколько слов о моём троцкизме. На пленуме ЦК КПЗУ в 1927 г.* , когда стоял вопрос о троцкизме и была предложена резолюция, я заявил, что у всех внутренних вопросах хозяйственной, советской и партийной политики в СССР я стою на позициях ЦК ВКП и считаю троцкизм враждебным политике ВКП и вредным**, но в прошлом, в вопросе Англо-русского комитета Коминтерн не был прав, осуждая троц-

* «в 1927 г.» надписано над рядком.

** «и вредным» – надписано над рядком.

кизм за його позицію в цьому вопросу³⁹⁶. Мне казалось, что мы* чересчур долго возились с Перселями. Неясности были у меня в вопросе Китайской революции. Но и эти шатания я уже давно изжил. В 1928 г. я писал большую статью в нашем журнале в Америке, в которой был троцкизм в целом его историческом разрезе. Последняя деятельность Троцкого за границей и его заискивание даже у таких людей, как Макс Истман³⁹⁷, оконча-

³⁹⁶ «Англо-русскій комітет єдності» (англ. Anglo-Russian Committee, ARC) – організація, створена як орган співробітництва советських профспілок з британськими «трєд-юніонами». Офіційно утворений у квітні 1925 р. за ініціативою профспілок ССРСР під час англо-советської профспілкової конференції у Лондоні. Формально мав за мету «добиватися єдності у міжнародному профспілковому русі», провадити боротьбу проти підготовки війни й «посилювати боротьбу проти наступу капіталу на робітничий клас». Організація перебувала у конфлікті з Генеральною радою трєд-юніонів. Частина советського керівництва (Н. Бухарін, М. Томський) сподівалася через цей координаційний орган налагодити співробітництво з лівою соціал-демократією за умов стабілізації політичної та економічної ситуації. Натомість Л. Троцький піддавав критиці таку позицію. У зв'язку з розривом дипломатичних відносин між Великобританією та ССРСР (травень 1927 р.) АРК був ліквідований у вересні 1927 р.

* «мы» – надписано над рядком.

³⁹⁷ *Істмен Макс Форрестер* (англ. Max Forrester Eastman; 12.01.1883–25.03.1969) – американський газетяр, письменник, поет, літературний критик й радикальний політичний активіст, політичний публіцист. Народився у штаті Нью-Йорк (США). Первісно соціаліст, троцькіст, наприкінці життя антикомуніст. Закінчив коледж Уїльямса в Уїльямстауне (штат Массачусетс; 1905). Викладав логіку й філософію у Колумбійському ун-ті; паралельно із цим включився до соціалістичного руху. 1922 р. приїхав до советської Росії, аби на власні очі побачити будівництво соціалізму. Спостерігаючи боротьбу у владній верхівці Кремля останніх років й безпосередньо після смерті В. Леніна, став прибічником Л. Троцького й противником Й. Сталіна. Саме йому 1924 р. Н. Крупська передала копію ленінського «Листа до з'їзду» для публікації на Заході. За деякими відомостями, ленінські документи передав М. Істмену й Л. Троцький. Розчарувавшись у советській дійсності, М. Істмен повернувся до США. У своїх публікаціях 1920–1930-х рр. виступав з троцькістських й антисталінських позицій («Відтоді, як помер Ленін» /1925/; «Художники в уніформі» /1934/; «Кінець соціалізму у Росії» /1937/; «Сталінська Росія й криза соціалізму» /1939/). 1932 р. переклав англійською «Историю русской революции» Л. Троцького. З початком Другої світової війни відійшов від комуністичного руху, дедалі більше еволюціонує у бік антикомунізму.

тельно меня убедили в том, что он порвал с Коминтерном, что он* постачает материалы для контрреволюции.

Это вкратце моя исповедь. Товарищи, никаких больше грехов и преступлений перед Партией, Сов[етской] Властью и ГПУ (перед последней по поводу моей работы в ИНО) я не чувствую за собой и не имею. Все вопросы следователей со времени моего ареста мне совершенно непонятны. Я клянусь всем своим революционным прошлым, что никогда не имел перед собой других заданий, кроме тех, которые ставит передо мною пролетарская революция. Ей я служил, как умел, со времени своего осознания и служить буду до конца своей жизни. Товарищи, я надеюсь, что Вы** скоро выясните недоразумение со мной и дадите мне возможность вместе с Вами дальше работать и бороться за победу пролетарской революции там, где мне место. Товарищи, если я что-нибудь плохо делал, Вы меня поучите, ибо я всегда хотел и хочу учиться. Наказания понесу охотно, если их заслужил.

П. С. Ладан

1.X.1931

*ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 5-12 зв.
Автограф чорнилом.*

№ 4

Заява заарештованого П. Ладана Центральній Контрольній Комісії ВКП(б) й Колегії ОГПУ з оскарженням його арешту

11 жовтня 1931 р.

В ЦКК ВКП[(б)] и Коллегию ГПУ
(к сведению ЦК КПП и КПЗУ)

Заявление

Ладана Павел Степановича

Дорогие товарищи!

Я всё больше и больше*** начинаю осознавать то, что вся моя деятельность за последние сем[ь]-восем[ь] лет, то есть вся

* «он» – надписано над рядком.

** «Вы» – надписано над рядком.

*** «и больше» – надписано над рядком.

моя работа, связан[н]а[я] с первыми началами формирования КПЗУ, велась* мною под знаком борьбы против ЦК КП(б)У и всей** партийной политики на Украине, под знаком борьбы против ЦК КПП и его организационной политики на Западной Украине; дальше, осознаю, что эта^{3*} борьба имела совершенно ярко определённый фракционный, по существу контрреволюционный характер; что эта борьба, проводимая мною и всеми теми, с кем я был связан, под тихим лозунгом якобы^{4*} «борьбы украинского коммуниста за своё международное коммунистическое гражданство и равенство», была тормозом в процессе создания и^{5*} развития действительно большеви[с]тской, революционной компартии на Зап[адной] Украине и вместе с тем только содействовала созданию контрреволюционных партий и захвату ними рабоче-крестьянских масс под своё влияние; осознаю, то, что мы^{6*} (то есть я и целая группа, о которой буду говорить ниже), не понимая той сложной обстановки и той жестокой борьбы, которая происходила на Украине в первые годы после гражданской войны и победы пролетарской революции и в которой КП(б)У, при помощи целой ВКП[(б)] под руководством Ленина так блестяще преодолела все трудности, разгромила окончательно все оттенки украинской, русской и международной контрреволюции и привела страну к началам строения социализма, – оценивали политику КП(б)У как русификаторскую, как колониальную, в чём не расходились ни на йоту с такой же оценкой этой политики со стороны самой обнаглевшей укр[аинской] контрреволюции.

Конечно, делал я это тогда, не понимая вполне, что это несёт контрреволюцией, что это не имеет ничего общего с коммунизмом, с пролетарским интернационализмом. Мне казалось, что это не расходится с ленинским, большеви[с]тским понима-

* Перед цим закреслено – «была».

** «всей» – надписано над рядком.

^{3*} Далі закреслено «работа» й надписано над рядком слово «борьба».

^{4*} «якобы» – надписано над рядком.

^{5*} «создания и» – надписано над рядком.

^{6*} Тут і далі по тексту – виділення П. Ладана.

нием пролетарской революции. Окружение, в котором я находился, способствовало всё глыбшему и глыбшему моему встрягиванию в контрреволюционное багно и, наконец, довело до того, что я просто-напросто стал дворушничать по отношению к своей партии, стал обманывать её, стал скрывать действия других дворушников против партии и вместе с ними связываться с открытыми ренегатами-контрреволюционерами для борьбы против партии.

Сейчас я вполне и целиком осознал свою гадкую роль и совершенно искренне в своих преступлениях раскаиваюсь. Не ожидая от партии ни милости, ни смягчения полагающегося мне самого сурового наказания, я, тем не менее, хочу откупить перед партией хотя бы часть вины за свои преступления тем, что помогу ей раскрыть тот гнойник, от которого всё ещё до последних дней воняло в партийном организме и от которого тянулась нить к группе ренегатов-контрреволюционеров шумкистской формации во главе с Васильковым – Турянским. Если это действительно поможет чем-либо очистке партии, я буду рад* всему случившемуся со мной после приезда в СССР, так как оно** сильно успокаивает мучения моей совести. В дальнейшем, если мне будет дана ещё возможность практической работой доказать своё раскаяние и перерождение, я всю свою жизнь и силы отдаю в распоряжение партии и своего пролетарского отечества.

* * *

Начну с освещения своей жизни и упадничества с самого начала своего прибытия на Украину, ибо от сих пор начались мои шатания, приведшие меня впоследс[т]вии к полнейшему перерождению в дворушника-контрреволюционера.

Как я уже говорил в первом своём заявлении³⁹⁸, из Америки я ехал сюда действительно коммунистом. Украинская Секция Америк[анской] Соц[иалистической], потом Компартии Америки, очистив свои ряды от собственных национал-шовинистов, была в 1917, 1918, 1919 и 1920 годах единственной организа-

* «рад» – надписано над рядком.

** «оно» – надписано над рядком.

³⁹⁸ Йдеться про заяву П. Ладана від 1 жовтня 1931 р. Див. док. № 3.

цией укр[аинских] рабочих, которая в своей агитации и пропаганде громила все оттенки укр[аинской] контрреволюции: галицийских националистов, Сечевых Стрельцов, правительство Петрушевича, все его действия, Центральную Раду, Гетманщину, Директорию, УНР, Винниченка и его УКП. Эта организация считала Октябрьскую Революцию своей революцией, её победы – своими победами. КП(б)У на Украине была для нас единственной партией рабочего класса и его революции. Я был одним из вождей этого укр[аинского] движения в Америке.

Прибыв на Украину, я наткнулся на бывших боротьбистов, которых вся работа сводилась тогда к хныканью. Первые знакомства: Шумский, Блакитный, Полоз, Приходько, Калюжный, Криворотченко³⁹⁹, Христовой, Яловой, Удовиченко, Шаховицкий, Десняк, Гринько и др. Все почти хныкали на то, что их не считают хорошими коммунистами, не дают ответственных мест в партии и правительстве. Шумский, правда, не хныкал, но вёл открытую борьбу против «политики Раковского», которая выразилась в совершенно враждебном его выступлении на коммунистической фракции 5-го съезда Советов Украины, где он чуть ли не ударил Раковского палкой по голове. Блакитному

³⁹⁹ *Криворотченко Михайло Григорович* (06/18/.1892–1937?) – уродженець м. Зінькова Полтавської губ. (нині райцентр Полтавської обл.). 1910 р. вступив до Московського вищого технологічного училища, з 1914 р. навчався у Харківському технологічному ін-ті. 1917 р. – член УСДРП, активіст полтавської організації партії; восени 1917 р. – член групи лівих українських соціал-демократів, 1918 р. вступив до КП(б)У. Працював у Харківському й Київському губвідділах народної освіти. 1920 р. виключений з КП(б)У за участь у групі федералістів, яка разом з боротьбистами відстоювала існування самостійної Української комуністичної партії й незалежної УССР. З 1922 р. очолював Всеукраїнський соціальний музей ім. Артема (Харків); був редактором економічного відділу газ. «Вісті ВУЦВК» (1921–1922); відділу інформації про Україну «Ежегодника Коминтерна» (1922–1923); секретарем журналів «Книга» (1923–1924) та «Червоний шлях». Заступник голови (1925–1928), учений секретар (з 1928 р.) Українського комітету краєзнавства. Був співробітником Українського НДІ педагогіки при Харківському ІНО. Арештований 10 лютого 1934 р. за вигадану участь в «українській контрреволюційній організації». Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 9 квітня 1934 р. «засуджений» до 5 років таборів. За деякими відомостями, вдруге репресований 1937 р. й загинув.

не дали даже говорить тогда. Тепер[ь] я уже не помню, за что ишёл спор, но после совещания фракции почти все упомянутые мною боротьбисты, встречавшие меня, говорили: «От вам иллюстрация отношений к коммунистам-украинцам. Какой-то зайда правит Украиной, не зная её условий, а нас не допускают к слову».

Так приблизительно я увидел впервые ситуацию на Украине. Конечно, это заставляло меня думать и делать выводы. Находясь всё время между ними, я принимал их выводы за свои. Началось шатание, появились первые ласточки национал-большевизма, перейшовшие после в национал-шовинизм.

Параллельно с этим моим духовым срачиванием* с боротьбистами, которых «кривдят» и которые «должны через Коминтерн (так я думал) бороться за своё первенство или хотя бы равноуправление на Украине», я начал встречать галичан: Черняка, Хомина, Барана, какого-то Ивахова или Ивашка, Яворского, Гуцайлюка и др. В то время особенно Хомин⁴⁰⁰ остро выступал против неравной мерки по отношению к т[ак] наз[ываемым] русским и украинским коммунистам. Он вместе с Сияком Иваном (которого я встретил только несколько месяцев позже)⁴⁰¹ работали в ВУЦИКе, и Хомин занимался каким-то рассле-

* Так у тексті.

⁴⁰⁰ Хомин Нестор Васильович (псевдонім – Солодкий; 22.02.1891–03.09.1937) – функціонер КПЗУ. Народився у с. Лани Польські у Східній Галичині (нині – с. Прибужани Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.). Навчався на філософському фак-ті Львівського й Краківського ун-тів (1910–1914). Мобілізований до австро-угорського війська, 1915 р. здався у російський полон. Брав участь у насаджуванні більшовицького режиму у Туркестані. 1920 р. виїхав в УСРС; з 1921 р. на підпільній роботі у Західній Україні. Двічі арештовувався польською владою. 1925 р. засуджений на довічне ув'язнення. 1932 р. обміняний. Працював у Харкові референтом по кадрах ВУЦВК. 16 січня 1934 р. арештований ГПУ УСРС; 4 червня 1934 р. звільнений. Удруге арештований 1937 р. Убитий у Харкові 3 вересня 1937 р. Реабілітований 26 травня 1958 р.

⁴⁰¹ Сіак Іван Михайлович (08.04.1887–03.11.1937) – уродженець с. Муроване біля Львова у Східній Галичині. Закінчив Львівський ун-т (1910). З 1905 р. – член УСДП. Член РКП(б) з 1919 р. Активний учасник першої спроби насаджування більшовицького режиму у Східній Галичині 1920 р. Згодом: керуючий справами ВУЦВК (1921); 1-й секретар Пов-

дованим кражи лошадей и других злоупотреблений. Не помню сейчас, против кого, но кажется мне, что Ермощенко якобы доказано злоупотребление и ничего ему за это не сделано. Хомин говорил: «Попало бы это на украинца, он заплатил бы жизнью за такие дела».

Такая атмосфера действовала на меня возмутительно. Так как я тоже болтался по улицам, нигде не работал и висел всё время в воздухе, мне казалось, что это потому так, ибо я украинец.

В таком настроении я уехал в июне на 3-й Конгресс Коминтерна, где встретил две делегации от коммунистического движения Галиции, о чём я говорил в предыдущем заявлении. Сейчас же определил своё отношение к ним. Одна делегация – чисто украинская, значит, это – хорошие люди. Другая – смешанная с польскими товарищами, значит, мне чуждая. Во мне тогда уже созрела мысль о том, что на Запад[ной] Украине надо сразу формировать, если не исключительно из самих украинских рабочих и крестьян компартию, то, во всяком случае, такую, где украинский элемент будет в подавляющем большинстве. Руководство должно остаться за украинцами. Мне даже на мысль не пришло тогда то, что надо разобраться в людях, узнать, кто они такие, какое их прошлое, имеют ли они отношение к рабочим, являются ли они вообще коммунистами. Все эти вопросы были для меня второстепенными. Что это – не коммунизм, а национал-шовинизм самой худшей марки, об этом я даже не подумал. Так связался я с галичанами и так началась по существу уже тогда моя деятельность для будущей КПЗУ: с одной стороны, поддержка хныкающей боротьбистской контрреволюции и их антипартийных выступлений, с другой – решение бороться против всяких попыток ЦК КПП объединить комму-

предства УССР у Польщі, в.о. повіреного у справах УССР у Польщі (1921–1923); юрисконсульт, голова Харківської колегії адвокатів (1923–1924); директор Українського ін-ту лінгвістичної освіти у Києві (з 1930 р.) та ін. Арештований 2 лютого 1933 р. у сфабрикованій «справі «УВО» ». Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 1 жовтня 1933 р. «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався на Соловках. Особливою трійкою УНКВД Ленінградської обл. 9 жовтня 1937 р. «засуджений» до ВМП. Убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох під Медвеж'єгорськом у Карелії. Реабілітований ВТ КВВ 26 вересня 1958 р.

нистическое движение в целой Польше под одним руководством старых борцов и революционеров, как этого требует статут КИ и необходимость успешной подготовки и организации рабочего класа для борьбы с капитализмом. Шаг за шагом шёл я дальше в болото национал-шовинизма, подменивая революционный интернационализм на буржуазный национализм, рабочую солидарность (т. е. солидарность рабочих всех национальностей) на гнилую интеллигентскую болтовню о каких-то специфических условиях революции на Зап[адной] Украине, чем отдавал дань укр[аинской] националистической контрреволюции.

Шумский был назначен послом и подбирал свой состав людей. Я и Максимович, с которым я познакомился на конгрессе КИ, вошли в состав сотрудников. Сияк подобрал себе в то время ему очень преданных Лисинецкого, Дабудыка и Цыганчука. У Варшаве начали мы работу с того, что я собирал от сотрудников деньги, давал их Максимовичу, а он передавал своей группе во Львов. Никого из этой группы я лично не знал, но сильно верил Максимовичу и через него людям его группы. К Сияку приезжал из Львова кто-то из соц[иал]-демократов, кажется, Микола Ганкевич⁴⁰². Содержания разговоров Сияка с Ганкевичем не знаю, так как не знаю тоже, докладывал ли он об этом Харькову. Помню только то, что Шумский был недоволен политикой Сияка.

Через некоторое время приехал к Максимовичу Панько Крайківський⁴⁰³, один из видных членов группы ренегатов-шумских-

⁴⁰² *Ганкевич Микола* (16.05.1869–31.07.1931) – український політик та профспілковий діяч, ідеолог австромарксизму в українській соціал-демократії, організатор робітничого руху у Галичині, перший голова і засновник УСДП, журналіст і редактор. 1918 р. – член Української національної ради ЗУНР. Народився у м. Снятині у Галичині (нині Івано-Франківської обл. України). Навчався на філософському й правничому ф-тах Львівського ун-ту. У роки Першої світової війни співпрацював з «Союзом визволення України». На початку 1920-х рр. був проти переходу УСДП на комуністичну платформу, за що 1923 р. виключений з партії. У 1920-х рр. – член Польської соціалістичної партії (ППС).

⁴⁰³ *Крайківський Пантелеймон Іванович* (псевдонім *Дрешер*; 10/22/03.1891–1944) – функціонер КПЗУ. Народився у с. Різдваїни у Галичині (нині Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Станіславську учительську семінарію (1911). Під час Першої світової війни служив в авст-

тов. Я с ним познакомився. Он говорив, що комуністи мають сильні організації серед крест'ян, але боротьба з Варшавою затримує роботу. Потрібні гроші. Група комуністів, перебуваючи під безпосереднім керівництвом ЦК КПП, не має в Галиції ніякого впливу, і якщо б не гроші з Варшави, про неї не було б навіть чути. Васильків, Ернест⁴⁰⁴ і інші перебували в той час ще в ув'язненні.

Після кількох поїздок Крайківського до Варшави, я, Максимович і Шумський вирішили організувати Загальноукраїнське Бюро співробітництва революційному руху Західної України. Я з цим (отримав відпустку) поїхав до Праги і Відня. За вказівкою Максимовича я скликав у Прагу на нараду Федора Бея (Орловського), Роздольського, Дятлова і Олененка (Вальчука). Дятлов в той час працював в українському торгпредстві в Празі, інші троє навчалися в університеті за стипендії чеського уряду і під керівництвом М. Левицького «розлагали армію Петрушевича», залучаючи до так званих комуністических груп Західної України і направляючи деяких до роботи в країну, інших направляли до Східної України. Таку політику вели радянські посольства всюди серед української еміграції.

На нараді я говорив у дусі вищеописаної мною оцінки ситуації на Україні і в Галиції. Бюро було створено.

рійському війську, потрапив до російського полону. 1918 р. повернувся до Прикарпаття, викладав. З 1921 р. – член ЦК КПСГ, 1923–1928 рр. – член Політбюро ЦК КПЗУ. 1926–1928 рр. – генеральний секретар «Сельробу». Загинув 1944 р. за нез'ясованих обставин (ліквідований націоналістичним підпіллям?).

⁴⁰⁴ *Теслюк Михайло Миколайович* (псевдоніми – *Ернест, Лот, Горін*; 12.11.1899–19.02.1985) – функціонер КПЗУ. Народився у м. Кам'янка-Струмилівська на Львівщині (нині м. Кам'янка-Бузька однойменного району Львівської обл.). Закінчив гімназію. 1916–1919 рр. – член Інтернаціональної Революційної Соціал-Демократії (ІРСД). Член КПСГ з червня 1921 р. Член ЦК КПЗУ (1924–1928), секретар ЦК, член Політбюро ЦК КПЗУ (1926–1928). Налігав до ЦК КПЗУ – більшості; був обвинувачений у «шумській змові» й виключений з партії. З 1932 р. – в УРСР. Арештований 11 травня 1933 р. у «справі УВО». Засуджений; звільнений 1954 р. Реабілітований 1956 р. Автор книги «У боротьбі за возз'єднання (Сторінки спогадів)» (1979; 1988).

К нему приняты были позже ещё Чорний (Розенберг)⁴⁰⁵ и Букшованый⁴⁰⁶. Когда оно переехало в Берлин, в него вошёл ещё Леонтович, Викул и я. Долгое время оно исполняло функции фактически Центр[ального] Комитета, так как такого в стране не было. Как я уже заявил раньше, за 1922 и 1923 год Бюро собрало в Америке и Канаде около 22 000 долларов. Кое-что из этих денег пошло на содержание центрального органа партии, прочие (около 18 000) передано через Максимовича в страну на работу. Перед ЗБД он с этих денег не отчитывался.

На этот период припадают встречи Индишевского⁴⁰⁷ с Букшованым, Зализняка, Витика и других его давних знакомых.

⁴⁰⁵ *Розенберг Бернар-Людвік Ісаакович* (псевдоніми – *Чорний; Львівський*; 04.06.1895–07.07.1941) – український військовий єврейського походження, функціонер КПЗУ. Уродженець м. Львова. З 1911 р. належав до партії Поалей-Ціон, згодом – ІРСД (1918–1919). У 1914–1916 рр. – у Легіоні УСС. 1916–1917 рр. – у російському полоні. Згодом – сотник Січових Стрільців київської формації, член проводу (Стрільецької ради) наддніпрянського Січового стрілецтва, ад'ютант полк. Є. Коновальця. У 1920 р. – член української секції КП Чехо-Словаччини; з 1921 р. – у КПСГ. Генеральний секретар ЦК КПЗУ (1923–1924). Закінчив Інститут права у Празі (1924). 1934 р. виключений з партії за саботаж виїзду до СРСР на «партійний суд». 1935–1937 рр. – в'язень концтабору Берези-Картузької. 1937–1938 рр. разом з Р. Роздольським та С. Рудиком видавав часопис «Життя і слово». 5 жовтня 1939 р. заарештований у Львові НКВД. Убитий у Києві 7 липня 1941 р.

⁴⁰⁶ *Букшований Осип Семенович* (псевдонім *О. Іванович*; 1890–08.12.1937) – український військовий, функціонер КПЗУ. Народився у с. Жаб'є Косівського повіту Галичини (нині смт Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Коломийську гімназію, навчався у Львівській політехніці. З серпня 1914 р. у Легіоні УСС: командир сотні. Потрапив до російського полону, утік з Сибіру; воював у Месопотамії на боці Центральних держав, наприкінці 1916 р. повернувся до Легіону УСС. Згодом в УГА та ЧУГА. 1922–1926 рр. – член ЗБД КПЗУ, член редколегії часопису «Наша правда»; 1927–1928 рр. – співробітник редакцій львівських газет «Наше слово», «Сель-Роб», обирався членом ЦК «Сель-робу». 1932 р. виїхав в УССР. 1933 р. арештований у «справі УВО»; Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався на Соловках. Особливою трійкою при УНКВД СРСР Ленінградської обл. 25 листопада 1937 р. «засуджений» до ВМП. Убитий під Ленінградом 8 грудня 1937 р. Реабілітований ВТ КВО 18 лютого 1959 р.

⁴⁰⁷ *Індишевський Ярослав* (12.12.1895–1937) – сотник УГА, крайовий комендант УВО. Навчався у Львівській політехніці. Був членом Головної

Встречи эти он всегда называл случайными. Чорний встречался с З. Пеленским⁴⁰⁸ и массой других бывших сечевых стрельцов, находившихся тогда в Берлине, Праге и Вене. Об этих встречах могу сказать только то, что Василькив, когда очутился за границей, очень враждебно высказывался о Букшованом и Чорнии. Он называл их националистами, отаманами, чуждыми нам элементами и несколько раз заявлял, что, если бы мог, сейчас исключил бы их из партии. Максимович всегда защищал Букшованого и Чорния и говорил, что Василькив просто ревнует: все идет до Букшованого, а не до Василькова. Ещё одно должен сказать здесь. Букшованный приехал из Москвы как член ВКП[(б)]. За границу на работу его послала якобы польская секция при КИ.

К Максимовичу заходил одно время Петрушевич. Часто встречался он с Бардахом и даже давал ему зарабатывать за личные услуги. Орловский встречался с Бандриковским⁴⁰⁹ и Процем⁴¹⁰

ради Українського студентського союзу (1913–1914). У серпні 1914 р. – листопаді 1918 р. – інтендант Легіону УСС; сотник УГА. Згодом на еміграції у Празі, де здобув фах інженера-будівельника (1923). Був військовим відпоручником уряду ЗУНР. Член Начальної команди УВО (1921–1924). З весни 1924 р. до середини 1926 р. – крайовий комендант УВО. 1937 р. наклав на себе руки. Похований у Празі.

⁴⁰⁸ *Пеленський Зенон Павлович* (псевдоніми – *Зеленко, Ходя*; 26.07.1902–30.10.1979) – публіцист, журналіст, громадський і політичний діяч. Народився у с. Тулиголови (Березець) Рудківського повіту (нині Городоцького р-ну Львівської обл.). Вивчав політологію у Берліні, був кореспондентом часописів «Діло» (Львів; 1926–1928) та «Розбудова нації» (Прага; 1928–1935). Один із засновників ОУН (1929), головний редактор її тижневика «Український голос» (Перемишль; 1928–1929), член Екзекутиви ОУН. Після тюремного ув'язнення на поч. 1930-х рр. через ідеологічні незгоди вийшов з ОУН. Був секретарем Центрального українського комітету допомоги голодуючим в Україні. Активний член УНДО (1935–1939), головний редактор «Свободи» (1936–1938) й щоденника «Новий час» (Львів; 1938–1939). Один з членів-засновників Української головної визвольної ради (УГВР) у липні 1944 р., керівний діяч УПА. На еміграції мешкав у Мюнхені, був газетярем й політичним публіцистом.

⁴⁰⁹ *Бандрівський Володимир Карлович* (02.01.1892–00.05.1949) – журналіст. Навчався на правничих факультетах університетів Грацу та Львова (1910–1914), філософському фак-ті Віденського ун-ту (1914–1915). 1916–1918 рр. видавав часопис «Шляхи» (Львів). 1918–1940 рр. меш-

из группы Петрушевича. С Процем он даже якобы связан какими-то родственными узлами. Дальше, Орловский был до последних времён тесно связан с Димитрием Феркуняком из группы Турянского (о чём буду говорить ниже) и с Федаком⁴¹¹ несколько раз встречался. Характера этих встреч, кроме с Феркуняком, не знаю. Знаю только, что Процю он одолжал деньги.

Теперь перехожу к освещению некоторых политических моментов уже стойко оформленного ЦК КПЗУ, в котором Василькив – Максимович играли руководящую роль, но за действия которого отвечаем мы все. Это освещение даст ключ для понятия дальнейшей политики целой группы, скатившейся в 1927 г. открыто в багно контрреволюции.

Итак. Первым моментом проверки коммунизма этой группы можно считать выборы в сейм в 1922 г. Тогда, правда, ещё

кав в Італії, Швейцарії, Австрії, Литві, Німеччині, Чехо-Словаччині. Газетяр західноукраїнського прес-бюро Є. Петрушевича (1923–1933): часописи «Український Прапор», «Ukrainische Korrespondenz»; 1938–1939 рр. – член редколегії «Нової свободи» (Ужгород, Хуст). Працював в Інституті економіки Львівської філії АН УРСР (лаборант, молодший науковий співробітник; 1944–1946); згодом науковий працівник Львівського історичного музею (1946–1949). Помер у Львові.

⁴¹⁰ *Проць Іван* (1886–1968) – публіцист, редактор, політичний діяч, педагог. Навчався на філософському фак-ті Львівського ун-ту. У роки Першої світової війни редагував газету «Відродження України» (Відень). Автор статей у часописі «Український Скиталець» (1922–1923). Член Політичного Центру Західної України у Берліні. Редактор його офіціозу «Український Прапор» (1923–1932). Повернувся у Західну Україну, працював у редакції львівського «Діла». 1940 р. дістався Німеччини. Помер у Західному Берліні.

⁴¹¹ *Федак Степан Степанович* (псевдонім – *Смок*; 11.05.1901/1900?/ – квітень–травень 1945) – український військовий діяч. Юнаком вступив до Легіону УСС, навчався у Військовій Академії у Вінер-Нойштадті, університеті Вільного міста Данцига, Академії Генштабу ЧСР, воював у лавах УГА й Дієвої Армії УНР. Як член УВО 25 вересня 1921 р. здійснив у Львові невдалий замах на главу Польської держави Ю. Пілсудського й воєводу К. Грабовського. Був затриманий й засуджений до 6 років ув'язнення. 1924 р. був звільнений під зобов'язання виїзду з Польщі. Мешкав у Парижі та Берліні. Згодом повернувся до Галичини, працював директором районної молочарні. 1941 р. – учасник похідних груп ОУН; 1943–1945 рр. – поручник дивізії «Галичина». Пропав безвісти у Німеччині (Берлін або Щецін) наприкінці війни.

группа не была в единой партии, но зародыш группы был уже в полном составе. Выборы, как известно, решено бойкотировать. Почему? Потому, что вопроса окончательного присоединения Галиции к Польше совет амбасадоров тогда ещё не решил был и потому, что все буржуазные укр[аинские] партии Вост[очной] Галиции решили не принимать участия в выборах, и потому, что «массы нас не поймут». Как пример исторический взято тогда большевистский бойкот первой Думы. Наказ ЦК КПП принять участие в выборах с целью легального использования хотя бы скудной возможности агитации и мобилизации трудящих[ся] масс докруг выборных лозунгов* отброшено, зато принято за своё – решение буржуазных партий бойкотировать выборы. Этим дано было первое доказательство того, как тесно связана эта группа в своих действиях с действиями укр[аинской] буржуазии и как далеко она находится от действительной жизни и борьбы Компартии Польши. Ориентировка *не на трудящие[ся] массы, а на буржуазные партии***.

Таков был «коммунизм» этой группы (то есть нас всех) в 1922 г.

Второй пример, как тесно идеологически эта группа связана с укр[аинской] буржуазией, даёт шатание ЦК КПЗУ в вопросе о парцелляции земли. Как известно, польправительство в своё время решило пустить в парцелляцию часть помещичьих земель, то есть дать возможность помещикам выручить хорошие деньги за землю, а более зажиточному крестьянству – купить ещё земли и таким робом получить часть^{3*} крестьян для своей политики. Для этого банки должны были отпускать соответственны[е] кредиты крестьянам. Ясно, что эта реформа была рассчитана на обман подавляющей массы бедняцкого крестьянства, в которого надо было создать иллюзию, что правительство заботится о нуждах крестьян вообще^{4*}. Буржуазные партии не замедлили использовать это решение правительства для себя. Бросили лозунг: крестьяне, покупайте землю, стано-

* «*довкруг выборных лозунгов*» – надписано над рядком.

** Виділено П. Ладаном.

3* «*часть*» – надписано над рядком.

4* «*вообще*» – надписано над рядком.

вительсь хозьяевами, бросьте надежды на революцию, которая вам якобы должна дать землю даром. В ЦК КПЗУ началась дискуссия над этим вопросом. Говорили: бросать лозунг «не покупайте земли – требуйте даром» – этого крестьянин не поймёт. Он скажет, как так не покупать, когда продают, притом все укр[аинские] партии советуют покупать. В результате этой дискуссии появилась формулировка нового лозунга для крестьян: «Требуйте земли для крестьян по приступным для крестьян ценам!». Автором лозунга был Василькив. Что этот лозунг не был пущен в обиход, в этом заслуга вмешательства со стороны ЦК КПП. Но появление его характерно и показательно. И здесь мотив его появления: «позиция укр[аинских] буржуазных партий и что скажет крестьянство». Вместо чёткой большевистской позиции вскрытия перед широкими крестьянскими массами обмана буржуазной земельной реформы – националистический страх перед своей буржуазией, неуверенность в свою собственную программу и хвостизм. Почему это было возможно? Потому, что на Василькове и целой группе лежало тяжёлое тавро национализма, прикрытое* прозрачной сеткой лжекоммунизма.

Третий момент. Во время переворота Пилсудского⁴¹² целое руководство КПП считало Пилсудского «меньшим злом», даже видело в нём демократа и борца против реакции. Поэтому поддержало его, надеясь на демократическую эру в Польше. А ЦК КПЗУ? Так же само. Целиком на этой меньшеви[с]тско-буржуазной позиции.

Четвёртый момент. На Западной Украине подрастает (как и везде) новое поколение, которое о войне и революции узнаёт уже только из литературы. Укр[аинская] буржуазия создала массу издательств, которые начали интенсивно выпускать мемуарную и беллетристическую литературу с романтическими писаниями и освещением с точки зрения своих интересов и идеологии всех своих политических и военных действий. Сече-

* Далі закреслено – «реденкей».

⁴¹² Травневий переворот у Польщі відбувся 12–14 травня 1926 р. під керівництвом Ю. Пілсудського, який фактично встановив військову диктатуру, зберігши утім елементи парламентської демократії.

вых Стрельцов, переходы Укр[аинской] Гал[ицкой] Армии к Деникину, службу Австрии и т. д. – всё это преподносится новому поколению как романтическую борьбу народа за своё освобождение. Этим, конечно, подготавливается это поколение к новым боям против СССР, против интересов трудящихся масс. Что делал ЦК КПЗУ группы Василькова – Максимовича – Турянского против этого идеологического отравления буржуазией молодёжи? Ничего! Почему? Ведь сами же они все – бывшие* сечевые стрельцы, а самокритикой заниматься стыдно**. Это дело действительных большевиков. Поэтому полное бездействие и молчание в этом отношении. А, может быть, прямое желание помочь буржуазии.

Пятый момент. За всё время своего руководства Компартией З[ападной] У[краины] эта группа не постаралась ни один раз провести серьёзную объяснительную кампанию среди рабочих масс или хотя бы среди своих членов о контрреволюционной роли УВО; не постаралась выпустить хотя бы одного серьёзного воззвания или брошюры с освещением провокаторской роли Коновальца и вредного для широких масс так наз[ываемого] саботажного движения УВО. В глазах широких масс Коновалец и УВО до сих пор считаются национально-революционными борцами против Польши, несмотря на то, что вся верхушка УВО давно уже (как ундовцы) сидят с Пилсудского агентами за одним столиком и вместе планируют будущую войну против СССР. Чем это объяснить? Конечно, тем же национал-шовинизмом этой группы. Многие из членов этой группы были и остались связаны семейными, дружественными, а, может быть, и идеологическими нитями с видными вождями УВО, и это не давало им возможности выступить ясно и открыто в борьбу против своих вчерашних друзей.

Шестой момент. Когда в 1925 г. ЦК ВКП[(б)] вёл борьбу против Троцкого, тогда Варский, Валецкий и Костржева⁴¹³ высту-

* «бывшие» – надписано над рядом.

** «стыдно» – надписано над рядом.

⁴¹³ Идетсья про Адольфа Варського (Adolf Warski, уроджений Adolf Jerzy Warszawski; 10.03.1868–21.08.1937) – польського комуністичного діяча, співорганізатора (грудень 1918 р.) Комуністичної робітничої партії

пали в захиту Троцького. Польської компартії пришлось выступити против своїх вождей. Что говорил тогда Васильков? Он говорил, что не надо уничтожать этих товарищей, ибо они хорошо ставляться к группе КПЗУ, во главе которой стоял Василькив. Что это означало? Это означало обмануть партию и Коминтерн. Ибо на словах и Василькив должен был выступать против Варского, Валецкого и Костржеви и «громить» их троцкизм, а на деле быть против их отстранения от руководства, ибо они смотрели* сквозь пальцы на политику Василькова в КПЗУ. Верность Коминтерну на словах, а на деле обман и спекуляция.

Сед[ь]мой момент. За всё время существования организации «Сельроб», который объединил «Селянский Союз» на Волини и группу «Воля Народа» в Галиции и который должен был стать массовой легальной организацией трудящих[ся] масс, велась внутри этой организации борьба против т[ак] н[азываемых] «москвофилов», т. е. группы «Воля Народа», ЦК КПЗУ поддерживал всецело вождей «Сель-Союза» (Козицкого⁴¹⁴, Чуч-

Польщі (згодом КПП). Член ЦК КПП (до 1924 р. й 1925–1929 рр.). Разом з *Вірою Костжевою* (Wera Kostrzewa; власне Marianna Karolina Sabina Koszutska гербу Leszczyc; 02.02.1876–09.07.1939) та *Генриком Валецьким* (Henryk Walecki; власне Maksymilian Henryk Horwitz; 27.08/06.09/1877–20.09.1937) був чільним діячем фракції більшості ЦК КПП. 1924 р. разом з ними тимчасово усунутий від керівництва партії, згодом повернутий й остаточно усунутий 1929 р., обвинувачений у «правому ухилі». Усі троє були противниками сталінізації КПП й Коминтерну. Відтоді у партії перемогла меншість, очолювана лідером сталіністської фракції КПП *Юліаном Ленським* (Leński, власне Julian Leszczyński; 08.01.1889–27.09.1937), який став генеральним секретарем ЦК КПП. Вищезгадані лідери КПП були репресовані в СРСР 1937 р.: А. Варський, Г. Валецький й Ю. Ленський розстріляні у Москві; В. Костжева отримала десятирічний термін таборів й померла в ув'язненні.

* Далі закреслено – «крозь».

⁴¹⁴ *Козицький Сергій Олександрович* (20.10.1883–10.01.1941) – український композитор, просвітній, громадський й політичний діяч. Народився у м. Володимирі-Волинському. Навчався в учительській семінарії у Холмі, Учительському ін-ті у Москві, Українському державному ун-ті у Кам'янці-Подільському. Один з організаторів Сель-Союзу, згодом член Сель-Робу. Посол Сейму II Речіпосполитої (1922–1927), сенатор (1928–1930). У листопаді 1930 р. засуджений на півторарічне ув'язнення за «антидержавну діяльність». З 1938 р. – диякон у Луцькому повіті.

мая, Макивку⁴¹⁵ и др.), вчерашних открытых, а сегодня замаскированных петлюровцев, и громил вождей группы «Воля Народа», ибо они были когда-то дружественно настроены к царскому самодержавию. Чем мотивировали свою политику тогда Василькив, Крайкивский, Волынець и другие? Тем, что бывшие москвофилы, сидящие в ЦК Сельроба, отпугивают своим прошлым укр[аинские] трудящие[ся] массы от организации и помогают самим этим фактом укр[аинским] буржуазным партиям вести борьбу против Сельроба и КПЗУ. Что здесь видим? Опять взывание на то, что скажут укр[аинские] буржуазные партии. Вместо чёткой и ясной линии отмежевания своей политики от политики укр[аинской] буржуазии, фактическая капитуляция перед ней. «Москвофилы», которыми они были 10–15 лет тому назад и давно уже перестали ими быть, ставши на путь революционного социализма, считались враждебным элементом для национал-шовинистической группы ЦК КПЗУ, а вчерашние открытые и сегодня ещё замаскированны[е] петлюровцы из Сель-Союза – это друзья. Разве это не говорит о том, в каком духе могла эта группа воспитывать партию, во главе которой она стояла? Разве это не доказывает яснее всего, что вся эта группа торчала с головой в багне национал-шовинизма? Да, говорит, и то очень громко.

Такую красную нить можно провести через все действия этой группы за все годы руководства ей партией. Капитуляция и принятие большеви[с]тских резолюций под нажимом Коминтерна, революционность на словах, а заигрывание с буржуазными партиями и национал-шовинистическая политика на деле.

⁴¹⁵ *Маківка Степан Адамович* (11.10.1889–24.01.1966) – громадський і політичний діяч на Підляшші. Уродженець с. Коденець (нині село Люблінського воєводства, Польща). Закінчив учительську семінарію (1908) та ін-т (1912); учителював. Служив у російському війську (1915–1917). У 1920-х рр. – організатор Сель-Союзу на Холмщині, згодом – Сель-Робу. 1922–1928 рр. – посол польського Сейму. Був арештований, відбув покарання у польській в'язниці (1929–1936). Після упадку Польщі вимагав приєднання Холмщини й Підляшшя до УССР. Учасник антинацистського руху Опору. Після 1945 р. – викладач, урядовець, газетяр, мемуарист.

И совсем не удивительно, а вполне ясно и логически понятно то, что эта группа всецело выступила на защиту Шумского, когда он бросил обвинение ЦК КП(б)У в прижиманию «украинского коммуниста» и в поощрению русского шовинизма в КП(б)У. И в этой поддержке Шумского показал свои роги национал-шовинизм этой группы. Это не была новая невинная ошибка, это не был даже рецидив старого, давно изжитого национал-шовинизма, это было логическое продолжение той национал-шовинистической политики, которой пропитана была работа этой группы в течение всего времени. Появившиеся после этого заявления Максимовича, Василькова и Турянского о своём покаянии были только гнусным манёвром, рассчитанным на обман Коминтерна, ЦК ВКП[(б)], ЦК КП(б)У и ЦК КПП и на возможность сохранения за собой таким путём дальнейшего руководства КПЗУ. Этот обман поддержали тогда мы, все члены ЦК КПЗУ, за исключением двух товарищей: Сухого и Александра.

Но не помогли все манёвры и лживые капитуляции. Коминтерн и упомянутые выше Ц[ентральные] К[оми]тететы взялись серьёзно за чистку КПЗУ, главным образом её руководства. Наступило исключение целого этого национал-шовинистического гнойника из Коминтерна и КПЗУ.

Началась борьба против Коминтерна и, главным образом, против ЦК КП(б)У и ЦК КПП в открытую. Первые дни этой борьбы очень характерны и показательны. Пресса группы ренегатов была переполнена злостными измышлениями и контрреволюционным пачканием всей политики КП(б)У на Украине. Укр[аинская] буржуазная пресса никогда так цинически не высмеивала достижений рабочего класса и его партии на Украине, как это делала пресса ренегатов-контрреволюционеров. В полной наготе своей стала перед рабочим миром эта контрреволюционная банда. Укр[аинская] буржуазия захлёбывалась от радости.

В этот период (правда, до фактического исключения группы из партии) приехал в Берлин укр[аинский] писатель М. Хвильовый. Встретил меня и Леонтовича. Он представил положение на Украине в самых мрачных картинах. Все его разговоры сводились к следующему: украинскому коммунисту там жить невоз-

можно; зловили за глотку и душат; гонения на укр[аинских] коммунистов невероятные; русский держимордовский дух распоясался и чувствует себя как англичанин в Китае; надо что-то делать; я готов покончить демонстративно самоубийством, може[т], это обратит на себя и на ужасное положение на Украине общее внимание мира и тем помогу улучшению там положения.

Турянский и Василькив вызвали его к себя в Данциг. Я тем временем уехал в Америку. Исключение группы из партии ещё тогда не произошло. В дороге я всё время думал обо всём своём прошлом, о своих связях с этой группой и обо всём, что происходило накануне моего отъезда в Америку. Конечно, я должен был создавать там группу и искать у рабочих поддержки для дальнейшей борьбы. Но заявляю совершенно искренне: уже на пароходе я сказал себе твёрдо, что с ними иду только до тех пор, пока наша борьба будет вестись в рамках партии, в рамках Коминтерна. Если они очутятся вне Коминтерна, я с ними срываю. Только сейчас я понимаю, что это была небольшеви[с]тская постановка вопроса, не собирался я срываться с ними идеологически как с контрреволюционерами, а только формально, навне. И действительно так случилось. В Америке я сейчас, когда получилась телеграмма о их исключении из партии и Коминтерна, я отмежевался от них и в прессе и на собраниях бил всю их политику. Но втихомолку считал их коммунистами и ещё не потерянными для рев[олюционного] движения. Связь с ними прекратил серьёзно. Это могут подтвердить все те члены группы, которые сейчас находятся в Харькове и которые тогда были в самом центре ренегатов (Василькив и Биленький /Березинский/⁴¹⁶).

⁴¹⁶ *Біленький-Березинський Антін Антонович* (1897–1938) – уродженець м. Львова, функціонер КПЗУ, видавець. Був членом Соціал-демократичної партії Австрії (1915–1918), згодом – КПЗУ (1920). 1927–1928 рр. – завідувач партійного вид-ва, друкарні, архіву та каси, технічний секретар Політбюро ЦК КПЗУ (м. Данциг). У червні 1928 р. разом з колишнім депутатом польського сейму Я. Войтюком приїхав у Харків. Працював директором вид-ва «Рух», головою Правління УРЕ. Секретний співробітник ГПУ, спричинив арешти багатьох представників української інтелігенції. Арештований 31 грудня 1932 р. у «справі УВО». Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. «засудже-

Через год я повернул обратно. Ещё почти целый год не встречался с ними. Но в то же самое время* начинал сближаться к ним**. Как это всё происходило, иногда даже незаметно для себя, об этом постараюсь рассказать самым подробнейшим образом. В заграничной группе ЦК реорганизованной КПЗУ были тогда: Вальтер (Постоловский), Бриль (Фурер), Косар (Заячківський) и Фёдор Бей (Орловский). С польских товарищей был, кажется, Братковский (Сохацкий)⁴¹⁷. Группа ренегатов Василькова – Турянского уже успела была тогда «отказаться» от шумскизма, осудила свой поступок как контрреволюционный и выступала ещё только*** против нового ЦК за его якобы непонимание положения на Зап[адной] Украине и т. п. То есть вела борьбу ту же самую, что и раньше, но объектом обстрела избрала себе только новый ЦК КПЗУ. Фёдор Орловский, с которым я очень хорошо всегда жил, заявил мне, что группа Василькова – Турянского уже давно раскаялась и стала на позиции Коминтерна. От шумскизма отказалась и считает контрреволю-

ний» до десяти років таборів. 26 травня 1934 р. звільнений «за станом здоров'я», а покарання відтерміноване на півроку. 5 листопада 1934 р. вдруге взятий під варту й відправлений до таборів. Постановою Особливої наради при НКВД СРСР від 14 жовтня 1935 р. достроково звільнений й висланий до м. Омська. Учителював у м. Ішим. Утретє арештований 20 лютого 1937 р. 27 червня 1938 р. Трійкою УНКВД по Омській обл. «засуджений» до ВМП «за постачання провокаційних матеріалів».

* «время» – надписано над рядком.

** Далі закреслено – «И от сего времени».

⁴¹⁷ Чешейко-Сохацький Єжи (Czeszejko-Sochacki Jerzy; псевдоніми – Братковський, Брузда, Конрад та ін.; 29.11.1892–04.09.1933) – діяч польського робітничого руху, публіцист. З 1914 р. – член Польської соціалістичної партії (ППС). 1919–1920 рр. – генеральний секретар ППС. Вийшов з ППС у березні 1921 р. З вересня 1921 р. – член Компартії Польщі. 1921–1925 рр. – член ЦК КПП, 1927–1929 рр. – кандидат у члени ЦК КПП; 1926–1928 рр. – депутат сейму від КПП. 1928–1929 рр. – член Політбюро ЦК КПЗУ. З 1929 р. – член Політбюро ЦК КПП. 1930–1932 рр. – представник КПП у ВККІ. З 1931 р. – кандидат у члени Президії Секретаріату ВККІ. З 1932 р. – редактор часопису «Z pola walki» (Москва). Арештований 15 серпня 1933 р., 4 вересня наклав на себе руки.

*** «только» – надписано над рядком.

цией всю свою прошлую борьбу против правильной политики ЦК КП(б)У. Дал мне прочесть некоторые издания группы. Дальше заявил мне, что Вальтер⁴¹⁸ и Косар встречались с Турянским и вели с ним разговоры насчёт ликвидации раскола в КПЗУ; что сам Шумский даже не был исключён из партии за своё выступление против ЦК КП(б)У, а Максимович будет скоро принят в партию; что, одним словом, раскол в КПЗУ будет скоро ликвидирован так, что Турянского и Василькова заберут в СССР, а прочие члены группы будут приняты в партию. Я, конечно, радовался такому положению дел и тоже думал, что это поможет рев[олюционному] движению на Зап[адной] Украине. Я сильно верил в то, что саморазоблачение Васильковым – Турянским своих контрреволюционных поступков и вскрытие ими контрреволюционной роли целой группы старого ЦК поможет обманутым массам рабочих увидеть, куда их вела эта группа ренегатов, и тем самым оздоровит коммун[истическое] движение на З[ападной] У[краине].

Когда мне тов. Бэр предложил через год взять Леонтовича на работу по линии ИНО, заявив при том, что он слышал о них как о хороших ребятах, я счёл возможным подойти к ним. Так началась моя новая связь с ними и новое встрягивание в это болото контрреволюции.

Со временем я узнал, что они сейчас, после их исключения из партии, сильно были связались с Бардахом, через которого они связывались с немецкой группой ренегатов: Урбанс, Маслов и Рут Фишер⁴¹⁹; дальше, что в партии существует группа

⁴¹⁸ «Вальтер» – псевдонім Михайла Постоловського.

⁴¹⁹ Йдеться про групу лівих німецьких комуністів.

Рут Фішер (нім. Ruth Fischer, уродж. Ельфріда Ейслер /Elfriede Eisler; 11.12.1895–13.03.1961/) – німецька комуністка, одна з лідерів Комуністичної партії Німеччини (КПН). Народилася у Лейпцизі у сім'ї австрійського філософа Р. Ейслера. Вивчала філософію, політекономію й політологію у Відні. З серпня 1919 р. мешкала у Берліні. З 1921 р. разом з уродженцем Єлисаветграду *Аркадієм Масловим* (справжні ім'я та прізвище Ісаак Юхимович Чемеринський; 09.03.1891 – 20.11.1941) очолювали берлінську організацію КПН, 1924–1925 рр. були співголовами КПН. За звинуваченням у «лівацтві» й підтримці Об'єднаної опозиції у ВКП(б) 1926 р. були виключені з КПН. Р. Фішер була депу-

так называемых «коропов», которые должны на местах проводить среди членов КПЗУ требование немедленного принятия группы ренегатов в партию, ибо это – «единственные марксисты и ленинцы-большевики на Зап[адной] Укр[аине]». Таким «коропом» в ЦК был Орловский, во Львове – Гошовский-Островский, в Праге – Ярема⁴²⁰, в Берлине – Феркуняк. Когда Турянский заболел воспалением лёгких, Орловский взял с партийной кассы 200 долларов и дал Турянскому на лечение. Самый Орловский говорил мне, что он взял так называемое жалование за тринадцатый месяц, полагающееся ему и Яреме на о[б]мундирование (по 100 д[ол.]), и даёт их умирающему Турянскому.

Притом эти «коропы» должны были давать ежемесячно часть своего жалования в кассу группы ренегатов. Однажды Островский в прису[т]ствии Орловского заявил: «Хорошо, ребята, вы искупили свой грех перед группой материяльной и моральной поддержкой группы, а я, бедный, не могу ничего дать. Зато я веду в пользу группы конкретную работу в партии на местах». Знаю, что Орловский передавал Турянскому все решения ЦК партии, чтобы группа могла ориентироваться и своевременно реагировать по тому или другому вопросу партийной политики. Островский всегда, до приезда в ЦК с докладом о работе в стране, заезжал к Турянскому и получал у него директивы, как оценивать положение в партии, в стране и как докладывать об этом ЦК. Орловский обрабатывал в этом духе (что группу ренегатов надо принять в партию) всех приезжающих

татом рейхстагу (1924–1928), кандидатом у члени Виконкому Комінтерну. Після виключення з партії разом з *Гуго Урбансом* були серед фундаторів створення *Ленінбунду* (нім. *Leninbund*; Союз Леніна; Союз Леніна /ліві комуністи/; Ленінський союз) на початку 1928 р. Його члени (первісно понад 6 тис. осіб) солідаризувалися з Об'єднаною опозицією Троцького – Зінов'єва в ССРСР, критикували різні аспекти політики Комінтерну й ВКП(б).

Після встановлення 1933 р. нацистського режиму Р. Фішер та її цивільний чоловік А. Маслов залишили Німеччину й через Прагу дісталися Парижа. Після поразки Франції подружжя втекло на Кубу, прагнучи отримати американську візу. Її дістала лише Р. Фішер, а А. Маслов змушений був залишитися у Гавані, де загадково помер на вулиці 20 листопада 1941 р. (існує версія, що був убитий агентами НКВД).

⁴²⁰ «Ярема» – псевдонім Степана Волинця.

и колеблющихся товарищей из страны. Так как он единственный мог разъезжать (зная лично людей), его посылал ЦК подготовить того или другого товарища в Чехии, который намечался для посылки на работу в партию или Сельроб. Таким путём через Орловского и Ярему (который сейчас ещё сидит как техник при ЦК в Берлине) был обработан Рудзинский, хотя последний изменил своё отношение к группе по приезде во Львов и начал бить её политику. Очень возможно, что это был только тактический манёвр, чтобы тем лучше проводить политику ренегатов в Сельробе. Этого я не знаю. Но факт тот, что Рудзинский главный огонь открыл по группе «Воля Народа» и по существу разгромил её. Так был обработан Демчук, которого в своё время ЦК был вызван из Харькова для работы в партии. Он приехал очень враждебно настроен против группы ренегатов, а со временем говорил, что они хорошо сделали и пусть так дальше держатся, то есть пусть критикуют политику нового ЦК КПЗУ.

Я знал об этом всём и не хватило у меня большеви[с]тского мужества доложить об этом партии. Лично я, правда, не давал денег группе, но молча смотрел на работу «коропов», считая её правильной с точки зрения ускорения объединения партии.

Феркуняк работал в духе группы в организации укр[аинских] рабочих в Германии до тех пор, пока не был исключён из партии и этой организации. Потом он работал через некоего Когута, Круча и ещё двух-трёх, которых я не знаю. Сам Феркуняк был связан с Орловским, и встречались они очень часто. Это говорил мне сам Орловский.

От Орловского и Турянского узнал я, что Биленький-Березинский отмежовывался от группы ренегатов по соглашению с ними и, переезжая в Харьков, дал партии только то, что вместе с ренегатами заранее подготовил. Он мог дать целый архив и этого не сделал.

Это, кажется, всё, что я знаю о так наз[ываемых] закулисных связях группы ренегатов с партийными людьми. Как переходил от группы в партию Василь Коссак, Букшованый и другие, перешедшие в партию в первых днях после исключения социал-фашистов из партии, это мне неизвестно.

На Шумского, Гринько и Максимовича Турянский всё время отказывает (нарекает) за то, что они, мол, каши наварили, а тепер[ь] самый Турянский должен её выхлѣбывать. Единственная связь между ними была тогда, когда [с] Орловским ездил в СССР и выезжал за границу.

Советы Шумского, Гринько и Максимовича группе ренегатов были, как говорил Орловский, таковы: сдавать все позиции и приезжать в СССР. Это и я считал правильным исходом для ликвидации раскола.

Было одно время в Турянского желание связать судьбу своей группы с троцкизмом. Но потом он мне лично говорил, что Троцкий – неправ и потерял совершенно перспективу. За то, чтобы группа приняла платформу троцкизма, был Рудик и Крайкивский. Волынец, Ернест и Стасюк с Турянским были против.

Ещё раз заявляю, что я о положении в группе узнавал больше от Орловского, чем от отдельных членов группы, которые мне не всё говорили.

О связях целой группы или кого-либо из отдельных её членов с какой-нибудь укр[аинской] буржуазной группировкой не могу сказать тоже ничего. Не знаю.

В самой группе, говорил Турянский, насчитывается сейчас всего 11 членов: Турянский, Волынец, Ернест, Рудык, Володимир, Крайкивский, Павлюк, Стасюк, Хлонь, Леонтович и Роздольский во Вене.

Дорогие товарищи! Мне кажется, что сказал всё. Если ещё что-нибудь [в]спомню, доложу. Писал рассеяно, так как спешил. За плохое изложение простите. Запас русских слов у меня недостаточен, чтобы хорошо излагать свои мысли.

Относительно себя, кроме того, что несу ответс[т]венность за всё здесь сказанное, больше сказать не могу.

11-X-1931

С ком[мунистическим] приветом

П. С. Ладан

Добавочное заявление

После моего приезда в СССР говорил мне Орловский, что об арестах Палиева и других, а также о том, что Конара связывают

с какой-то организацией, где был Коссак, сообщала Конару всегда какая-то старшая женщина, работающая в ГПУ. Фамилии её мне не удалось узнать.

Эта женщина якобы говорила тоже Конару, что ГПУ составило фиктивный протокол никогда не состоявшегося заседания, из которого вытекало, что Конар, Палиев и Коссак совещались в одном месте насчёт дальнейших действий этой организации. По предъявлению этого протокола Коссаку, он якобы заявил: «О, да, я совершенно забыл об этом заседании».

Этим Орловский хотел мне сказать, что Коссак говорит, сам не знает что, и что в этом ГПУ само уже убедилось.

П. С. Ладан

11-X-1931

При разговоре с Ладаном по вопросу о том, кто эта женщина, он сказал, что передаёт лишь то, что слышал от Бея (Орловского) – «Якась стара баба».

Уполн[омоченный] СПО

*Пустовойтов**

*ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 22–41, 61.
Оригінал. Автограф чорнилом.*

№ 5

**Заява ув'язненого П. Ладана Колегії ОГПУ щодо
обставин його праці в Іноземному відділі ОГПУ****

6 лютого 1932 р.

В Коллегию ГПУ (ИНО)

Заявление

Ладана Павел Степановича

Дорогие Товарищи! О своей работе в партии я сказал всё, что знал. Здесь я хочу говорить ещё раз о своей работе в ИНО. Взятый тов. Бэром на работу, я начал с Порша, так как его я знал уже давно и думал, что мне удастся его использовать для

* Примітка рукою С. Пустовойтова.

** У тексті окремі місця підкреслені червоним й зеленим олівцями. Підкреслення не відтворюються через приналежність «слідству».

вербовки людей в УНР, УВО и среди гетманцев. Оказалось, однако, после нескольких разговоров с ним, что он сам с Чеботарёвым имеет организацию. Каждый день я встречал тов. Бэра, советовался с ним, что делать, получал директивы насчёт дальнейшего развития работы, в которой я был новичком. Каждый мой шаг был известен тов. Бэру, и он в первые месяцы не один раз мне говорил, что доволен моими успехами. Я тоже радовался, что мне хотя кое-что удаётся делать. Результат разработки Чеботарёва Вам известен, и повторять всей этой истории мне нет надобности. Попытки через Порша подойти к Кузеле и Кожевникову, через которых я хотел пролезть к Коновальцу, не дали никаких результатов. То же самое с гетманцами. Посылал я его к русским меньшевикам, среди которых Порш имел знакомых, предлагал связаться с укр[аинскими] эсдеками, что он усердно пробовал, но успехов тоже не было. Я лично разочаровывался и просил тов. Бэра освободить меня, так как не желал брать даром деньги. Лично я сам не мог подойти к никому, ибо никого почти не знал, а те, которые меня знали, знали как коммуниста и советского служащего. От Вас никаких указаний насчёт лиц я не получал. Через год тов. Бэр посоветовал использовать Леонтовича. Я знал, что он имеет возможность вызвать кого-нибудь за границу (чего я не мог), и попытался работать через Леонтовича. Он взял Стасюка. Обоих встречал я и тов. Юлиус. Я сразу говорил, что насчёт их преданности нашей работе я не сомневаюсь, но насчёт их возможностей я не очень оптимист. Кроме того, по совету тов. Бэра я просил тов. Бея дать мне человека для вербовок в Чехословакии. Он дал Галия. Этого тоже встречал я и [тов.] Юлиус. Первые месяцы работы с новыми людьми давали кое-какие результаты, и тов. Бэр говорил, что есть надежды на развитие работы. В двойничестве кого-нибудь из этих людей* я не подозревал и сейчас нет у меня никаких оснований для подозрений. Но самой работой их я не был доволен, а позже даже горько в них разочаровался. Каждая моя встреча с ними – это было мучение; я ругал их, грозил, просил, советовал и т. п. В ответ на всё я всегда получал: «Выходит, мы

* «Людей» – надписано над рядком.

неспособны эту работу делать, надо, значит, бросить». Когда я об этом докладывал своему начальству, особенно тов. Монду, мне говорили: «Ты не имеешь права их ликвидировать». Я просил несколько раз проверить через других резидентов всё то, что говорил о своих попытках вербовки людей Стасюк, но ответа на свои просьбы не получал. Лично я чувствовал, что решать дела я не имею права, но отвечать перед ИНО буду я. И так и вышло. Я горько расплачиваюсь за недостойнства других людей. Теперь мне вдобавок ещё говорят, что все эти люди – польские шпионы. Не имея возможности проверить этого, я должен принять всё за правду. Но согласиться с этим я не могу, пока не увижу документальных доказательств их двойничества. Тогда я спокойно прийму наказание (хотя и незаслуженное) за свою глупость, что не умел разбираться в людях. Одно меня только удивляет: если Стасюк – двойник, то почему он сто раз просился освободить его от этой работы. Двойник, как раз наоборот, составлял бы даже поддельные документы, чтобы только продержаться и разработать нас. Этого я у никого из своих источников не замечал. Но Вам, конечно, всё это видней, тем более, когда самый Стасюк якобы прибыл в Москву и сознался в своих преступлениях, как говорил мне один из следователей. Я ещё раз скажу, что могу только удивляться своей глупости и нечуткости, своему неумению разузнавать людей, ибо Леонтовичу, Стасюку и Галию верил, как самому себе. За то, что никто из них не может быть польским шпионом или агентом укр[аинской] контрреволюции, я готов дать свою голову на отсечение. А раз оказывается да, они шпионы, как говорит следователь, значит моя голова – арбуз. Нечего с ней больше возиться.

* * *

Теперь насчёт денег. Товарищи! Я не хочу никого обвинять, но должен сказать, что тов. Бэр давал ижемесячно* на своего ребенка около 30 дол. и посылал своей матери поддержку. Юлиус помагал своим родным. Монд (по его словам) одной только постоянной проститутке платил ижемесячно 150 ма-

* Так у тексті.

р[ок]. Эдвард купил себе радио и авто. Оба посылали домой своим семьям ижемесячно посылки на суммы 150–200 марок. Все они хорошо одевались, хорошо жили. Я откладывал для своего ребёнка ижемесячно 30–40 дол. (так как давать пока было некому), жил скромно, одевался дешёво. За три года я сделал себе два костюма. Таким образом, я отложил ту сумму, которую у меня забрали во время ареста⁴²¹. Монду говорил о том, что для ребёнка откладываю. Этих денег я никогда не смел тронуть. На каком основании Вы их взяли у меня и ещё поставили в упрёк и подозрение: «Откуда я взял эти деньги?» Выходит, что надо гулять, вести широкий образ жизни, давать проституткам пенсию, тогда всё будет хорошо. Ничего себе этика! (Один следователь обвинял меня в неэтичном поведении). Я думаю, что 20 лет партийной жизни в капиталистическом мире научили меня нашей пролетарской этике, и в лекциях по этике я не нуждаюсь.

* * *

[По]чему я оставил часть своих вещей в Берлине? Потому, ибо тов. Монд говорил мне, что мы приедем обратно на работу. Но я, оставляя вещи, сделал так, чтобы их легко можно было кому угодно забрать оттуда, так как на 90 % был уверен в том, что я больше не вернусь. Где здесь желание «употребить Советскую Власть», как выразился один т[оварищ] следователь, – я не знаю. С тов. Мондом я рассчитался до копейки за два или три дня до отъезда.

* * *

О тов. Бее я сказал на допросах всё, что знал. Двуручничеством с его стороны по отношению к партии я назвал его связь с группой шумкистов. Подозревать его в службе Пилсудскому или укр[аинской] контрреволюции я не имел на это ни тени основания. Ним пользовались все почти резиденты ИНО и КРО. Его знали все в посольстве. Он был знаком лично со многими видными товарищами из ГПУ и других советских учреждений. Никто из партийных товарищей никогда о нём плохо не отзы-

⁴²¹ Під час арешту у П. Ладана було конфісковано 1101 американський долар (2135 руб. 94 коп. за тогочасним курсом).

вался. Сам тов. Монд говорил мне, чтобы я обратился к нему за рекомендацией, ибо его очень высоко ценят в ГПУ. Его я знаю 10 лет и никогда не замечал за ним ничего контрреволюционного, разве только то, что он, как и я, считал, что члены группы шумкистов убедились в своей ошибке и желают искренно стать на путь Коминтерна. Его связь с Конаром я считал чисто родственной связью.

Дорогие товарищи! Зачем Вы меня связываете с Коссаками, Яворскими, Репами, какими-то Днистренками, Свидзинскими и пр[очими] людьми, с которыми никогда в жизни не было ничего общего у меня. Если кого-либо из них я и встретил раз-два в жизни, так разве это моя вина. Единственного из них, Василя Коссака, я встретил последний раз в 1927 г. на заседании поширенного ЦК КПЗУ. Других Коссаков я никогда в жизни не видел и не встречал, даже не знаю их лично. Яворского я видел в университете Артёма 10 лет тому назад, со Свидзинским лично не знаком. О Репе знаю, что он работал в Варшаве, помогал КПЗУ и это всё. И если они все стали действительно контрреволюционерами, так я за это должен отвечать? Товарищи! Скажите мне, в чём дело? В чём моя вина и преступление? За что такое терзание? За что я гнию в тюрьме ГПУ? Где революционная справедливость? Возьмите, наконец, и побейте меня, порубите на куски, это будет легче, чем бросить меня на сгниение и издеваться как над скотиной. Если Вы считаете, что я больше недостойный работать для идеи коммунизма, уничтожьте меня, но скажите хотя, в чём я делал преступления. Товарищи, действуйте, ибо скоро Вы будете иметь дело с сумасшедшим человеком. Я это чувствую и вижу по своим писаниям.

С коммунистическим приветом,

П. Ладан

6/II, 1932

*ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 90–91 зв.
Оригінал. Автограф фіолетовим чорнилом.*

Свідчення П. Ладана ІНО ОГПУ
«Про мої технічні зв'язки з джерелами»*

23 травня 1932 р.

В ІНО ОГПУ

Показание

Ладана П. С.

О моих технических связях с источниками

1) Со Старшиной. От Вас я получил его адрес: Denfert-Rochereau, 42⁴²²; от тов. Монда – письмо к нему. Приехав в Париж, я отыскал тот адрес и очутился в главной квартире петлюровщины и ред[акции] «Тризуб». Купил два номера газеты и за это время соображал, что мне делать. В комнате находился какой-то молодой человек, в других комнатах велись довольно громкие разговоры. Сначала я даже боялся спрашивать о Старшине. Мог случайно кто-нибудь попасться такой, что меня видел или в нашем посольстве в Берлине, где я работал, или даже Чеботарёв, который меня знал и расшифровал, или кто-нибудь из членов бывшего петлюровского посольства в Берлине, дом которого я от имени нашего посольства перенимал от петлюровцев. Тогда я, конечно, не мог бы связываться со Старшиной. Перелистывая «Тризуб», я думал, как мне поступить, и, наконец, так как никто в то время не находился в комнате, кроме этого типа, которого я застал, я решил спросить его, могу ли я видеть Старшину. Ответ: «Его сейчас нет, но вы можете оставить для него записку, и мы ему передадим». Я сказал, что хочу его лично видеть, назвал себя Левченко и добавил, что** привёз ему привет от его друзей. Точно подробностей разговора сейчас я уже не помню, но содержание передаю точно. Тип заявил, что я могу прийти около 4–5 часов, Старшина, наверно, будет. Когда я подходил второй раз, упомянутый тип встретил меня на улице и сказал: «Пан генерал якраз там».

* Усі підкреслення у тексті належать П. Ладану.

⁴²² Редакція і адміністрація часопису «Тризуб» тоді розташовувалася за адресою: 42, rue Denfert-Rochereau; Paris V.

** «И добавил, что» – надписано над рядком.

Я опять зайшол* в ту самую комнату и спросил Старшину, которого я знал только по описанию тов. Монда. Если не ошибаюсь, он сам мне ответил, что он – Старшина, и спросил, в чём дело. Я ответил, что желаю поговорить с ним лично. Он повёл меня по какому-то длинному и тёмному (так мне показалось) коридору в кабинет. Уже на коридоре я для себя решил, что в этом помещении я не должен начинать с ним никакого разговора по существу своего приезда. Я боялся провала. Войдя в комнату, я заявил ему, что мне нужно с ним поговорить об очень важном деле, но здесь я считаю неудобным начинать разговор, и даже не уверен в том, он ли – Старшина. Он вытащил из портфеля какой-то паспорт, который я даже не хорошо рассмотрел, и добавил: «Здесь можете смело говорить». Я предлагал ему зайти в какое-нибудь Café, на что он согласился. Мы пошли по бульвару Монпарнас и зашли в Café. По дороге я соображал, как вести себя. Он оглядывался, и я тоже.

В Café я передал ему письмо тов. Монда. Он прочёл и сказал: «Это – провокация, он – агент большевиков. Скажите, кто Вы такой и что Вам нужно». (В первом письме тов. Монд по существу дела ничего не писал). Я не знал, что отвечать, и начал общеполитический разговор, который сводился к следующему:

«Сам я из Украины российской, но очень давно уже работаю в Галиции. Я связан с УВО, то есть той частью молодёжи УВО, которая ненавидит Польшу, не верит в никакие соглашения с Пилсудским, осуждает тех ундовских и увовских вождей, которые ведут разговоры с правитель[ством] Пилсудского. Мы знаем, что среди УНРовцев такое течение тоже существует и что, по нашим сведениям, он (Старшина) принадлежит к тем единицам из высших кругов УНР, которые не продались Польше. На случай войны мы не можем создать какого-то третьего фронта между Польшей и Советами, поэтому мы идём на известные комбинации с большевиками, ибо там всё же Украина развивается в культурном и хозяйственном смысле, а под Польшей Украина физически истребляется. Отсюда происходит наша и моя связь с Мондом как представителем большевиков.

* Так у тексті.

Ему, я сказал в заключение, следовало бы встретиться с Мондом и переговорить более конкретно обо всём».

Во время беседы я взял с него «честное слово» и дал своё, что наши разговоры останутся в тайне, независимо от того, как он решит насчёт встречи с Мондом.

Почему я так говорил? Во-первых, я не знал, как он отнесётся к прямому предложению «агента большевиков». Думал, что он может отдать меня полиции. Во-вторых, мне важно было свести его с Мондом и делать это под предлогом «большой политики», которой я подробно не знаю и не должен знать. (Во время первой поездки я фактически конкретного предложения ему с нашей стороны не знал). В-третьих, я думал, что, если он не отдаст меня полиции, но всё же решит использовать предложение Монда встретиться с ним политически, то есть захочет бить большевиков, тогда он втянет в эту историю какого-то Левченко, какую-то часть УВО и УНР, о чём ни в УВО и в УНР никто ничего не знает. В-четвёртых, я думал, може[т], он и согласен говорить с большевиками, но желает делать это с лицом, ему лично известным, а не через третье лицо. В данном случае моя программа послужит ему толчком к такому разговору, тем более, что «есть много таких, которые готовятся идти вместе с большевиками». Цель у меня была одна: нащупать его настроение, не дать ему возможности назвать меня перед полицией агентом ГПУ и *свести его с Мондом*. Причём я был убеждён в том, что если он с Мондом встретится, тогда моя *легенда* будет ему разъяснена.

Это был *единственный* случай в моей жизни, где я выступал «от УВО».

Поступил я хорошо или плохо, я не знаю, судите Вы сами об этом, но я тогда не видел другого выхода для себя из положения. Его настроений никто из нас не знал. Монд говорил с ним в 1923 или [19]24 году, а я встретил его в 1930-том. В разговоре он несколько раз упрекал большевиков за расстрел Тютюника, на что я отвечал, что это неверно, что Тютюник жив и работает⁴²³. В конце концов я понял его, что он хочет встре-

⁴²³ Юрко Тютюник був убитий 20 жовтня 1930 р.

тить тов. Монда. Мы условились насчёт переписки, адресов и т. п. С тем я вернулся в Берлин и подробно изложил всё тов. - Монду и Вам в «Док[ладной] записке».

Через три или четыре месяца я опять поехал к нему. На этот раз уже с более конкретным планом и предложением в письме тов. Монда. Долгое время я ожидал его около «Тризуба», около его дома (куда заходил даже во двор и искал в лабиринте разных коридоров его фамилию на дверях), но его не было. Наконец я решил зайти в почтовое отделение недалеко от бульвара Монпарнас и Мишель, чтобы позвонить в «Тризуб» (лично я не хотел там заходить во время второго приезда в П[ариж]). В этом почтовом отделении я его случайно встретил. Он отправлял какие-то письма. Не помню, в какое Café мы пошли оттуда, но говорил я с ним в Café. Передал письмо тов. Монда и рассказал вкратце существо дела, которое было изложенное тоже и в письме. Этим разом я уже никаких легенд не сочинял, говорил ясно и требовал ясного ответа на два вопроса: 1) соглашается ли он принципиально на предложение? И 2) когда он может встретить Монда? Насчёт места встречи я предложил ему Гамбург или Кёльн в Германии (точно уже не помню) и Базель или Цюрих в Швейцарии. Он согласился принципиально на предложение и на встречу.

Решительно* отказался писать доклады для большевиков и ехать в Сов[етский] Союз. Я ответил, что поездки в Союз никто от него не требует, наоборот, он не должен ехать, а оставаться «ярым» УНРовцем и работать с ними. Что касается информации и докладов, так это будет видно потом, впрочем, об этом он поговорит с Мондом.

С тем я вернулся в Берлин. Опять обо всём при свежей памяти доложил подробно тов. Монду и писал Вам. Дальнейшее Вам известно.

Третья встреча** состоялась в Швейцарии. Говорил с ним тов. Монд раз в моём присутствии, второй раз – без меня. Впечатление у меня было таково, что он идёт на всё, но не-

* Перед цим закреслено недописане слово «дальней...».

** Далі закреслено – «про[изошла]».

множко торгуется ещё. Тов. Монд тоже заявил мне, что он будет работать.

Непонятым во всей этой истории для меня только одно: почему он перестал потом отвечать на мои письма, которые я писал по поручению тов. Монда.

Оба письма тов. Монда к нему, переданные мною, были мною же уничтожены после того, как Старшина их прочёл. О моих разговорах с ним *не знает никто*, кроме Вас и тов. Монда. О том, что я должен был ехать к нему, знал тов. Бэр раньше меня.

2) *Со Стариком*. Поскольку во время разговора нашего с тов. Артузовым тов. Монд бросил такую фразу: «Вы, мне помнится, и со Стариком держали связь *якобы от УВО*», – я хочу и об этом сказать несколько слов. Тогда же я ответил тов. Монду, что *это – неправда*, причём сослался на свои «Док[ладные] записки». Здесь ещё раз категорически заявляю, что это – неправда, и фраза тов. Монда, которая только сейчас мне становится понятной, является нечестным (сознательным или несознательным) измышлением на меня. О своей связи со Стариком я говорил подробно всегда тов. Бэру и докладывал Вам. Постараюсь описать всю эту историю вкратце ещё раз.

По предложению тов. Бэра я начал работу. О методах работы я имел очень слабое понятие. Лично из лагеря контрреволюции я никого не знал. Старика знал по работе в Вукопспилке и в «Космосе». Знал, что он – сов[етский]* подданный, но знает многих контрреволюционеров по своему УНРовскому прошлому. Он меня знал как коммуниста.

Зашёл к нему. Говорили о разных политических делах, о положении дел на Украине и среди укр[аинской] эмиграции. В разговоре я почувствовал, что он «изжил» свои прежние сменовеховские настроения, враждебно относится к большевикам, ижеминутно подчёркивает, что остаётся «марксистом», говорит против УНР в лице Левицкого – Стоцкого – Сальского, но сильно защищает «каких-то честных унровцев» и т. д. Кажется, после двух разговоров я понял, что он намекает на какую-то

* Далі закреслено – «*граж[данин]*».

организацию, которая «в скором будущем объединит всю эмиграцию и укажет массам верный путь, ведущий к освобождению Украины». Мне показалось, что через него я смогу кое-что сделать, но не вербуя его прямо для нас, а разыгрывая перед ним тоже «недовольного» положением дел на Украине. Я создал легенду такого содержания: «Я приехал только-что из Америки, на Украину ехать не хочу; связан я с шумкистами, в Америке у нас есть крупные организации; всё делаем нелегально; можем со временем даже финансово поддержать те организации укр[аинской] эмиграции, которые не продают Украины Польше, как УНР Левицкого – Сальского. Сказал дальше, что при хорошей постановке дела информации об украинском вопросе сможем получить со временем деньги от кое-каких американских капиталистов». В таком духе я его подготавливал к тому, что он *мог бы сейчас получать кое-что*, если только сможет давать сведения об УНР, гетманцах и других. Я никогда не подумал об этом, что мне и эту связь положат в вину. Всё это были *измышления*, о них я писал Вам и говорил тов. Бэру.

Что я получал от него, Вы знаете. Если бы не Чеботарёв, который меня раскусил и «ликвидировал» за это Старика, работа кое-как была бы наладилась. Ведь сведения Старика не были ложны. Я подчёркиваю здесь опять один факт: с шумкистами в то время я не имел *никакой связи*, так как *не отвечал ни на одно их письмо* в течение целого 1928 года, когда был в Америке и выступал против них. Это может подтвердить Вам их вождь Василькив, который находится сейчас в Харькове. Они меня громили в своей прессе. Но перед Стариком, который знал меня как коммуниста, я не мог выступить ярким националистом, и в то же самое время я чувствовал, что он не пойдёт на работу агента ГПУ. Поэтому *избрал группу шумкистов*, которая и до сих пор *ничего об этом не знает*.

Несколько раз перед тов. Бэром [я] выражал опасения насчёт того, что когда-нибудь всё это выйдет наружу и партия, не зная ничего о моей работе, будет громить меня как ренегата. Он отвечал, что я – ребёнок, ГПУ всегда меня защитит своими путями. А сейчас оказывается, ГПУ меня само за это наказывает. Товарищи! Как это понять?!

3) Со Стасюком и Леонтовичем. Через год своей возни со Стариком тов. Бэр предложил мне новые планы расширения работы. Это было в конце 1929 г., или в начале 1930-го. Сам он вказал Леонтовича (Нюника). Я встретил Бея, члена ЦК КПЗУ, о котором я знал, что он часто оказывал услуги разным резидентам ГПУ, и попросил его дать мне адрес Леонтовича. Получив адрес, я написал ему письмо и попросил приехать в Берлин. Он приехал, и мы вместе с тов. Бэром говорили с ним о работе. Это была первая моя встреча с одним членом из этой группы от 1927-го года, то есть от того времени, когда я разошёлся с ними, уехав в Америку от них как ЦК КПЗУ, тогда ещё секции Коминтерна. Бей говорил мне, что Леонтовича сейчас приняли бы в партию обратно, если бы он только дал отдельное заявление насчёт этого. Бэр говорил мне, что о Леонтовиче ГПУ очень хорошего мнения. Леонтовичу было поручено найти источников в Галиции.

Он вызвал Стасюка и попросил меня приехать в Данциг. Встретились мы на квартире Леонтовича (Baedekerweg // Zorrot). Я изложил наши задания и спросил Стасюка, что [он] думает о работе. Он не очень охотно брался за это дело, мотивируя тем, что он желает партийной работы, где он сможет больше делать, что он не умеет вербовать прямых контрреволюционеров, что у него вид невнушительный для того, чтобы импонировать ундовским или увовским политикам и т. п. Я его убеждал в том, что он со временем познакомится с работой, что ему будут помогать указаниями с центра, что ГПУ поможет ему восстановиться в партии через некоторое время и что эта работа послужит ему как раз стажированием для принятия в партию. Он согласился. Второй раз с ним говорил тов. Юлиус, который и назначил ему бюджет.

Встречались мы целый год с ним и его помощником у Леонтовича*. Во время приездов в Данциг жил Стасюк (так мне говорил) иногда в гостинице, иногда – в одной немки, у которой он

* Далі позначка √ й вставка П. Ладана ліворуч на полях: «После выезда Леонтовича я их встречал на квартире Турянского, куда они всегда заходили. (В тексте забыл это написать, так как думал об этом написать в дальнейшем ходе изложен[ия])».

жил раньше как снемченный поляк из Познаня, без приписки. Его помощник тоже говорил, что спит в гостиницах в Данциге или Цоппоте. О работе я говорил с ними или в комнате Леонтовича, или же в лесу, на берегу моря или в ресторане. Для прикрытия своих частых поездок в Данциг Стасюк просил меня постараться [сделать] для него какое-нибудь удостоверение от немецкой фирмы в том, что он является её агентом. Я обещал сделать. На случай, если его накроют с деньгами на польской границе, я ему рекомендовал говорить* (пока он получит от нас удостоверение), что он выиграл в казино. Для этого советовал ему зайти туда иногда и получить входной билет, который остаётся на руках. Это делал я тоже и тов. Бэру говорил, что был в казино. Он ответил на это шутя: «Я тебе дам рулетку!» Стасюк со мной был один раз в игорном доме.

Во время своих приездов и Стасюк, и его помощник заходили к Турянскому, вождю группы шумкистов**. Всегда совещались о том, что им делать дальше, как добиться принятия в партию. С Турянским о ликвидации группы говорили члены Политбюро ЦК КПЗУ (Косар, Вальтер и Бараба), с прочими членами группы в стране говорили партийцы на месте. Я не видел в этом ничего преступного. Я спрашивал Стасюка, кто, кроме Турянского, знает ещё о его работе у нас. Он говорил: Рудик, Волюнец, Теслюк, Крайкивский и Володимир Сияк, который тоже работал для «соседей». Такая вже в них система. Они живут почти нераздельно и один о другом всё знает. Я спрашивал дальше, знают ли они о людях, с которыми он связан. Он утверждал, что нет. Я смотрел на это с точки зрения его личной безопасности. Ему лучше знать этих людей, ибо он подвергается опасности провала, и он должен знать, что и как делает. Я давно уже привык к этому, что сам я знал многих резидентов ГПУ или КРО (Шталя, Гурского, Борецкого, Жака, Григория, Оскара, Бэра, Федю, Вальтера и многих других) до поступления на работу в ИНО, и не видел ничего опасного в том, что о Ста-

* Далі закреслено – «что».

** Далі позначка «*» й вставка П. Ладана ліворуч на полях: «*Предыдущую вставку я здесь хотел написать, но она там принадлежит. Поэтому вставляю это примечание. Не думайте, что это сделано умышленно*».

сюке знают его друзья. Даже не считал это вопросом, о котором стоит говорить или думать. Для меня было важно, чтобы о работе никто не знал по существу, а он утверждал, что об этом никто ничего не знает.

Несколько раз он просил больше денег для себя, на что я ему всегда отвечал, что раньше он должен развить работу, получить два – три крупных источника и тогда можно будет подумать и об этом. Говорил ему, что даже то, что он сейчас получает, это – манна с неба, так как он ничего не делает. На что он всегда отвечал: «Так я больше не буду работать». После такого разговора я вынужден был иногда целыми часами уговаривать его не бросать работы, ибо мне мои начальники неоднократно говорили, что я не имею права ликвидировать вербовщиков. Обо всех таких столкновениях я всегда сообщал своим начальникам.

Как он технически исполнял работу? Мы имели всегда условленные дни для встреч. Иногда я его заставлял уже в Цоппоте, иногда я ждал от утра до обеда, а иногда даже целый день. Он приезжал в одиннадцать с половиной часов дня, или семь вечера. Сначала мы говорили о работе вообще, потом он шёл к себе и писал, так как с собой он привозил мелкие записочки. Иногда он говорил, что устал, должен раньше выспаться и только на второй день начнёт писать. Я за это время встречал других: Мальца, Йоса и Згжита. Всегда он говорил, что дорога забирает у него двое – трое суток, так как он объезжает Варшаву далёкими окольными путями, через Познань, какими-то побочными линиями, на которых приходится иногда ждать по пять – шесть часов следующего поезда. Но зато там нет опытных шпигов и полиции. Проверять этого я, конечно, не мог, как не мог я проверять его данных о его работе, и просил Вас делать это через других резидентов, находящихся в стране. Таким же образом поддерживал я связь и с его помощником.

О своей оценке работы Стасюка и Хлоня я сообщал и своим начальникам и Вам. Доволен ими я не был.

Когда мне сказано было, что писанные материалы не имеют никакой ценности, пусть он старается получать документы, я это ему передал. Он обиделся и перестал вообще писать. Последний период его работы был очень печальный. Когда я

его встретил в июне 1931-го года и он потребовал за *три месяца* деньги для себя и своих людей (около 700 дол. или больше, точной суммы тепер[ь] уже не помню), причём не привёз ни единого словца, ни единой бумажки, я долго думал, что мне делать. На скамейке в саду я чуть не ревел от злобы и своего бессилия. Ругал его и просил, но не мог сам его ликвидировать. Я лично был бы дал ему только на дорогу обратно и побил ещё морду вдобавок. Он должен помнить моё огорчение и содержание нашей последней беседы. Если он что-нибудь отрицает, прошу Вас свести меня с ним. Он в мои глаза не посмеет лгать.

С Леонтовичем я и в Цоппоте и Чехословакии встречался на его квартире, как и раньше с Йосом и Мальцем – на квартире Йоса. О работе говорили там же или выходили куда-нибудь: в лес, кафе или парк.

Тепер[ь] я вижу их лучше. Многому я научился здесь, но, увы, поздно. В провокации я никого из них не подозревал, но неспособность их в работе я чувствовал. Надо было бросить их, но и меня обнадёживали тем, что из них ещё будут люди.

Очень много я перестрадал за время работы с ними, но в этом немалую роль сыграла оценка их (особенно Леонтовича) со стороны тов. Бэра, который тоже думал, что из них будут хорошие работники. Тов. Монду я усиленно всё время предлагал говорить с ними лично и посмотреть, чего они стоят. И с Леонтовичем и Галием он встречался, говорил, давал сам задания, слышал их обещания, и всё равно ничего из этого не вышло. Сознательно или неосознательно, они обманывали его так [же], как и меня. Стасюку я просил сделать паспорт, чтобы он мог приехать в Берлин и тоже лично переговорить с тов. Мондом. Но кажется мне, что роковая судьба вложила мне их на голову, и теперь я должен за всё нести ответственность. Всё моё несчастье было в том, что я решительно не знал никого лично и в работе всецело зависел или от Бея, к которому обращался за людьми, или от людей из этой группы шумскистов, которых я знал по прежней работе в партии. Больше к некому мне было обращаться. Опыта в чекистской работе у меня не было, указаний из центра тоже никаких не получал. Хотя бы Вы ругали меня, но и этого не было.

[4)] «Инцидент» с тов. Мондом. Кажется, в 9 часов утра он позвонил мне и вызвал на немедленную встречу. Я явился. Он заявил мне, что сегодня же мы должны уехать из Берлина. Я сказал, что не могу так скоро всего сложить: у меня много вещей и книг, надо всё распределить. Так как я должен ехать по другому паспорту, мне необходимо просмотреть вещи, на которых когда-то жена делала пометки моими инициалами, и прочее. При том он сказал, что всем источникам надо письма написать, чтобы они ждали дальнейших сообщений. Я был в очень нервном состоянии. Надо было купить билеты, ждать в очереди, мне надо было пойти в банк и взять обратно деньги казённые, только вчера вложен[н]ы[е] в банк. Одним словом, я чувствовал, что не соберусь до четырёх часов, и заявил ему в раздражении: «Почему не можна завтра уехать?». Он сказал, что это приказ, как на войне, и я должен его выполнить. С этим я пошёл домой. Дома увидел, что я действительно не успею ликвидировать квартиры, но ехать я должен, поэтому уплатил хозяйке вперёд за полтора или два месяца, заявил, что отец умирает и я должен сейчас уехать. Собрал всё бельё (только), все книги оставил, уничтожил только разные партийные брошюры, газеты и воззвания, наши некоторые бумаги (легендарны[е]), записки, адреса и т. п. и собрался к поезду.

Было ли это* во время первой встречи утром, или перед поездом (не помню хорошо), тов. Монд спросил меня, где мой американский паспорт. Я в раздражении ответил, что сам собой руковожу, конспирацию знаю и хорошо его спрятал. Тогда я думал, что он просто боится, чтобы я не тащил этого паспорта с собой, и поэтому спрашивает. Мне лично не так был важен мой легальный паспорт, как прочие бумаги, которые Вы сейчас уже имеете вместе с портфелем. Я никогда не переставал думать о том, что мне ещё предстоит урегулировать вопрос моего ребёнка, и для этого мне нужны были все бумаги на фамилию Ладан, письмо адвоката, непринятое моё письмо к теперешнему мужу моей бывшей жены и другие вещи, которые находятся в портфеле. Это был единственный мотив, почему я ответил,

* Далі закреслено – «до».

что паспорт мой хорошо спрятан и ему нечего беспокоиться. Я не предвидел, что и с этого тоже сделает тов. Монд обвинение против меня. Эх, товарищи, товарищи, много в этом чего-то нехорошего. Не знаю, откуда оно происходит, но чувствую, что меня несправедливо в чём-то подозревают. Я не хочу мелочами заниматься, но не могу не заявить, что в товарищеском обращении тов. Монд ставил меня в положение денщика. Это – его характер.

Тов. Бэр мне говорил, что в личной жизни я не смогу жить с тов. Мондом* так, как с Бэром. Но это всё не имеет никакого** отношения к делу. Одно я чувствую, что в тов. Монда есть какая-то тенденция преувеличивать или совершенно в ином свете истолковывать мои слова. Не знаю, на каком основании заявил мне тов. Пустовойтов, что я «хотел употребить Сов[етскую] Власть». Сразу думал, что на основании того, что я оставил часть вещей в Берлине. Но это мне велел сделать тов. Монд. Теперь я понимаю, почему тов. Монд так мне говорил. Ведь существовала теория, что я не поеду в Москву. Значит, надо было дурить меня. После всего, конечно, Вы не поверите мне, если я скажу, что о поездке я уже давно думал и желал её, хотя и знал, что получу здесь головомойку. Но зачем я это всё говорю, когда ко мне есть предубеждение и ни одному моему слову не поверят. И это является для меня самым тяжёлым наказанием. Меня не желают исправить, а [хотят] убить. Двадцать два года почти детской любви и преданности революционному пролетарскому движению должны исчезнуть. Останет[ся] пятно позора, пятно приговора органа моей же пролетарской власти. Трагедия!

[5)] Ещё раз о моих связях с шумкистами. Тов. Кулинич сказала мне, что я во время разговора в присутствии тов. Артузова категорически отрицал эту связь, а потом сознался. Я думаю, что я всегда говорил одно и то же***. Я говорил и писал, что *организационная связь* с ними у меня была до их исключения из Коминтерна. Я был членом того же ЦК. Отвечаю за всю

* «С т[ов]. Мондом» – надписано над рядком.

** Далі закреслено – «значения к де[лу]».

*** Далі закреслено – «Во-первых».

их политику, хотя и не у всех их решениях я принимал участие и не во всех вопросах с ними был согласен. Я уже излагал, в чём я был с ними согласен, и говорил, как я понимал нашу борьбу (внутри самой партии и Коминтерна) за некоторые вопросы. Когда я уехал в Америку, их исключили из Коминтерна. Я не соглашался с их бешеной борьбой против КП(б)У, КПП и Коминтерна не только по форме, но и по существу. *Выступил в прессе и на собраниях против них.* С ними порвал всякие связи. Василькив, тогда ещё главный их вождь, писал мне несколько писем, на которые я не отвечал. Он здесь, может подтвердить это. Прессу их мы сжигали. Кажется, в июне месяце 1928 г. они в своём органе выступили против меня.

Когда я приехал в декабре 1928 г. в Берлин, сейчас явился в ЦК КПЗУ. Через два или три месяца приехал в Берлин Теслюк и позвонил мне, что хочет поговорить со мною. Я отказался и ответил ему, что нам* не о чём говорить. Целый 1929 г. я никого из них не видел. Бей состоял членом ЦК КПЗУ и со мной часто встречался. Он говорил, что они делают отступление. Передавал мне их прессу. Он утверждал, что партийные работники на местах предлагают некоторым шумскистам вступать в партию. Я не один раз говорил с членами ЦК КПЗУ об этом вопросе и заявлял, что считаю ликвидацию этой группы полезным для партии делом. Ликвидацию я представлял себе так, что верхушка будет ликвидирована путём отправки её в Сов[етский] Союз (хотя бы и в Сибирь), а рядовики, если таковы[е] ещё имеются в них, могут быть со временем приняты в партию. Такого мнения были многие члены ЦК. Бей говорил, что таких, как Леонтович, Стасюк, Тасьма и др., партия сейчас готова принять на работу как кандидатов или стажирующих до известного времени грешников.

Хотя я интересовался вопросом ликвидации группы, с ними лично я не связывался. Так прошёл 1929 г. Бею говорил, что, поскольку он с ними говорит, он должен советовать им: 1) прекратить *открытую* борьбу против ЦК КПЗУ (в то время они уже не выступали против КП(б)У и Коминтерна и критиковали

* Слово «нам» надписано над рядком.

своё прошлое, т. е. шумскизм, как контрреволюцию); 2) со своими жалобами и просьбами они должны обращаться только к Коминтерну и то путём секретных меморандумов, посылая копии таковых в ЦК КПЗУ, КПП, КП(б)У и ВКП[(б)]. Я верил, что они осознали свои преступления и желают исправить своё прошлое. Тем более, что сам Шумский, Хвильовий, Волобуев и много других остались в партии, несмотря на свои выступления. Я смотрел на ликвидацию их группы как на необходимость для спокойной работы партии в стране. Ведь в ВКП[(б)] тоже принимали обратно всех, кто искренне каялся, а я не сомневался в искренности ревизии ими своего шумскизма. По этому вопросу я не один раз говорил с членами ЦК КПЗУ и рассматривал этот вопрос исключительно партийным вопросом. Когда я начал ездить к Леонтовичу, я встречался и с Турянским и теми, кто к нему приезжал. Всё время я говорил, что им нужно прекратить свои издания, не критиковать партии за её ошибки, если даже такие и делаются иногда. Провести полную самокритику и сдать на партийное решение. Конкретно я ставил Турянскому вопрос, поедет ли он и другие, если им партия прикажет, в Сов[етский] Союз. Он отвечал: «Да».

О своих встречах я говорил партии и совершенно *не считал этого связью с ними*. Поэтому и в разговоре с тов. Артузовым я заявил, что связи с ними я не имел. Опять заявляю, что вопрос их ликвидации считал чисто партийным вопросом и поэтому не писал ничего в ГПУ. Но тов. Бэр знал, что я с ними вижусь. Их я *не поддерживал ни морально-политически, ни материально*, как это делал Бей, Ярема и др[угие], ибо считал, что это оттягивает вопрос их самоликвидации. Но я не видел в них раз навсегда потерянных для революции людей. Такого мнения были все члены ЦК КПЗУ. Тов. Бэр мне говорил, что ему заявил тов. Губер (или Губерманн), инструктор ЦК КПП на ЗУ [Западной Украине], о них то же самое. Было время, когда они говорили, что какое-нибудь международное осложнение заставит партию забыть старые грехи и примет их целой группой.

Я указывал им на испанскую революцию, во время которой компартия, несмотря на свою слабость, не переставала громить троцкистов, предлагавших партии единый фронт. Такова была

моя позиция и таково отношение к ним. Если это позиция некоммунистическая, бийте меня, товарищи, за то, но не* цепляйте мне на шею того, чего я не делал.

Товарищи, во всей своей работе за всё время моей принадлежности к революционному движению я руководился только интересами этого движения. Если делал грехи, так делал их не нарочно, а по неосознанности. Многого тепер[ь] я вижу, чего не видел раньше. Но я – человек, со всеми человеческими свойствами ошибаться. Сознательным контрреволюционером я не был и не мог ним быть. К никаким другим политическим партиям, ни группировкам, кроме соц[иал]-демок[ратии], позже Компартии, я никогда не принадлежал и против них всегда боролся. Если выступал в жизни два раза не как коммунист, то только в этих двух случаях вербовки, о которых говорю. Если не признавался в том, что я – коммунист, то только там, где это диктовалось моим нелегальным положением.

П. С. Ладан

23/V, 1932

*ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 114–123 зв.
Оригінал. Автограф чорнилом.*

№ 7

**Додаткові свідчення П. Ладана
щодо спроб завербування «Старшини»****

28 вересня 1932 р.

Ещё о Старшине.

Следователь: Изложите ещё раз вкратце свои разговоры со *Старшиной* и ваши впечатления о нём.

Отвечаю: После своего приезда тов. Монд заявил мне, что я через некоторое время должен буду уехать в П[ариж] с письмом от него к одному видному унровцу. В конце 1930 г. я уехал. Монд знал настроения Старшины шесть лет тому назад. Значит, ничего определённого о нём мне он не сказал. Адрес к нему

* «Не» надписано над рядком.

** Виділення у тексті – П. Ладана.

тоже, как оказалось, был на редакцию газ[еты] «Тризуб», куда я и попал в поисках Старшины. Первый раз я его не нашёл там, что уже меня немножко побеспокоило. Второй раз, когда я явился в ред[ак]цию, он был там. Он повёл меня по какому-то тёмному коридору в свой кабинет, о чём подробно я уже несколько раз излагал. Я, конечно, не мог решиться там говорить о чём бы то ни было, так как могли быть свидетели за стенами. Поэтому попросил его выйти со мной на улицу, где заявил ему, что должен с ним поговорить об очень важном деле, и с этой целью предложил ему самому указать удобную кофейню. Наконец, мы сидели за столиком. Кроме нас, был, кажется, один посетитель, француз. Уже дорогой я заметил, что он нервничает и якобы осматривается. Я тоже нервничал не меньше его. Наконец я приступил к разговору.

Я уже писал, что ещё в редакции представился ему как Левченко, а он даже вынял какой-то документ в доказательство того, что он – Старшина. В кофейне я ему предложил письмо Монда, просил его прочесть, причём заявил, что мы знаем, что он (Старшина) – честный человек, и поэтому обращаемся к нему. Он начал читать письмо, т. е. посмотрел на подпись и как-то подозрительно (так мне показалось) спросил меня, кто я такой. Я ещё больше насторожился. Кажется, в тот момент я ответил ему, что он должен прочесть целое письмо, а я за это время думал, что и как мне дальше делать. Я очутился в неловком положении и готовился ко всему: если он, после прочтения письма, радостно улыбнётся, тогда я иду в открытую, если же будет смущён, я должен не раскрывать себя. Так соображал я в то время. Сейчас я точно не помню хронологического порядка его и моих вопросов и ответов, но смысл всего, тогда между мною и ним происшедшего, передаю верно.

После прочтения письма и возвращения его (согласно моему требованию) мне для немедленного уничтожения, он спросил опять, кто я такой. По физиономии его в тот момент я не мог ничего определённого установить. Так как в первом письме тов. Монда конкретно о нашем предложении не говорилось, а подробностей его тогда я ещё тоже не знал, притом моя роль сводилась к тому, чтобы нащупать, желает ли он встретиться

Монда и поговорить с ним* насчёт сотрудничества с Сов[етской] Власт[ь]ю против поляков, и, если он согласится на такую[ю] встречу, тогда условиться с ним насчёт времени, места и способа встречи, – я нашёл самым удобным такой ответ:

Я – украинец, но работаю уже давно с галичанами. Я связан с той част[ь]ю увовской молодёжи, которая никогда и за никакую цену не** пойдёт вместе с Пилсудским. В Польше украинская культура уничтожена. Школы закрыты, рабочих и служащих [украинцев] не принимают нигде на работу, крестьянство задыхается в нищете и т. п. На Сов[етской] Украине развивается школа, культура, украинизируются города, растёт кооперация, государственность, крепнет народное хозяйство. Война будет вестись между зап[адно]евр[опейским] импер[иализмом] и Польшей и Румынией как его вассалами и форпостами, с одной стороны, и Сов[етским] Союзом – с другой. Нам нет другого места, кроме как с большевиками. Поэтому я знаком с Мондом. Поэтому тоже я обращаюсь к нему (Старшине), так как мы знаем, что он^{3*} – один из тех видных унровцев, которые тоже не намерены помогать Польше, следовательно, он^{4*} должен искать другого выхода, входить в соглашение с большевиками.

Почему я так говорил? Во-первых, потому что это не противоречило нашим общим планам; во-вторых, я считался и с тем, что он может отдать меня полиции, и в таком случае нет фактических данных для уличения меня как агента ГПУ или Реввоенсовета, я – только антипольский политик, идущий на комбинации с Сов[етской] Власт[ь]ю, а таких украинцев на З[ападной] Украине много; в-третьих, я рассчитывал на то, что если он согласится на встречу с тов. Мондом, тогда вся моя легенда будет выяснена и вопрос поставлен руба, а если он не пойдёт на встречу, тогда он по существу дела ничего не знает. Знает какого-то Левченко и какую-то легендарную увовскую молодежь, готовую идти вместе с большевиками против поляков. Если меня даже арестуют в Париже, я буду утверждать своё.

* «С ним» надписано над рядком.

** Далі закреслено – «под».

^{3*} «Он» – надписано над рядком.

^{4*} «Он» – надписано над рядком.

Он отвечал, что он действительно против Польши, что такие люди, как, например, Чеботарёв, Стоцкий и другие, – это пройдохи, продажная шантрапа. Но на С[оветской] Украине тоже преследуют украинцев: вот, мол, даже Тютюника расстреляли, как же тогда быть.

Я говорил, что Тютюник не расстрелян (я действительно не знал о его расстреле и новой измене), что никаких преследований украинцев там нет, а наказывают только шпионов и контрреволюционеров.

После нескольких часов болтовни он совершенно спокойно заявил, что он не против рабочих и крестьян, что он готов встретиться Монда. Дал свой домашний адрес, условился насчёт обмена писем, в которых мы должны были условиться насчёт места и времени встречи. Правда, он сначала усиленно предлагал Францию, я настаивал на Германии или Швейцарии, на что он в конце согласился.

На основании всего этого я был уверен в том, что он хочет идти к нам на соглашение, но раньше должен продумать всё, нет ли здесь ловушки для него. Когда я спокойно уехал из П[арижа] и начал получать от него письма, я ещё больше убедился в его согласии. Разрабатывать нас он не мог, ибо от нас он ничего не получал.

Вторая встреча. Через некоторое время я опять поехал к нему. На этот раз с более конкретным предложением, которое было известно мне и было изложено во втором письме Монда. При второй встрече я ему уже прямо заявил, что я не имею с галичанами ничего общего, что говорю от Сов[етской] Власти, а легенда о УВО была мною придумана так только из-за осторожности. Но при том повторил, что молодёж[ь] в Галиции никогда не пойдёт за Пилсудским, на что у нас есть данные. Он улыбнулся и ответил мне, что он тоже меня боялся, думая, что я – польский провокатор или же что я от большевиков и хочу устроить с ним кутеповскую историю. Я там же заявил, что с исчезновением Кутепова большевики не имеют ничего общего.

После долгих бесед на общеполитические темы, в которых я ещё раз говорил, что даже из чисто националистического штандпункта Сов[етская] Украина и Сов[етская] Власть долж-

на быть более выгодна (приемлема), чем господство Польши, так как Сов[етская] Власть – это перспектива существования и развития укр[аинских] трудящихся масс (а они составляют 95 % всего укр[аинского] народа), а Польша и её господство на Украине – это экстерминация всего, что может угрожать существованию польской буржуазии и польского империализма. А победа империализма над Сов[етским] Союзом непременно должна кончиться тем, что Польша из всей Украины сделает Зап[адную] Украину. Если же победят большевики, тогда пролет[арская] революция охватит всю Европу, следовательно, ему и в таком случае лучше быть уже раньше с большевиками, и это тем* легче для него, который сам за рабоче-крестьянскую власть. (Я повторил его слова).

Подробно мне трудно сейчас восстановить стенографический отчёт обмена наших мыслей и полного нескольких часового разговора, передаю поэтому только смысл.

В конце концов он заявил, что *принципиально соглашается на предложение, но категорически добавил: на Сов[етскую] Украину сейчас не поеду и никаких информации писать не буду*. Я ответил, что этого пока мы от него и не требуем.

Какое могло у меня быть впечатление о нём после этого? На оперативную военную комбинацию идёт, с Мондом хочет говорить подробно обо всём, значит, даёт то, чего мы пока что от него потребовали. Нам никаких условий не ставит. А то, что он не хочет ехать на Украину, так нам как раз этого и не надо. Информаций от него в первое время я тоже не считал нужным требовать.

С тем я уехал. Переписка продолжалась. И Вам и тов. Монду я подробно излагал тогда же обо всём. Копии наших писем к нему и его письма к нам Вы получали. Что я могу к этому больше добавить?

Третья встреча. Третью встречу (уже с тов. Мондом) мы назначили в Кёльне. В самое это время Вы приказали нам внезапно покинуть Германию. Я советовал тов. Монду ехать в Кёльн. Он выругал меня, заявив, что приказ есть приказ. Ему мы написали письмо, в котором сообщили, что встреча в Кёльне

* Далі закреслено слово «более».

отменяется, пусть ждёт другого указания. Когда мы встретились с ним в Берне, он говорил, что был в Кёльне и ждал два дня, так как нашего письма не получил (а мы писали его вместе с Мондом и отсылали вместе). Может быть, я не точно помню местности, ибо мы и о Гамбурге ему писали. Во всяком случае, он говорил нам, что ждал в Кёльне.

Как произошла встреча в Берне?

Приехав в Швейцарию, мы ему написали, что очутились здесь по каким-то (уже не помню) причинам и просим его прибыть сюда. Назначили Базель или Цюрих. Через некоторое время я пошёл на почту в Люцерн (куда цюрихский почтамт должен был направить мои письма, написанны[e] на Цюрих) и получил письмо от Старшины. Он сообщал, что он в Берне, может ждать только до вечера того дня, в котором мы это письмо получили. Мы немедленно по номеру телефона гостиницы, на бланке писем которой он писал (или это была открытка), вызвали его из Люцерн на разговор. Просили остаться до следующего дня. Он обещал. Мы немедленно выехали в Берн, где он должен был нас ожидать на вокзале. Когда мы приехали, его не было. И только после нескольких минут, когда перон совершенно опустел, Монд пошёл на вокзал, он внезапно явился. Очевидно, он скрылся где-то и смотрел, сколько нас едет. Этот факт и то, что он никогда не сообщал за несколько дней до встречи о своём приезде, а также и то, что он выбирал не те местности, которые мы назначали, а приехал в Берн по своему выбору и нас вызывал неожиданно, давало нам право думать, что он боится ловушки и ещё не совсем нам доверяет. Так мы толковали тогда с Мондом.

Говорили с ним я и Монд. Сначала на улице, потом в пивной, потом опять на улицах. Во-первых, Монд поставил ему вопрос, дал ли он своё принципиальное согласие на наше предложение. Он после малой заминки ответил: «Да». Я хочу здесь же заявить, что мне тогда не понравился *тон* поставленного Мондом вопроса. Мне казалось, что Старшина якобы обиделся за то, что с ним так резко обращаются. Об этом я после говорил и Монду. В конце концов мы перешли опять на разговоры на общие темы. Опять Старшина вспомнил Тютюника, на что тов.

Монд ответил, что он расстрелян, ибо сидел на двух стульях. Я и это считал неуместным говорить Старшине до тех пор, пока* он ещё не в наших руках. Но тов. Монд, наверно, знает лучше: я руководился психологическими моментами, зная, что перед нами не партиец-коммунист, а колеблющийся генерал-контрреволюционер, который не перестаёт думать и о своей жизни.

Говорили мы о положении на Сов[етской] Украине и на Запад[ной] Украине, одним словом, повторяли втроём то, о чём я раньше с ним вдвоём говорил. В течение разговора как-то был затронут вопрос писем, которые Монд передавал Старшине через меня. Их было два, а Старшина заявил, что он *читал только одно*, то есть второе, где говорилось кое-что о конкретном предложении. Я сейчас напомнил ему содержание и первого письма, где Монд писал: «Пам'ятаєте ті темні вечері в Варшаві?» и т. д. Старшина ответил: «*О, да, да!*» Могло получиться впечатление, что я не дал ему первого письма, хотя в нём ничего и не было. Об этом я там же на месте говорил после с Мондом, и он должен этот инцидент помнить. Старшина просто забыл, а мне могла быть неприятность.

На второй день тов. Монд говорил с ним сам один. Я больше его не встречал. *В тов. Монда было такое же впечатление о Старшине, как и у меня, т. е. он согласился с нами работать.*

Монд дал ему деньги, он взял. Правда, только 200, кажется, франков или марок, но взял. Нас он разрабатывать не мог, ибо от нас он ничего не получал. Его мы *взяли за руку*.

Почему он после этого прекратил переписку, мне трудно понять. Може, письма перехватывал кто-либо на его квартире, а он всегда только отвечал на наши письма. По-моему, надо было к нему поехать. Може, он тяжело заболел или что-либо другое с ним случилось. Во всяком случае, прекращение переписки было для меня неожиданност[ь]ю и неприятност[ь]ю.

Больше я ничего о Старшине сказать не могу. П. С. Ладан

28/IX-32

ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП. арк. 207–209 зв.
Оригінал. Автограф чорнилом.

* Викреслено помилково написано вдруге слово «пока».

**Обвинувальний висновок
5-го відділення ІНО ОГПУ у «справі» П. Ладана**

10 листопада 1932 р.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По следственному делу № 122192 по обвинению гр[аждани]на ЛАДАНА Павла Степановича, 1892 г. р., из крестьян, с 1910–1917 гг. – рабочий. С 1917 г. – журналист, парт[ийный] работник, быв[ший] член КПА и КПЗУ, бывш[ий] негласный сотрудник ИНО ОГПУ за границей, в преступлениях, предусмотренных ст. ст. 58 § 4, 58 § 14 Уг[оловного] Кодекса РСФСР, арестованного 18 сентября 1931 г., содержащегося во внутреннем изоляторе ОГПУ.

1932 г., ноября 10 дня, Уполномоченный 5-го Отделения ИНО ОГПУ – ГРИГОРЬЕВ, рассмотрев следственное дело по обвинению ЛАДАНА Павла Степановича, нашёл: 18-го сентября 1931 г. в Москве был арестован комиссаром Оперода приехавший в Москву негласный заграничный сотрудник ИНО ОГПУ – ЛАДАН Павел Степанович.

ЛАДАН был вызван в Москву в связи с тем, что в 1931 г. Государственным Политическим Управлением УССР была раскрыта и ликвидирована всеукраинская контрреволюционная организация, именовавшаяся «Украинский Национальный Центр», ставившая себе целью путём подготовки вооружённого восстания кулачества, приуроченного к моменту интервенции капиталистических стран в СССР, свергнуть Советскую власть на Украине, отторгнуть УССР от Советского Союза и установить на Украине капиталистический строй в форме буржуазно-демократической «соборной» Украинской Народной Республики.

Украинский Национальный Центр представлял собой блок украинских галицийских антисоветских партий и отдельных групп украинской антисоветской общественности, созданный

на базе «единого национального фронта» для борьбы с советской властью.

Возникновение этой организации падает на 1922–[19]23 гг. за границей. Затем, в начале 1924 г. деятельность её была перенесена на территорию УССР. Окончательное оформление организации состоялось в конце 1926 г., когда создан единый фронт украинской и галицкой контрреволюции.

Дело это было рассмотрено Коллегией ОГПУ на заседании от 7/II-[19]32 г., причём осуждено 50 человек. По этому делу, включаемому все элементы хорошо организованной антисоветской активной группы, в показаниях обвиняемых проходил и ЛАДАН П. С. как активный участник организации.

Суть показаний лиц, проходивших по делу УНЦ и уже осуждённых постановлением Коллегии [ОГПУ], в отношении ЛАДАНА сводится к следующему:

«Отдельно надо остановиться на нелегальной антисоветской работе члена УВО – ЛАДАНА.

ЛАДАН приехал на Советскую Украину в начале 1922 г. из Америки, где он, прикрывшись парт[ийным] билетом, вербовал украинских эмигрантов в нелегальную военную антисоветскую организацию, чтобы перевезти их, мол, «советских» легальным образом на Украину. Действительно, Ладан и Ткачук перевезли партию членов указанной организации на Украину, устроив их затем на различных работах. Немало их, чтобы сохранить их организованным порядком, Яворский принял в высшую парт[ийную] школу им. Артёма, а Ткачук осенью 1921 г. стал во главе Галицкого бюро при ЦК КП(б)У, где продолжал нелегальную антисоветскую работу, начатую Яворским.

В 1922 г. Яворский и Ладан позаботились в ЦК КП(б)У об откомандировании Ткачука на парт[ийную] учёбу в Москву, откуда, по ходатайству Ладана, Коминтерн, кажется, в 1924 г. командировал Ткачука на парт[ийную] работу в Америку, где он начал бешенную агитацию против Сов[етской] власти и компартии.

В Америке Ладан формально работал в компартии, а фактически проводил вместе с СИЧИНСКИМ нелегальную агитацию против Сов[етской] власти.

Приехав на Украину, Ладан выехал для работы в Советское Посольство в Берлине, а впоследствии нелегальная организация командировала его на нелегальную работу в Коминтерн. Ладан,

робота в Коминтерне, имел постоянные связи с редактором «Свободы»⁴²⁴ РЕВЮКОМ⁴²⁵, которому посылал для помещения в американской прессе антисоветские сведения об экономическом и политическом положении СССР, чтобы сделать невозможными экономические и торговые сношения Советского Союза с соответствующими американскими фирмами».

Показания ДНИСТРЕНКО Всеволода Григорьевича от 19 июня 1931 г., том 6-й следственных материалов УНЦ:

«В конце января я был уже в Берлине и обратился к Ладану, который в то время жил в Берлине и у которого была явка КПЗУ. Через него выслались в Галицию члены военной организации. У Ладана я встретил Федора БЕЯ, БОГДАНА Кузьму и КОРБУТЯКА, которые возвращались со съезда КПЗУ, состоявшегося в 1925 г. на Украине.

В феврале в Берлин приехал Максимович и поэтому у Ладана было созвано совещание, на котором присутствовали: Мондок, Ладан, Богдан Кузьма, Федор Бей, Корбутяк и я. На этом совещании Максимович говорил о московском господстве на Украине, об уничтожении Московщиной всех проявлений украинской жизни, о том, какую роль играет член ЦК КП(б)У Шумский в борьбе с Москвой и, наконец, о той борьбе, которую нужно вести в Галиции в рядах КПЗУ с московским влиянием. Такую же работу нужно поставить и в Коммунистической партии Чехии, главным образом на Закарпатье. Чтобы это выполнить, нужно нам в Галиции усилить национальный лагерь и даже вести работу совместно с поляками.

⁴²⁴ «Свобода» – найстаріша українська газета у США. Заснована 15.09.1893. З квітня 1911 р. й до теперішнього часу друкується у Джерсі-Сіті. Від січня 1921 р. виходила 5 разів на тиждень.

⁴²⁵ Омелян (Еміль) Рев'юк (31.07.1887–21.02.1972) – американо-український громадський діяч, журналіст. Народився у с. Перерослі Надвірнянського повіту (Галичина, Австро-Угорська імперія; сучасна Івано-Франківська обл., Україна), навчався у Чернівецькому ун-ті. 1912 р. емігрував до Канади, згодом переїхав у США, мешкав у Нью-Йорку та його передмісті Джерсі-Сіті, тогочасному центрі української діаспори США. Один з засновників Федерації Українців у США (1915), голова Об'єднання Українських Організацій в Америці (з 1927); співредактор (з 1920) і головний редактор (1926–1933) часопису «Свобода». Автор брошур «Польща йде! Та не одна, а дві!» (1917), «Ukraine and the Ukrainians» (1920), статей з історії української еміграції у США, упорядник збірки «Polish Atrocities in Ukraine». Помер у Нью-Йорку.

Тем временем приближался осенний пленум, на который прибыла делегация КПЗУ в составе: Василькова, Тасьмы и Копача, которая для того, чтобы лучше замаскировать раскольническую работу, должна была отчитаться. Об этом пленуме говорил мне Стасюк. На нём должны были быть только надёжные люди и члены военной организации, поскольку во время отчёта могут возникнуть дискуссии, которые расшифровали бы политику верхушки ЦК КПЗУ, руководство могло бы перейти в другие руки и тогда пришлось бы попроситься с раскольнической работой.

На пленуме, состоявшемся в октябре 1927 г., присутствовали: ...*, кроме того, из Б[ерл]ина группа КПЗУ – Ладан, а также Лом и Сирко, присланные ЦК КП(б)У для того, чтобы не допустить раскола.

... Одновременно было постановлено любой ценой удержать свои организации на местах, а также влить своих людей в КПЗУ. В первую очередь было намечено влить туда Ладана, Беленького и Бея, после них Букшованного, а затем и меня. Все мы должны были подать соответствующие заявления, чтобы под их маской дальше проводить свою работу».

Показания КОССАКА Василя Осиповича от 16 июня 1931 г., том 5-й следственных материалов УНЦ.

Расследованием по настоящему делу установлено: что, начиная с января 1921 г., ЛАДАН П. С., будучи членом украинской секции Коммунистической партии Америки, во время пребывания на Украине установил контакт с группой бывших боротьбистов и с этого момента начинается его духовное сращивание с этой группой.

«Начну с освещения своей жизни и упадочничества с самого начала своего прибытия на Украину, ибо от сих пор начались мои шатания, приведшие меня впоследствии к полнейшему перерождению в двурушника-контрреволюционера».

«Прибыв на Украину, я натолкнулся на бывших боротьбистов, которых вся работа сводилась тогда к хныканью. Все почти хныкали на то, что их не считают хорошими коммунистами, не дают ответственных мест в партии и правительстве».

«Такая атмосфера действовала на меня возмутительно. Так как я тоже болтался по улицам, нигде не работал и висел всё время в воздухе, мне казалось, что это потому так, ибо я – украинец» (*след[ственное] дело, с. 44–45*).

* Так у тексті.

Установив на Украине связи с группой Шумского и поддавшись их настроениям, Ладан после III Конгресса Коминтерна выезжает как член КПЗУ в Варшаву, где, состоя сотрудником Украинского посольства, начинает развивать свою контрреволюционную работу и устанавливает по этой линии связь с галичанами.

«Так связался я с галичанами, и так началась, по существу, уже тогда моя деятельность для будущей КПЗУ: с одной стороны, поддержка хныкающей боротьбистской контрреволюции и их антипартийных выступлений; с другой – решение бороться против всяких попыток объединить коммунистическое движение в целом в Польше под одним руководством старых борцов и революционеров, как этого требует статут КИ и необходимость успешной подготовки и организации рабочего класса для борьбы с капитализмом. Шаг за шагом шёл я дальше в болото национал-шовинизма, подменивая революционный интернационализм на буржуазный национализм, рабочую солидарность – на гнилую интеллигентскую болтовню о каких-то специфических условиях революции на Западной Украине, чем отдавал дань украинской нац[ионалистической] контрреволюции.

Шумский был назначен послом и подбирал свой состав людей. Я и Максимович, с которым я познакомился на конгрессе КИ, вошли в состав сотрудников. В Варшаве начали мы работу с того, что я собирал от сотрудников деньги, давая Максимовичу, а он передавал их своей группе во Львове» (*след[ственное] д[ело]*, с. 46–47).

В этот период, при наличии связей с группой Шумского на Украине и галичанами-шумкистами на Западной Украине, ЛАДАН ведёт за границей националистическую, в буржуазном смысле этого слова, работу, которую сам же характеризует следующим образом:

«Теперь перехожу к освещению некоторых политических моментов уже стойко оформленного ЦК КПЗУ, в котором Васильков – Максимович играли руководящую роль, но за действие которого отвечаем мы все. Это освещение даст ключ для понятия дальнейшей политики целой группы, скатившейся в 1927 г. открыто в багно контрреволюции» (*след[ственное] д[ело]*, с. 49).

«Наказ ЦК КПП – принять участие в выборах с целью легального использования хотя [бы] скудной возможности агитации к

мобилизации трудящихся масс вокруг выборных лозунгов – отброшен. Зато принято за своё решение буржуазных партий бойкотировать выборы. Этим дано было первое доказательство того, как тесно связана эта группа в своих действиях с действиями украинской буржуазии и как далеко она находится от действительной жизни и борьбы Ком[мунистической] партии Польши. Ориентировка не на трудящиеся массы, а на буржуазные партии. Таков был «коммунизм» этой группы, т. е. нас всех в 1922 г.» (*сл[едственное] д[ело]*, с. 49).

Свою деятельность Ладан продолжает и в последующие годы – 1923, 1924 и 1925 гг.

«Вся организационная и политическая работа нашего движения велась под скрытым лозунгом ненависти ко всей работе КПЗУ, ВКП и КПП – с одной стороны, и формальным признанием правильности этой работы – с другой. То есть не было буквально ни одного мероприятия упомянутых партий, затрагивающих Украину, которое мы бы злобно не обсуждали и в то же время выносили резолюции, в которых признавали эти мероприятия правильными. Такое двойничество особенно сказывалось по отношению ЦК КП(б)У, и в вопросе украинизации мы обвиняли ЦК в том, что он украинизирует только деревни, а рабочих – нет; и в области хозяйственной политики мы говорили, что с Украины требуют много, а Украине не дают почти ничего, причём ставили это в вину ЦК КП(б)У.

Одним словом, все действия КП(б)У считали для себя враждебными. Во внутрипартийной политике ВКП[(б)], особенно во время борьбы с троцкизмом и другими группировками (Каменев, Зиновьев) мы видели борьбу личностей за руководство ЦК и Коминтерна, вместе того, чтобы видеть в этом, как действительно было, борьбу партии за свою ленинскую большевистскую линию против скрытых и явных искажателей ленинизма, ставших впоследствии открытыми контрреволюционерами.

Одним словом, все мы целым своим телом и душой торчали в багне национал-шовинизма, а одной рукой (точнее говоря, только двумя пальцами) стояли за Коминтерн, когда голосовали за коминтерновские резолюции» (*сл[едственное] д[ело]*, с. 73–74).

Деньги для контрреволюционной работы группы не только собирались Ладаном среди сотрудников, но на эту цель расходовались собранные в Америке и Канаде суммы:

«Как я уже заявил раньше, за 1922–1923 гг. Бюро собрало в Америке и Канаде около 22 000 дол. Кое-что из этих денег пошло на содержание центр[ального] органа партии, около 18 000 было передано через Максимовича в страну на работу» (*сл[едственное] д[ело]*, с. 48).

Если до 1926 г. вся эта группа раскольников из ЦК КПЗУ – Максимович, Васильков, Турянский, Крайковский, Ладан и другие – вела [за]маскированную политику, то в 1926 и 1927 гг. началась подготовка к открытому выступлению против Коминтерна. Против решений и политики КП(б)У эта группа выступила единым фронтом с украинской буржуазией, с которой по сути она была уже давно связана:

«В самой стране был пущен в ход весь опыт буржуазной клеветы на политику КП(б)У на Украине, чем окончательно смазана грань между украинской буржуазной контрреволюцией и до сих пор замаскированной контрреволюционной группой. Получился один фронт» (*след[ственное] д[ело]*, с. 77).

«И совсем неудивительно, что мы докатились в конце концов до открытой контрреволюции, до открытой измены Коминтерну и делу пролетарской революции на Западной Украине. Неудивительно, что группа в 1927 г. сняла с себя вуаль и стала перед миром как неразделённое левое крыло УНДО-УВОВского фашизма, правое крыло которого начинается от Пилсудского» (*след[ственное] д[ело]*, с. 73).

Отношение группы Василькова, а в том числе и Ладана, к украинской военной организации выражалось в скрытой поддержке, т. к. члены группы были связаны с членами УВО семейными дружественными моментами:

«За время своего руководства Компартии ЗУ эта группа не постаралась ни один раз провести серьёзную объяснительную кампанию среди рабочих масс или хотя бы среди своих членов о контрреволюционной роли УВО; не постаралась выпустить хотя бы одного серьёзного воззвания или брошюры с освещением провокаторской роли Коновальца и вредного для широких трудящихся масс так наз[ываемого] саботажного движения УВО. В глазах широких масс Коновалец и УВО до сих пор считаются национально-революционными борцами против Польши, несмотря на то, что вся верхушка УВО давно уже (как Ундовцы) сидят с агентами

Пилсудского за одним столиком и вместе планируют будущую войну против СССР. Чем это объяснить? Конечно, тем же национал-шовинизмом этой группы. Многие из членов этой группы были и остались связанными семейными и дружественными, а может быть и идеологическими нитями с видными вождями УВО, и это не давало им возможности выступить ясно и открыто в борьбу против своих вчерашних друзей» (*след[ственное] д[ело]*, с. 52).

В это же время ЦК КПЗУ, членом которого был Ладан, не только не вёл работы против буржуазии, но, наоборот, косвенно помогал последней вести борьбу против Сельроба:

«ЦК КПЗУ поддерживал всецело вождей Сельсоюза (КОЗИЦКОГО, ЧУЧМАЯ, МАКИВКУ и др.), вчерашних открытых, а сегодня замаскированных петлюровцев, и громил вождей группы «Воля Народа», ибо они были когда-то дружественно настроены к царскому самодержавию.

Чем мотивировали свою политику тогда Васильков, Крайковский, Волынец и др.? Тем, что бывшие москвофилы, сидящие в ЦК Сельроба, отпугивают своим прошлым украинские трудящие массы от организации и помогают самим этим фактом украинским буржуазным партиям вести борьбу против Сельроба и КПЗУ. Что здесь видели? Опять смотрели на то, что скажут украинск[ие] буржуазные партии. Вместо чёткой и ясной линии отмежевания своей политики и политики украинской буржуазии, фактическая капитуляция перед ней. «Москвофилы», которыми они были 10 – 15 лет тому назад и давно уже перестали ими быть, ставшие на путь революционного социализма, считались враждебным элементом для социал-шовинистской группы ЦК КПЗУ, а вчерашние открытые и сегодня ещё замаскированные петлюровцы из Сельсоюза – друзья. Разве это не говорит о том, в каком духе могла эта группа воспитывать партию, во главе которой она стояла. Разве это не доказывает яснее всего, что вся эта группа торчала с головой в багне национал-шовинизма. Да, говорит и то очень громко!» (*след[ственное] д[ело]*, с. 53).

Во время борьбы на Украине против Шумского эта группа, в том числе и Ладан, выступила с поддержкой Шумского:

«И совсем неудивительно, а вполне ясно и логически понятно то, что эта группа выступила всецело на защиту Шумского, когда он бросил обвинение ЦК КП(б)У в прижимании «украинского коммуниста» и в поощрении русского шовинизма в КП(б)У.

И в этой поддержке Шумского показал свою роль национал-шовинизм этой группы. Это не была новая невинная ошибка. Это не был даже рецидив старого, давно изжитого национал-шовинизма. Это было логическое продолжение той национал-шовинистической политики, которой пропитана была работа этой группы в течение всего времени» (*след[ственное] д[ело]*, с. 54).

В конце 1927 г. ЛАДАН выехал в Америку, но своей раскольнической работы не прекратил, а, наоборот, перенёс её за океан:

«В дороге я всё время думал обо всём своём прошлом, о своей связи с этой группой и обо всём, что происходило накануне моего отъезда в Америку. Конечно, я должен был создавать там группу и искать у рабочих поддержки для дальнейшей борьбы» (*след[ственное] д[ело]*, с. 55).

Возвратившись из Америки в конце 1928 г., Ладан снова становится активным деятелем этой контрреволюционной группы:

«Через год я повернул обратно. Ещё почти целый год не встречался с ними, но в то же время начинал сближаться с ними» (*след[ственное] д[ело]*, с. 56).

Зная, что группа исключена из партии и ведёт работу против последней, Ладан никому об этом не сообщал и покрывал их работу:

«При этом эти «коропы» должны были давать ежемесячно часть своего жалованья в кассу ренегатов. Знает, что Орловский передавал Турянскому все решения ЦК партии, чтобы группа могла ориентироваться и своевременно реагировать по тому или другому вопросу партийной политики. Островский всегда до приезда в ЦК с докладом о работе в стране заезжал к Турянскому и получал от него директивы, как оценивать положение в партии, в стране и как докладывать об этом ЦК» (*след[ственное] д[ело]*, с. 58).

В этот период, т. е. в конце 1928 г., Ладан был принят на службу в ИНО как негласный заграничный сотрудник. В связи с переходом на службу Ладан не только не прекратил своих связей с ренегатской группой, но продолжал активно участвовать в их работе, не сообщая об этом в ИНО:

«Когда мне было предложено через год взять Леонтовича на работу по линии ИНО, заявив при этом, что он слышал о них как о

хороших ребятах, я счёл возможным подойти к ним. Так началась моя новая связь с ними и новое вступление в это болото контрреволюции» (*след[ственное] д[ело]*, с. 57).

«Я остался в Берлине. Началась связь с Беем и новый период двурушничества по отношению к партии, о чём я говорил в предшествующем своём заявлении» (*след[ственное] д[ело]*, с. 79).

«Моя связь с Беем привела к тому, что я начал сближаться с группой ренегатов, совещаться с ними насчёт того, как войти им в партию. Были моменты, когда мы вместе с Турянским и Рудыком думали, что лучше связать судьбу группы с судьбой троцкистской оппозиции и вместе с ней бороться за принятие исключённых групп из разных партий в Коминтерн» (*след[ственное] д[ело]*, с. 30).

«Оцениваю эту свою, Бея и других единомышленников деятельность как гнусное преступление против своей партии. Если говорю о своих шатаниях и колебаниях по отношению к группе, то только потому, чтобы дать вам точную картину своего двурушничества» (*след[ственное] д[ело]*, с. 81).

Эта группа имела своих единомышленников и на советской Украине, что подтвердил процесс УНЦ:

«Кажется, в 1929 г. приезжал в Берлин член КП(б)У – М. ЯЛОВОЙ. Он встречал меня, Турянского и Бея. С ним мы уговорились, что он будет на Украине собирать от своих друзей материальную поддержку для группы и информировать её о положении на Украине» (*след[ственное] д[ело]*, с. 83).

Оценку всей своей ренегатской работы Ладан даёт в следующих показаниях:

«Я все больше и больше начинаю осознавать то, что вся моя деятельность за последние семь – восемь лет, т. е. вся моя работа, связанная с первоначальным формированием КПЗУ, велась мною под знаком борьбы против ЦК КП(б)У и всей партийной политики на Украине, под знаком борьбы против ЦК КПП и его организационной политики на Зап[адной] Украине; дальше, осознаю, что эта борьба имела совершенно ярко определённый фракционный, по существу контрреволюционный характер; что эта борьба, проводимая мною и всеми теми, с кем я был связан под тихим лозунгом якобы «борьбы коммуниста-украинца за своё международное коммунистическое гражданство и равенство», была тормозом в процессе создания и развития действительно большевистской,

революционной компартии на Зап[адной] Украине и вместе с тем только содействовала созданию контрреволюционных партий и захвату ими рабоче-крестьянских масс под своё влияние; осознаю, что мы (т. е. я и целая группа, о которой буду говорить ниже), не понимая той сложной обстановки и той жестокой борьбы, которая происходила на Украине в первые годы после гражданской войны и победы пролетарской революции и в которой КП(б)У при помощи целой ВКП(б) под руководством Ленина так блестяще преодолела все трудности, разгромила окончательно все оттенки украинской, русской и международной контрреволюции и привела страну к началу социализма, – оценивали политику КП(б)У как русификаторскую, как колониальную, в чём не расходились ни на йоту с такой же оценкой этой политики со стороны обнаглевшей украинской контрреволюции.

Окружение, в котором я находился, способствовало всё более глубокому моему погружению в контрреволюционное болото и, наконец, довело до того, что я просто-напросто стал двурушничать по отношению [к] своей партии, стал обманывать её, стал скрывать действия других двурушников против партии и вместе с ними связываться с открытыми ренегатами-контрреволюционерами для борьбы против партии.

Сейчас я вполне и целиком осознал свою гадкую роль и совершенно искренне в своих преступлениях раскаиваюсь» (*следственное д[ело]*, с. 42).

Будучи уже сотрудником ИНО ОГПУ, Ладан, как это видно из приведённых выше его показаний, не только продолжал свою связь с группой исключённых ренегатов ЦК КПЗУ, но и подставлял для работы по заданиям ИНО членов этой контрреволюционной группы. Так, им были взяты Стасюк, Леонтович и ряд других лиц, связанных с украинской военной организацией и принявших работу в ИНО с санкции руководства УВО.

Стасюк и Леонтович также были вызваны в Москву и арестованы. Первый из них, постановлением Коллегии ОГПУ от 14 мая 1932 г., осуждён за активное участие в расколе КПЗУ и за связь с украинскими националистическими организациями за границей, в том числе и УВО.

В своих показаниях Стасюк подтверждает показания Днистренко В.Г. о том, что Ладан был членом УВО, работал по ука-

занятиям этой организации и имел тесную связь с надднепрянскими членами этой группы, в частности, Яворским Матвеем, осуждённым по делу УНЦ:

«Павел Ладан был членом Укр[аинской] Военной Организации. В неё он вступил сразу после организации. Вместе с Шумским и Максимовичем, будучи в Сов[етском] посольстве в Варшаве, он поддерживал с нею контакт. В то же время встречался с некоторыми видными руководителями УВО, от которых получал инструкции и которым передавал сообщения о действиях Сов[етской] власти.

Приехав на Сов[етскую] Украину, Ладан не прекратил своей работы, а ещё теснее связался с надднепрянскими членами УВО – БУКШОВАННЫМ, КОСАКОМ Г. И., ЯВОРСКИМ Матвеем – и вместе с ними продолжал работать по линии интересов УВО.

С целью расширения связей с УВО в Америке и Канаде, среди украинской эмиграции, Ладан начинает по указаниям руководства УВО переписку политического характера с отдельными людьми» (*след[ственное] д[ело], с. 101*)*.

Во время своей работы для ИНО Ладан, прикрываясь недопониманиями, дальностью расстояния и прочими «объективными» причинами, сорвал ряд важных заданий ИНО. Несмотря на продолжительное время работы, при наличии крупных связей и знакомств среди заграничных украинцев, результаты его работы для ИНО за всё время крайне незначительны.

Это обстоятельство свидетельствует о том, что, будучи формально связанным с контрреволюционной двурушнической западноукраинской группировкой, Ладан через неё имел контакт и с украинскими националистическими организациями, потому работал для ИНО неискренно и саботировал. Принадлежность Ладана к УВО подтверждается вышеприведёнными показаниями осуждённых по делу УНЦ – Днистренко В. Г. и Коссака В. О., а также показаниями осуждённого позднее Стасюка П. И.

Неискренность его по отношению к ИНО характеризует следующий факт: при аресте Ладан скрыл наличие 1001 (тысяча один) доллара. Когда же деньги были найдены в ботинке под

* (*след[ственное] д[ело], с. 101*) – дописано від руки чорнилом.

стелькой, он заявил, что спрятал таким образом из боязни кражи их в пути.

Ладан признаёт, что совершил преступление перед ИНО, не сообщив о своих связях с группой Василькова – Турянского:

«Я сознаюсь в том, что о своих связях с группой ренегатов я не писал в ИНО и что это есть преступление. Мучило меня только то, что я знал о связях других членов КП(б)У с группой ренегатов и не сообщил об этом ни в ЦК, ни в ГПУ.

Когда просматриваю свою деятельность за последние годы, жутко мне становится. Где была моя голова, где была моя совесть!» *(след[ственное] д[ело], с. 82–83).*

Виновным себя в совершённых преступлениях, за исключением связи с украинской военной организацией, – Ладан признал.

На основании изложенного Ладан Павел Степанович, из крестьян, с 1910–1917 гг. – рабочий; с 1917 г. – журналист, партработник, бывш[ий] член КПА и КПЗУ и негласный заграничный сотрудник ИНО ОГПУ, обвиняется в том, что:

1. С начала 1921 г., т. е. в течение одиннадцати лет, вёл активную раскольническую работу в рядах КПЗУ и одновременно состоял членом Украинской военной организации (УВО).

2. После перехода в 1928 г. на должность ответственного негласного заграничного сотрудника ИНО ОГПУ в течение четырёх лет работы не только не сообщал о раскольнической деятельности этой группы в ИНО, но продолжал поддерживать с ней контакт и активно участвовать в контрреволюционной работе этой группы.

3. Будучи ответственным сотрудником ИНО и находясь в рядах УВО, он, как член этой антисоветской организации, саботировал и срывал порученную ему за границей среди украинцев работу, т. е. в преступлении, предусмотренном ст. ст. 58 § 4 и 58 § 14 Уголовного Кодекса РСФСР.

Руководствуясь приказом ОГПУ № 172, полагал бы настоящее дело передать на рассмотрение Коллегии ОГПУ с перечислением за последней дальнейшее содержание под стражей Ладана.

СПРАВКА: ЛАДАН П. С. знаходиться під стражею во внутрішньому ізоляторі ОГПУ з 18 вересня 1931 г.

Переписка і документи знаходяться при слідственому справі; гроші в суммі 1101 доллара здані по квитанції № 2148. Речі здані по квитанції за № 11149*.

Уповноважений 5-го відділення
ІНО ОГПУ

Григорьев

СОГЛАСЕН:

Помічник Начальника 5-го відділення

Штейнберг⁴²⁶

УТВЕРЖДАЮ:

Начальник ІНО ОГПУ

[Підпис «за» – нерозбірливий]

*ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 296–307.
Оригінал. Авторизований машинопис.*

* Текст – «здані по квитанції № 2148. Речі здані по квитанції за № 11149» – дописаний від руки чорнилом.

⁴²⁶ *Штейнберг Матус Азар'євич (Озар'євич) (1904–03.07.1987) – радянський розвідник-нелегал; майор ГБ (1935). Народився у м. Аккермані у Бессарабії у родині прикажчика. Закінчив комерційне училище. З 1923 р. мешкав у Бельгії, працював чорноробом, вступив до місцевої компартії. Був висланий до Франції, став членом КПФ. З 1926 р. – в СРСР. З 1928 р. – співробітник ІНО ОГПУ (помічник нач. відділення, куратор роботи з еміграцією й операцій проти англійської розвідки). У 1930-х рр. на нелегальній роботі у Франції, Маньчжурії, Іспанії й Швейцарії. У жовтні 1938 р. відмовився повернутися в СРСР. 1943 р. відновив контакт з радянською розвідкою. 23 вересня 1956 р. повернувся з Швейцарії до СРСР. У березні 1957 р. ВК ВС СРСР засуджений до 10 років позбавлення волі. Утримувався у Владімірській тюрмі. 1966 р. відбув покарання. Мешкав у Москві, де й помер.*

Остання заява П. Ладана Колегії ОГПУ щодо власного
«переродження» й з подякою за «в'язничні уроки»*

17 грудня 1932 р.

(Прочтите ещё и то!)

В Коллегию ОГПУ

Заявление

Ладана Павел Степановича

Дорогие Товарищи! С 16-го на 17-е декабря я пережил тяжёлую и вместе с тем полезную для меня ноч[ь]. Это было после того, как я несколько дней не принимал пищи, думая, что у меня хватит воли для умертвления себя. В эту ноч[ь] я попытался дать себе оценку, попробовал выяснить себе самому, кто я такой и заслуживаю ли я снисхождения с Вашей стороны к себе. Я вспомнил подробно все отдельные моменты своей жизни и деятельности. Сегодня я решил заявить Вам о своих переживаниях и просить Вас больше не обращать на меня Вашего товарищеского внимания. *Я его недостоен.* Я убедился в том, что я не имею силы воли. Напрасно тов. Григориев терял время на разговор со мной. Я и так был бы не выдержал дальше и, наверно[е], принял бы пищу на следующий день. Говорю это потому, чтобы и Вы, и администрация Внутр[еннего] Изолятора не беспокоились в следующий раз, если мне вздумается когда-

* Усе виділення у тексті – П. Ладана.

Заяві передує службова записка № 807133 керівництва Ізолятора особливого призначення ОГПУ, адресована ІНО ОГПУ: «В ІНО ОГПУ тов. ГРИГОРЬЕВУ.

При этом препровождается заявление от ар[естованного] ЛАДАН П.С., адресованное в Коллегию ОГПУ, – на Ваше распоряжение.

Приложение: Упомянутое.

П[омощник] нач[альника] Из[олятора] о[собого]н[азначения] ОГПУ Муценек

19 декабря 1932 г.» (ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 287).

Муценек Юлій-Юкум Ніколаєвич (1904–?) – енкаведист, уродженець Латвії. В ОГПУ з 1921 р. З 1929 р. – співробітник Тюремного відділу ОГПУ. Молодший лейтенант ГБ (1936). До 16.03.1937 р. – помічник начальника в'язниці особливого призначення АГУ НКВД ССРСР; відтоді – тво ст. інспектора 2 відділення 10 відділу ГУГБ НКВД ССРСР.

либо ещё голодать. Пятную это своё поведение как недостойное коммуниста и прошу искренно извинения за причинённые Вам и администрации мною неприятности.

Это одно. Второе, о чём я хочу говорить, это моё, так сказать, душевное состояние. Я подверг себя вчера ноч[ь]ю самокритике. Я попытался дать себе ответ на вопрос: кто я в действительности? И отчасти ответил. Толчком к этому самоанализу послужили мои переживания последних дней, моя несостоятельность и гнусная комедия с голодовкой, товарищеские слова тов. Григориева и начальника тюрьмы, и, наконец, *две статьи в «Правде»: речь тов. Бухарина на съезде сов[етских] тех[ников] и инженеров и тов. Ленского на VI-ом съезде КПП. Речь тов. Бухарина я сравнивал с другими речами, письмами разных районных и областных организаций ВКП(б) и приветствиями зарубежных компартий, статьями других товарищей в той же «Правде» по целому ряду вопросов. Во всех статьях, письмах, приветствиях и т. д., где говорится о бурном росте соцстроительства в СССР, говорится о нём неразрывно в связи с правильной политикой партии, без чего этот рост был бы невозможен*. А правильна[я] политика партии, в свою очередь, тесно связана с разгромом неправильных, неленинских программ и платформ всех оттенков «левых» и «правых» оппозиций, с беспощадной борьбой против бюрократических извращений этой правильной линии партии со стороны разных головотяпов на местах. А этот разгром «левых» и «правых» оппозиционеров (и в результате его возможность ведения правильной линии в соцстроительстве СССР и правильное руководство братскими партиями Коминтерна) был достигнут только благодаря ленинской политике большинства ЦК ВКП(б) под руководством тов. Сталина**.* В речи тов. Бухарина вынужденно и косвенно только один раз (и то почти незаметно) упоминается об этом. От что значит оппозиционное настроение, от что значит раз ошибиться. Даже после принципиального*** признания своей ошибки

* «Без чего этот рост был бы невозможен» – підкреслено двічі.

** «Под руководством тов. Сталина» – підкреслено двічі.

*** «Принципиального» надписано над рядком.

бывшему оппозиционеру трудно об этом говорить*, трудно выравняться. Трудно проглотить пилюлю поражения**.

Подобная история и с польскими «троцкистами» группы Варского – Костржевой, о чём говорит статья тов. Ленского. Но здесь этот факт ещё более^{3*} наглядный. Партия в подполье^{4*} идёт вперёд, [а] оппозиционеры ставят ей палки под колёса. Несмотря на то, что много раз «осуждали» свои «ошибки», они остались троцкистами.

Почему я об этом говорю? Говорю потому, ибо в связи с этими статьями я смотрел на свои шатания за последние годы, т. е. ещё раз искренно попытался вчера ноч[ь]ю задним умом оценить^{5*} свою деятельность и ответить себе на вопрос: *искренно я осуждал шумкистов и свой троцкизм до приезда сюда или нет?* И сам себе ответил, что нет. Где-то в душе оставалось всегда что-то недосказанное, замазанное. И я сравнил свою тогдашнюю беспринципность в политике^{6*} с отсутствием воли сейчас^{7*} при решении умертвить себя голодом. Полнейшая бесхребетность. Какое-то раздвоение, неуверенность, а отсюда – нежелание беспощадно осудить себя и стать на путь непоколебимого ленинизма. Поэтому вчера ноч[ь]ю я возненавидел себя. *Я ещё никогда в жизни так не линчевал себя, как вчера ноч[ь]ю.* Мне нужна помощь, товарищеское наказание, крепкое и беспощадное, или я пропал. Я ещё раз повторяю, что раскаяниям в тюрьме сам я не придавал бы серьёзного значения, но тем не менее заявляю пред Вами, что я^{8*} никогда не понимал так отчётливо разницы между генеральной линией партии и платформами оппозиций, никогда^{9*} так ясно не видел вреда и

* «Трудно об этом говорить» надписано над рядком.

** «Поражения» надписано над рядком.

3* Закреслено помилково написане двічі слово «более».

4* «В подполье» надписано над рядком.

5* Далі закреслено – «не было ли и со мной».

6* «В политике» надписано над рядком.

7* «Сейчас» надписано над рядком.

8* Далі закреслено – «ещё».

9* Перед цим закреслено – «ещё».

прямой контрреволюции в шатаниях той или иной группы товарищей тогда, когда нужно непоколебимое единство всех коммунистов, как это я вижу теперь, и поэтому никогда так себя не бичевал, как сейчас. *Ибо я тоже шатался, сам себя обманывал, дипломатничал.*

Сейчас я вижу себя совершенно другим. Я сумел бы теперь уже без ничьей помощи оценить хныканье бывших боротьбистов и дать им надлежащую оценку. Я сумел бы теперь оценить вечное недовольствие Шумского тем, что «нам, мол, не дают ходу». Это хныканье вчерашней эсеровщины, украинского национализму и прикрашенного коммунистическими фразами винниченкизма. И мне стыдно, что я принимал это за справедливый протест укр[аинских] коммунистов против якобы «зажима русского шовинизма». Выступление на провинции какого-нибудь головотяпа, примазавшегося к партии, я квалифицировал как шовинистическую политику славной ленинской большевистской партии на Украине. От постановочка вопроса! В Шумском и его ближайших друзьях, год – два тому назад не имевших ничего общего с револ[юционным] рабочим движением и прихлынувших к нему только после Октября, я видел вождей пролетарской революции на Украине, а в Петровском, Молотове, Лебеде, Конне и других товарищах видел только прикомандированных «русских». Какая подлость, какое убожество политической мысли, как далеко это от живого, революционного большевизма. И это случилось со мной, который в течение нескольких лет до большевистской революции не признавал вообще нац[ионального] вопроса, не признавал для пролетарской партии нужным заниматься вопросом какого-то национального освобождения, считал, что социальная революция несёт социальное и национальное освобождение, следовательно, нечего говорить о каком-то нацвопросе. Проклинаю тот момент, когда я впервые пошатнулся. Эта связь с Шумским послужила тому, что я в дальнейшем сблизился с Максимовичем – Васильковым (эманация шумскизма и уже тогда в потенции шумкистское ренегатство на ЗУ [Западной Украине]) и вместе [с ними] помогал строить не коммунистическую партию на Зап[адной] Украине, тесно спаянную с компартией Польши, а

какую-то коммунистующую «украинскую ирриденту» в КПП, которая почти что только тем занималась, что торговалась с ЦК КПП и КИ [Коммунистическим Интернационалом] за свои какие-то территориальные права. Какая пошлость!!

Передумывая о всём прошлом, я вспомнил одну еврейскую поговорку: «Если бы я имел тот розум наперёд, что гой (мужик)* назад, я был бы самый умный человек в мире». Это я себе сказал вчера ноч[ь]ю. Да, теперь мне понятно многое. Вы правы, товарищи. Мне нужен был арест, я должен [был] быть наказан. Сильно, больно. Мне кто-то должен вставить новый стальной, сталинский хребет, чтобы я не гнулся в будущем, или же сломить меня совсем и уничтожить.

Я слушал Хвильового и не умел тогда заклеить хвильовизм как контрреволюцию. Я слушал Черняка⁴²⁷ о том, что из

* Слово «(мужик)» надписане над рядком.

⁴²⁷ Черняк Євген Йосипович (1895–03.11.1937) – український культурний діяч, мистецтвознавець, журналіст. Народився у селянській родині у с. Чехи у Галичині (нині – с. Лугове Бродівського р-ну Львівської обл). Фаховий історик з вищою освітою. Член РКП(б) (1918–1932). У середині 1920-х рр. відповідальний редактор часопису «Життя і революція» (Київ). 1927–1928 рр. – заступник голови Правління ВУФКУ з художніх питань. 1930–1932 рр. – заст. завідувача культпропу Харківського окружного й міського комітетів КП(б)У. Професор, заст. директора НДІ історії української культури у Харкові, виразний речник політики «українізації». 9 квітня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про книгу Є. Черняка «Листи з чужих країв» (1932; вид-во ЛІМ), підтримало відповідну ухвалу ПК ЦК КП(б)У. В останній йшлося: «В январе 1932 г. издательством «ЛИМ» (ДВОУ) издана книжка члена партии Е. Черняка «Листи з чужих країв». В этой книжке автор под видом «объективного» изложения своих впечатлений о поездке за границу, затушёвываает и обходит вопросы классовой борьбы, а также тяжёлое материальное положение рабочего класса и беднейшего крестьянства и их политическое угнетение в капиталистических странах; восторгается «достижениями» «организованного капитализма», скатываясь по существу к социал-фашизму; развивает антиленинские взгляды по национальному вопросу, затушёвываает контрреволюционную роль украинской буржуазии, доходит до восхваления режима Пилсудского и Брюнинга.

Искажая европейскую действительность, принижая роль рабочего класса и коммунистических партий Запада, ведущих героическую борьбу с буржуазией, эта книжка одновременно является пасквилем

ВУФКУ⁴²⁸ «выперли последнего украинца», что тов. Каганович – «сын какого-то спекулянта и сам поддерживает каких-то спекулянтов в Киеве». Я слушал Демчука о том, что в Харькове окончательно «русские» во главе с тов. Постышевым разгромили «украинцев» в Институте Маркса-Энгельса⁴²⁹. Я слушал Бея-Орловского о том, что Максимовича уже почти приняли

на творческий энтузиазм рабочих и колхозных масс, успешно строящих социализм в Советском Союзе».

Серед організаційних висновків Партколегії ЦКК КП(б)У у цій «справі» був й персонально спрямований проти її «винуватця»: *«Черняка Е., члена партии с 1918 г., за протаскивание взглядов, несовместимых с пребыванием в Коммунистической партии, как меньшевика – из партии исключить».*

11 травня 1933 р. заарештований у сфабрикованій «справі» «Української військової організації». 23 вересня 1933 р. Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР «засуджений» до 10 років таборів. Утримувався на Соловках. Убитий 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії. Реабілітований посмертно Верховним судом УССР (30.06.1956; 27.07.1957). Докладніше про нього див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 369, 383, 428, 476; Брюховецька Л. *Забуте ім'я – Євген Черняк: Про діяча «золотого віку» українського кіно, знищеного сталінською каральною машиною* / Лариса Брюховецька // День. – 2017. – 10 лютого. – № 23–24.

⁴²⁸ ВУФКУ – Всеукраїнське фотокіноуправління (1922–1930). З 1930 р. – «Українфільм».

⁴²⁹ Демчук Петро Іванович (30.05/11.06/.1900–03.11.1937) – український юрист і філософ. Народився у м. Городенка у Галичині (нині Івано-Франківська обл., Україна). Закінчив Віденський ун-т права (1924). 1915 р. – доброволець Українських Січових Стрільців, з листопада 1918 р. – в Українській Галицькій Армії. На початку 1920-х рр. один з організаторів української секції Компартії Австрії. 1925 р. виїхав до УССР. Закінчив аспірантуру при Інституті марксизму-ленінізму (1927), очолював кафедру філософії ВУАМЛІН, завідував кафедрою діалектичного та історичного матеріалізму Інституту радянського будівництва та права (Харків). Член КП(б)У з 1929 р. Звинувачений у проведенні «контрреволюційної шкідницької роботи» й «пропаганді фашизму». Арештований у травні 1933 р., отримав 5 років таборів. Утримувався на Соловках. Убитий 3 листопада 1937 р. у Сандармосі (Карелія). Посмертно реабілітований Архангельським облсудом (20.08.1959), Верховним судом УССР (13.05.1961). Докладніше про нього див.: Рубльов О. *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939)*. – С. 429, 475.

здесь в партию, что шумкистских ренегатов не считают здесь вообще ренегатами, что без принятия их в партию комдвижение на Зап[адной] Украине не двинется с места. И за то, что во всех этих клеветах на партию и на отдельных её вождей я не замечал подлой контрреволюции, бийте меня. Я вижу теперь этих людей насквозь, я хотел бы им закрыть глотки, разоблачить их теперь перед рабочими, ибо этот метод нашёптываний, бросания грязи на КП(б)У, создания своих каких-то «украинских коммунистов» был одной из главных причин ренегатства на З[ападной] Украине.

Уже когда я приехал в Москву, мне Бей говорил следующее (об этом я вспомнил только вчера): «Я видел Рожанковского на днях. Он был сильно в подавленном настроении и говорил о каких-то арестах. Я получил такое впечатление, что Рожанковскому ГПУ предлагает роль какого-то разоблачителя, и для этой цели он будет якобы тоже арестован». Точных слов Бея не помню, так как тогда не придавал им никакого значения. Вчера, когда я об этом вспомнил, мне эти слова показались подозрительными и [по]тому я сообщаю о них Вам. Я не знаю Рожанковского (за точность фамилии тоже не ручаюсь), но мне кажется, что о нём говорил Бей в связи с арестом Палиева, Коссаков и отношением Конара к этим людям. Мне действительно непонятно, почему Бей так всё время интересовался судьбой Коссаков, Палиева и ещё каких-то лиц, утверждая всё время, что они невинны в ничём. И не Рожанковский ли был его информатором? Я только теперь связываю отношения Бея к этим людям, сравниваю его отношения к шумкистам и начинаю сомневаться и в самом Бее. Я говорю о Бее потому, что он – один из самых старых членов ЦК КПЗУ, все его считали хорошим работником, и я ему тоже сильно верил. О том, что я пользовался его услугами при вербовке людей, я уже говорил, и об этом знал Бэр и Монд. Впрочем, ним пользовались и другие резиденты. Значит, за то, что я не умел критически подойти к Бее, я заслуживаю тоже наказания. Бийте, товарищи, крепко бийте.

Многому я здесь научился, главное – себя изучил. Если бы [Вы] могли посмотреть, что в моей голове происходит! Я не могу изложить всего на бумаге. Мне хотелось бы писать и гово-

ритель много-много о всех людях: об укр[аинских] коммунистах в Америке, о шумкистах, о многих галичанах на Сов[етской] Украине. Но моя башка очень туго работает сейчас. Я рассеян и знервничал до крайних пределов. Пока напишу страницу, забываю, о чём начал писать.

Рад только одному: что я здесь. Пусть меня простят все те т[оварищи] следователи и з администрации Внутризоля[тора], которых я в своей нервности обидел.

Я переродился, я нашёл себя, мне теперь легче.

С коммунистическим приветом

П. Ладан

17/XII, 1932

ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 71685-ФП, арк. 288–289 зв.
Оригінал. Автограф чорнилом.

Упорядкування, примітки й коментарі
Олександра РУБЛЬОВА

REFERENCES

1. Barkovskij, V.B. (Ed.). (1997). *Ocherki istorii rossijskoj vneshnej razvedki*. Vol. 2. Moskva: Mezhdunarodny'e otnosheniya. [in Russian].
2. Besedovskij, G. (1997). *Na putyakh k termidoru*. Moskva: Sovremennik. [in Russian].
3. Bilokin', S. Pavlo Ivanovych Zajtsev. In Het'manschyna, Moskoviiia-Rosiia, bol'shevyzm – i Shevchenko. Retrieved from: www.s-bilokin.name/Culture/GetmMoskovShevchenko/PIZajcev.html. [in Ukrainian].
4. Bohunov, S., Prystajko, V., Pshennikov, O. and Shapoval, Yu. (Ed.). Kokin, S., Kulakovs'kyj P. et al. (Compos.). (2003). *Ostannia adresa: Rozstrily solo-vets'kykh v'iazniv z Ukrainy u 1937–1938 rr.* (2th ed.). Vol. 2. Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].
5. Briukhovets'ka, L. (2017, February, 10). Zabute im'ia – Yevhen Cherniak: Pro diiacha «zolotoho viku» ukrains'koho kino, znyschenoho stalins'koiu karal'noiu mashynoju. *Den'*. [in Ukrainian].
6. Brochis and company – espionage process. Retrieved from: <https://www.salon24.pl/u/nick/780911,brochis-i-spolka-proces-szpiegowski>. [in Polish].

7. Bruski, J.-J. (2000). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Krakow: Wyd-wo «ARCANA». [in Polish].
8. Bruski, J.-J. (2010). *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. Kraków: Tow-wo Wydawnicze «Historia Iagellonica». [in Polish].
9. Burim, D. (2016). *Ukrains'ki students'ki ob'iednannia v Nimechchyni u 20-kh rokakh XX st.: intehtratsiia v suspil'stvo krainy prozhyvannia ta bazhannia zberezhennia natsional'noi identychnosti*. In *Ucraina magna*. Vol. 1, pp. 249–265. [in Ukrainian].
10. Burim, D. (Compos.). (2014). *Soiuz ukrains'kykh students'kykh orhanizatsij v Nimechchyni ta vil'nomu misti Dantsyhu u seredyni 1920-kh rokiv*. Kyiv: Ukrans'kyj pys'mennyk. [in Ukrainian].
11. Chebotariv, M. (2003). *Istoriia vidkryttia shpionky na koryst' komunistiv*. In *Vyzvol'ni zmahannia ochyma kontrrozvidnyka (Dokumental'na spadschyna Mykoly Chebotariva)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
12. Danylenko, V., Kryvets' N., Vidnians'kyj S. (Compos.). (2012). *Ukrains'ki dyplomatychni predstavnytstva v Nimechchyni (1918–1922): dok. i mat.* Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
13. Firsov, F.I. and YAzhborovskaya, I.S. (1988). *Komintern i Kommunisticheskaya partiya Pol'shi. Voprosy istorii KPSS - Questions of History of the CPSU*, 11, pp. 20–35; 12, pp. 40–55. [in Ukrainian].
14. Hal'chenko, S. and Shudria, M. (2005). «Nelehko vidirvaty sebe vid Ukrainy...»: Spivpratsia Volodymyra Vynnychenka z vydavnytstvom «Rukh» (Na osnovi joho lystiv 1926–1933 rr.). In *Znaienko, M., Zales'ka-Onyshkevych. L. et al. (Ed.). Volodymyr Vynnychenko: U poshukakh estetychnoi, osobystoi i suspil'noi harmonii*. N'iu-Jork: UVAN u SShA, pp.182–231. [in Ukrainian].
15. Halij, M. (1966). *Yak Moskva nyschyla Hrushevs'koho*. In *Vil'na Ukraina*. N'iu-Jork, 52, pp. 20–24. [in Ukrainian].
16. Halij, M. (1967). *Vshanuvannia Mykhajla Hrushevs'koho v ZDA*. In *Vil'na Ukraina*. N'iu-Jork, 53, pp. 57–59. [in Ukrainian].
17. Hisem, O.V. (2012). *Dyplomatychni vidnosyny mizh Pol'scheiu ta USRR u 1921–1923 rr.* Kam'ianets'-Podil's'kyj: FOP O. V. Sysyn. [in Ukrainian].
18. Kantseliaruk, B.I. (1991). *Petro Diatlov – perekladach i redaktor*. In: *Naukovi pratsi z pytan' politychnoi istorii: Resp. mizhvid. nauk. zbirnyk*. Kyiv. Vol. 171. [in Ukrainian].

19. Khrenov, I.A., Czeslyak, T. et al. (Ed.). (1966). *Dokumenty' i materialy' po istorii sovetsko-pol'skikh otnoshenij*. Moskva: Nauka. Vol. 4. [in Russian].
20. Khrenov, I.A., Czeslyak, T. et al. (Ed.). (1967). *Dokumenty' i materialy' po istorii sovetsko-pol'skikh otnoshenij*. Moskva: Nauka. Vol. 5. [in Russian].
21. Komarenko, T. (1994). «Teoriia borot'by dvokh kul'tur» i shliakhy rozv'iazannia natsional'noho pytannia v Ukraini. In *Kul'chyts'kyj, S.V. (Ed.). Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats'*. Kyiv. Vol. 3, 84–90. [in Ukrainian].
22. Kostiuk, H. (Ed.), Motylia, O. (Compos.), Hal'chenk, S. (Foreword). (2012). Vynnychenko V. (Author). *Schodennyk*. Kyiv; Edmonton; N'iu-Jork: Smoloskyp, Vol. 4. [in Ukrainian].
23. Kostiuk, H. (Ed.), Motylia, O. (Compos.), Zhulyns'kiy, M. (Foreword). (2010). Vynnychenko V. (Author). *Schodennyk*. Kyiv; Edmonton; N'iu-Jork: Smoloskyp, Vol. 3. [in Ukrainian].
24. Krayushkin, A., Mozohin, O., Gor'kov, A., Kudryavcev, A., Savkin, M., Roginskij, A. et al. (1995). *Rasstrel'nye spiski*. (Vol. 2. Vagan'kovskoe kladbishche 1926–1936). Moskva: «Memorial». [in Russian].
25. Krotov, N.I. (2012). *Moskovskij narodny'j bank: 100 let istorii*. Moskva: Mezhdunarodny'e otnosheniya. [in Russian].
26. Kryvets', N. (2008). *Ukrains'ko-nimets'ki vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika. 1918–1933 rr.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
27. Kuras, I.F. (Ed.) et al. (2003). *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia (Vol. 5. Ukraintsi za mezhamy URSS (1918–1940))*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
28. Lippert, Yu. (1922). *Istoriia kul'tury: V tr'okh narysakh: I. Pekluvannia liudyny pro kharch, zhytlo j odizh. II. Suspil'stvo: rodyna, vlasnist', upravlinnia i sud. III. Dukhova kul'tura: mova, kul't i mitologiia; zi 112 obrazkamy*. N'iu-Jork; Viden'; L'viv; Kyiv: Vyd-vo «Kul'tura». [in Ukrainian].
29. Luk'ianova, L. (Compos.). (1996). Surovtsova, N. (Author). *Spohady*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [in Ukrainian].
30. Ly'senkov, N.A. (Compos.). (2015). «Moya bolezni', bolezni' poteryat' doverie partii, pochtu neizlechima»: Predsmertnoe pis'mo V. Ya. Furera v CzK i MK VKP(b): 1936 g. *Istoricheskij arkhiv – Historical archive*, 6, 106–116. [in Russian].

31. Lytvyn, M. (2009). ZUNR i Halyts'ka SRR u heostrategii bil'shovyts'koi Rosii. *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*. (18), 101–118. L'viv. [in Ukrainian].
32. Materski, W. (Comps.). (2000). *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym: Dokumenty i materiały*. Warszawa: In-t Studiów Politycznych PAN. [in Polish].
33. Materski, W. (2011). Stefan Litauer: Przyczynek do biografii. *Dzieje najnowsze – Recent history*, 2, 25–58. [in Polish].
34. Matvieieva, O. (Compos.). (2020). Vynnychenko, V. (Author). *Schodennyk*. Kyiv; Edmonton; N'iu-Jork: Smoloskyp, Vol. 5. [in Ukrainian].
35. Mikos, S. (1979). Wolne Miasto Gdańsk a Liga Narodów 1920–1939. Gdańsk: Wydaw. Morskie. [in Polish].
36. Onyschenko, O.S., Putro, O.I., Smolij, V.A. et al. (Ed.). (1997). Yefremov, S. (Author). *Schodennyky, 1923–1929*. Kyiv: ZAT «Hazeta "RADA"», 1997. [in Ukrainian].
37. Paczkowski, A. and Spałk R., (2005). Komuniści przeciw komunistom [Interview]. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 1–2 (48–49). [in Polish].
38. Panchuk, M.I. (2007). Komunistyczna partia Zakhidnoi Ukrainy (KPZU). In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 4, p. 508). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
39. Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problema derzhavnosti i sobornosti*. L'viv: In-t ukrainoznavstva imeni Ivana Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
40. Patske, U., Shafoval, M. and Yaremk, R. (Compos.). (2011). *Universitas Libera Ucrainensis: 1921–2011*. Miunkhen. [in Ukrainian].
41. Pavlyshyn, O. (2013). *Yevhen Petrushevych (1863–1940): Iliustrovanyj biohrafichnyj narys*. L'viv: «Manuskrypt-L'viv». [in Ukrainian].
42. Pepłoński, A. (2002). *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Dom wydawniczy «Bellona». [in Polish].
43. Portnov, A. (2005). Ad memoriam: Yanush Radziejovs'kyj: portret istoryka na tli epokhy. In *Ukraina moderna*, pp. 367–376. [in Ukrainian].
44. Prystajko, V. and Shapoval, Yu. (1999). *Mykhajlo Hrushevs'kyj: Sprava «UNTs» i ostanni roky (1931–1934)*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
45. Prystajko, V. and Shapoval, Yu. (Compos.). (1995). *Sprava «Spilky Vyzvolennia Ukrainy»: Nevidomi dokumenty i fakty*. Kyiv: Intel. [in Ukrainian].

46. Radziejowski, J. (1976). *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne*. Kraków: Wyd-wo Literackie. [in Polish].
47. Rubl'ov, O. (2004). Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia u taborakh SSSR, 1930-ti rr.: liuds'ki biohrafii u konteksti «perekovky». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 22, 250–314. [in Ukrainian].
48. Rubl'ov, O. (2004). *Zakhidnoukrains'ka intelihentsiia u zahal'nonatsional'nykh politychnykh ta kul'turnykh protsesakh (1914–1939)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
49. Rubl'ov, O. (2009). Ivan Kulyk (1897–1937): ukrains'kyj poet, kompartijnyj uriadovets', «literaturnyj heneral»: portret osoby u totalitar-nomu inter'ieri. In *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka*, 15, 45–62. [in Ukrainian].
50. Rubl'ov, O. (2010). «KPU ie moieiu partiieiu iiei polityka ie moieiu politykoiu...»: storinky biohrafii Pavla Ladana (1892–1933). In *Onyschenko O. (Ed.). Ukraina kriz' viky*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
51. Rubl'ov, O. (2019). «Zaborona ukrainstva 1931 roku»: Fedir Savchenko (1892–1938): sprobna biohrafii uchenoho. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 92–247. doi: <https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.092>. [in Ukrainian].
52. Rubl'ov, O., Synyts'kyj, P. (2007) «Ya mushu prodovzhuvaty svoiu spravu litopystsia...»: Hulahivs'ka «odisseia» Nadii Surovtsovoi 1927–1954 rr. u reabilitatsijno-memuarnomu konteksti. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, pp. 215–282. [in Ukrainian].
53. Rubl'ov, O.S. (2003). Besidovs'kyj (Besiedovs'kyj) Hirsh Zelikovych (Hryts'ko; Hryhorij Semenovych, Hryhorij Zinovijovych). In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1, pp. 243–244). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
54. Rubl'ov, O.S. (2008). «Kosmos», vydavnytstvo – ukrains'ko-amerykans'ke vydavnyche t-vo komunistychnoho spriamuvannia. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 5, p. 215). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
55. Rubl'ov, O.S. (2009). Ladan Pavlo Stepanovych. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, pp. 20–21). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

56. Rubl'ov, O.S. and Synyts'kyj, P. E. (2007). Do istorii vitchyznianoho sovietofil'stva pochatku 1920-kh rokiv: Spivrobotnytstvo N. Surovtsovoi u chasopysi «Nova Hromada». In *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* (13), 197–219. [in Ukrainian].
57. Rubl'ova, N.S. (2003). Verhun Petro Ivanovych. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol.1 , p. 480). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
58. Rubl'ova, N.S. and Rubl'ov, O.S. (Compos.). (2012). *Ukraina–Pol'scha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: dok. i mat.* Kyiv. [in Ukrainian].
59. Rubliov, A. (Compos.). (2016). Delo «Natsyonal'noho soiuzu nemtsev na Ukrayne» 1935–1937 hh.: Dokumenty y materyaly. Kyiv: TOV «Vyd-vo “Klio”». [in Ukrainian].
60. Rybalko, O.L. (1995). «Kosmos» – ukrains'ko-amerykans'ke vydavnyche t-vo. In *Ukrains'ka Literaturna Entsyklopediia*. (Vol. 3, p. 14). Kyiv: «Ukrains'ka entsyklopediia» im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].
61. Rymarenko, Yu.I. (1965). Politychna robota KP(b)U ta bratnykh komunistychnykh partij sered ukrains'koi emihratsii u 1921–1922 rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 9, 3–13. [in Ukrainian].
62. Shapoval, Yu. (Compos.). (2009). *Poliuvannia na «Val'dshnepa»: Rozsekrechenyj Mykola Khvyl'ovyj*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
63. Shapoval, Yu. (Compos.). (2017). *Oleksandr Shums'kyj. Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty: doslidzhennia, arkhivni materialy*. Kyiv and L'viv: Ukraina moderna, Ukrains'ki propilei. [in Ukrainian].
64. Shkandrij M. (2006). *Modernisty, marksysty i natsiia: Ukrains'ka literaturna dyskusiiia 1920-kh rokiv: avtoryzov. pereklad z anhl. (Klymchuk M. Trans.)*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
65. Shkandrij, M. (1992). *Modernists, Marxists and the Nation: The Ukrainian Literary Discussion of the 1920s*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 12. [in English].
66. Shyprykevych, V. (1979). Ukrains'kyj students'kyj oseredok v Dantsyhu v rokakh 1921–1945: Sproba istorychnoho ohliadu. In *Shyprykevych, V. (Compos.). Propam'iatna knyha Dantsiheriv: Istorychni narysy ta spomyny kolyshnykh studentiv Politekhniky Vil'noho Mista Dantsihu 1921–1945*. Filadel'fiia; Toronto; N'iu-Jork. [in Ukrainian].
67. Sidak, V. (2003). Mykola Chebotariv: joho zhyttia, spohady ta epistoliarne spadschyna. In *Vyzvol'ni zmahannia ochyma kontrrozvidnyka*

- (*Dokumental'na spadschyna Mykoly Chebotariva*). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
68. Sidak, V. (Comp). (2000). «Zakordot» v systemi spetssluzhb radians'koi Ukrainy: zbirnyk dokumentiv. Kyiv: Vyd-vo NA SBU. [in Ukrainian].
69. Skrypnyk, O. (2011). Hromadianyn z dats'kym pasportom: [Ivan Kamins'kyj]. In *Skrypnyk, O. Rozvidnyky, narodzheni v Ukraini*. Kyiv: Yaroslaviv Val. [in Ukrainian].
70. Slyvko. Yu. (Compos.). (1989). *Bortsi za vozz'iednannia: Biohrafichnyj dovidnyk (1989)*. L'viv: Kameniar. [in Ukrainian].
71. Sribniak, I. (2018). Heneral V. Pavlenko vs ministra O. Kovalevs'koho: sproba rekonstruktsii konfliktu mizh dvoma chlenamy uriadu UNR v ekzyli (za materialamy TsDAVO Ukrainy ta ZNiO). In *Eminak*. Kyiv–Mykolaiv, 2, 40–45. [in Ukrainian].
72. Sudoplatov, P. (1996). *Razvedka i Kreml': Zapiski nezhelatel'nogo svidetelya*. Moskva: TOO «Geya». [in Russian].
73. Synyts'kyj, P.E. (2006). «Sprava Surovtsovoi – Petrenka» 1927–1928 rr.: opratsiuvannia modelej masovykh represij proty vitchyznianoj intelektual'noyi kintsia 1920-kh – pochatku 1930-kh rr. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 33, 166–185. Kyiv. [in Ukrainian].
74. Szyr, E. (1987). Okoliczności rozwiązania KPP. *Nowe drogi*, 7. 88–104. [in Polish].
75. Tarnovs'kyj, M. (1967, April. 30). Ya znau joho osobysto: [P. Ladana]. In *Literaturna Ukraina*, 34. [in Ukrainian].
76. Tkachova, L.I. (2003). Vil'na akademiia proletars'koi literatury (VAPLITE). In *Entsyklopediia istorii Ukrainy (Vol. 1, p. 558)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
77. Tymoshyk-Sudarykova, A. (2013). *Paryz'kyj zhurnal «Tryzub». 1925–1940 rr.: formuvannia ta funktsionuvannia*. Kyiv: Nasha kul'tura i nauka. [in Ukrainian].
78. Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiters'kyj korpus Armii Ukrains'koi Narodnoi Respubliky (1917–1921)*. Vol. 1. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
79. Ushkalov, O. and Ushkalov, L. (2010). *Arkhiv Rozstrilianoho Vidrodzhennia. (Vol. 1. Materialy arkhivno-slidchykh sprav ukrains'kykh pys'mennykiv 1920–1930-kh rokiv)*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
80. Vatlin, A. (2009). *Komintern: Idei, resheniya, sud'by'*. Moskva: ROSSPE'N. [in Russian].

81. Verstiuk, V.F., Skal's'kyj, V.V. and Fajzulin, Ya. M. (Compos.). (2011). *Yurij Tiutiunnyk: vid «Dvijky» do GPU: dok. i mat.* Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian].
82. Viedienieiev, D. (1996, November, 19). Dolia rozvidnyka u konteksti natsional'noi dramy: [P. S. Ladana]. In *Vechirnij Kyiv*. [in Ukrainian].
83. Vrons'ka T.V., Kentij A.V. and Lozyts'kyj V.S. (Compos.). (2003). *Vyzvol'ni zmahannia ochyma kontrrozvidnyka (Dokumental'na spadschyna Mykoly Chebotariva)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
84. Vrons'ka, T.V. Sidak, V.S. and Skrypnyk, O.V. (Ed.). (2018). *Spetsial'ni sluzhby Ukrainy: Vid najdavnishykh chasiv i do s'ohodennia*. (Vol. 3). Kyiv: Prometej. [in Ukrainian].
85. Wiszka, E. (2000). «Dancigerzy» – działalność ukraińskich organizacji studenckich na Politechnice Gdańskiej w latach 1922–1933. In *Rocznik Gdański*. Vol. LX, part 1, 63–70. [in Polish].
86. Wiszka, E. (2005). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń: Wyd-wo MADO. [in Polish].
87. Yaroshenko, A.D. (1962). Ladan Pavlo Stepanovych. In *Ukrains'ka Radians'ka Entsyklopediia* (Vol. 7, p. 548). Kyiv: Holovna redaktsiia URE. [in Ukrainian].
88. Yaroshenko, A.D. (1962). Vyznachnyj diiach KPZU: Do 70-richchia z dnia narodzhennia P. S. Ladana. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 1. [in Ukrainian].
89. Yaroshenko, A.D. (1963). Nevtomnyj soldat revoliutsii: Do 80-richchia z dnia narodzhennia P. Yu. Diatlova. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1. [in Ukrainian].
90. Zajtsev, O. (2013). *Ukrains'kyj integral'nyj natsionalizm (1920–1930-ti roky): Narysy intelektual'noi istorii*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

Rubliov O. «Our Kind of Guy in Berlin»: Pavlo Ladan (1892–1933) on the Roundabout Ways of National Communism And Kremlin Intelligence

The article aims to reconstruct the biography of Pavlo Ladan – a well-known figure in the North American and European communist movements, one of the leaders of the Communist Party of Western Ukraine (KPZU), an illegal employee of the Foreign Department of the OGPU USSR, the resident spy assistant and advisor «in Ukrainian cases» in Berlin. The author grounded his story and conclusions on the published literature, archival documents and new prosopography information.

Methods and methodology. The author used anthropologic and prosopography approaches to reconstruct the staging points of Pavlo Ladan's biography. Biographical, problem-chronological, concrete-search, historical-genetic, comparative analysis, linear-chronological methods, methods of psychological and historical reconstruction were also used.

Conclusions. Pavlo Ladan was born at the territories of Western Ukraine which were the part of Austro-Hungarian Empire. As a young man, he emigrated to the USA. He was active in establishing and developing the network of Ukrainian socialist/communist organizations in the USA. In some time the danger of being arrested by American Police made Pavlo Ladan leave to Europe first and then to Ukraine. The meeting and getting to know about national and party development in UkrSSR made his national-communist views stronger.

The work of Pavlo Ladan in the diplomatic missions of the UkrSSR in Warsaw and Berlin (1921–1923) was synchronized with semi-legal and illegal activities in the Communist Party of Western Ukraine. He actively used the experience gained during his activity as an org man of the Comintern and a member of the Central Committee of the Communist Party of Western Ukraine.

From the end of December 1928, he was an assistant resident in the «Ukrainian case» of the illegal residency of the USSR OGPU Foreign Department in Berlin. He took an active part in the discrediting, disintegration and corrupting the Ukrainian emigration politicians, attempts to sway their sympathies with the Soviets.

After a series of failures of the Berlin residency, P. Ladan was recalled to Moscow with the head of the intelligence network I. Kaminsky. Pavlo Ladan was accused of «shumkizm» and cooperation with Polish intelligence. On April 27, 1933, Pavlo Ladan was shot in Moscow.

Key words: USSR OGPU Foreign Department, Pavlo Ladan (1892–1933), Mykola Porsh, Mykola Chebotariv, General Oleksandr Udovychenko, Ivan Kaminsky (Le Monde), Communist Party of Western Ukraine, repressions.